

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Анатолій Боровик

●

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕФОРМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ВІЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА» ТА ПОДАЛЬША ЇЇ ДОЛЯ

У попередньому номері журналу було розпочато розгляд проблеми розробки теоретичних основ реформи загальноосвітньої школи у період української революції 1917-1920 рр. Проте розкриття її було б не повним, якби ми не згадали про те, як проходив процес обговорення цих питань на сторінках педагогічних видань, а особливо журналу «Вільна українська школа». Цей друкований орган Всеукраїнської учительської спілки був започаткований у вересні 1917 р. Видавався до грудня 1919 р. Вийшло у світ 25 номерів часопису. До його редколегії входили відомі українські педагоги: О.Дорошкевич (редактор), О.Музиченко, С.Русова, С.Сірополко, П.Холодний, Я.Чепіга та інші. На сторінках журналу друкувалась інформація про життя української школи, учительських професійних спілок, давалися рекомендації та поради щодо новинок в організації навчальної діяльності, публікувалися повідомлення про вихід у світ нових українських підручників та методичних посібників. Проте найціннішими для дослідників історії української школи є публікації учителів шкіл, науковців, у яких вони висвітлювали свою позицію щодо різних питань реформи школи.

У багатьох публікаціях дописувачі наголошували, що зміст освіти у реформованій школі повинен відповідати сучасному стану розвитку науки, техніки, культури, задовольняти вимоги, які ставить до освітньої підготовки молоді суспільство на кожному етапі його розвитку. Так, О. Музиченко вказував на необхідність взаємозв'язку змісту освіти з практичними, життєвими потребами людини. Ці зв'язки повинні бути якісно іншими у порівнянні з тими, якими вони були у старій школі. В житті учню доводиться доволі рано зустрічатися з питаннями, що таке гроші, праця, капітал, розкіш, злидні, безробіття, благодійність, злочинність, право, закон та інше. Отже, як зазначав автор, саме вони повинні вивчатись у школі.¹ Особливу роль він також звернув на існування у навчальних планах предметів вільного вибору і обов'язкових, що будуть визначені у програмах-мінімумах.²

Я.Чепіга відзначав великий вплив процесів, що проходили у суспільному житті держави, тогочасній промисловості, техніці, на навчально-виховний процес у школі. Ситуація в державі вимагала «корисного працівника-громадянина», який зможе розібратися в життєвих ситуаціях, зможе бути корисним на різних ділянках роботи. Саме життєві вимоги суспільства повинні реалізовуватися через шкільну освіту, вважав Я.Чепіга.³

Один із авторів проекту єдиної школи в Україні О.Левитський, проаналізувавши найновіші західноєвропейські і вітчизняні теорії і погляди на реформування школи, зробив висновок, що «національне виховання - це найперша вимога сучасної школи», а

«рідна мова - головний засіб національного виховання»⁴. Навчання, за переконанням автора статті, повинно мати виховуючу силу. Виховуючим і розвиваючим навчання може бути лише за умови, якщо воно здійснюється рідною мовою. У високорозвинутих народів рідна мова давно вже стала головною навчальною дисципліною загально-освітньої школи. На думку автора, таке завдання постало у всій повноті в процесі реформування української школи.

Про роль та нерозривний зв'язок математичних знань з життям та інтересами учнів писав на сторінках журналу «Вільна українська школа» учитель К.Лебединцев. Він вважав, що знання математики, вимірювання та обчислення є життєвою потребою. Робота в саду, на пришкольній навчально-дослідній ділянці, ремонт шкільного приміщення, влаштування походу, свята, подорожі - все це вимагає необхідності здійснення розрахунків, до яких повинні бути залучені учні.⁵

У старших класах потреба у володінні математичними знаннями виникає при вивченні фізики, хімії, техніки. Автор наводить ряд прикладів, де застосовуються математичні обчислення і розв'язання різних задач та рівнянь, безпосередньо пов'язаних з життям та потребами школи і учнів. Однак він був проти того, щоб увесь процес навчання математики зводити виключно до вирішення практичних потреб. Для того, щоб діти навчилися свідомо, швидко і правильно виконувати математичні розрахунки, не потрібно лише покладатися на вирішення практичних завдань поточного життя школи. Ризик у тому, що деякі навички не будуть сформовані в необхідній мірі. Тому він запропонував конкретну програму з математики для початкової школи, яка конкретизувала і поглиблювала питання, викладені в «Проекті». Вже в першому класі К.Лебединцев пропонував знайомити учнів з найпростішими дробовими величинами, у третьому - з процентами, десятковими дробами, просторовими фігурами тощо. Радив практикувати у ході навчання дитячі ігри, такі як: цифрове лото, доміно, ігри з м'ячем, у городки та інші; також математичні розваги: гра з паличками та сірниками, чарівні квадрати, задачі-жарти тощо. Пропонував також виготовляти іграшки та найпростіші наочні посібники і прилади.

На випадок, коли початкова школа буде не чотирикласною, а матиме п'ять класів, К. Лебединцев пропонував і для цього класу програму з математики, до якої включив як теоретичні, так і практичні завдання. Таким чином, автор привертая увагу читачів-учителів до обговорення на сторінках педагогічного журналу проблем реформування школи і пропонував колегам взяти участь в обговоренні цих проблем.

Продовженням у обговоренні проблем реформування шкільної освіти слугувала і стаття М.Крупського «Природознавство й математика в новій українській школі».⁶ На думку автора, школа повинна ґрунтуватися на принципах раціональності, тобто створення такої системи навчально-виховної роботи, в якій все науково обґрунтовано, вивірено і продумано.

Нова українська школа повинна готувати підрастаюче покоління до життя, а цей головний принцип діяльності школи повинен реалізуватися за формулою: що викладати і як викладати. Тому всі шкільні предмети повинні черпати свій зміст і методи навчання з реального життя. А математика й природознавство повинні зайняти чільне місце в українській школі.

Для ґрунтовнішого визначення шляхів у реформуванні змісту і методів викладання історії П.Клименко у своїй статті⁷ зупинився на аналізі основних недоліків існуючої в Україні російської школи. На думку автора, головними з них були такі: ігнорування дитячої індивідуальності та законів психології і педагогіки, недосконалість програм і змісту освіти, догматизм і вербалізм у методах навчання, пріоритет політики над педагогікою та інші. В новій школі потрібно позбутися указаних недоліків і виховувати «людей здатних до ініціативно-творчої...праці». Одним із шляхів у вирішенні цього завдання має стати вивчення в школі історії рідного народу. Воно повинно починатися не з української політичної історії, а з вивчення побуту, культури, громадського життя місцевого населення. На наступному етапі вже потрібно вивчати культурно-побутове і політичне життя українського народу, тобто переходити до того, що називається цивілізацією.⁸

На думку П.Клименка, вже з першого класу необхідно готувати ґрунт для систематичного вивчення історії. На основі бесід, екскурсій, розповідей потрібно познайомити дітей зі своїм селом, містом, церквою, народним будинком, волостю тощо.

Другокласників та третьокласників потрібно було ознайомити з історією рідного села чи міста, їх пам'ятниками культури, мови, місцевими звичаями, обрядами, ремеслами, господарством, торгівлею та іншим. Автор радив розповідати учням про козацьку добу, боротьбу українського народу проти татар, турків, поляків, великоросів, прочитати оповідання з української старовини, а влітку провести подорожі й екскурсії до музеїв. У четвертому класі варто приступити до вивчення «систематичної історії культурно-побутової і політичної».

Джерелами вивчення історії в початкових класах могли бути архіви (волосні, судові, церковні, казенних палат, мирових посередників, земств), словники географічних назв, збірники етнографічних записів дум, пісень, казок, прислів'їв, історична література, а також використання екскурсій і походів.

Цінність статті професора П.Клименка для учителів полягала також і в поданих рекомендаціях з підготовки і проведення уроків, а також з використання різних джерел знань на уроках. Так, у третьому класі для формування в учнів яскравих образів, пов'язаних не хронологічно, а тематично, професор пропонував використовувати різні навчальні книги: «Історія України» Г.Коваленка, «Про давні часи на Україні», «Ілюстрована історія України» М.Грушевського, «Історія України» М.Аркаса та інші. За твердженням П.Клименка, історія з формально-мертвої науки повинна перетворитись у живий діяльний життєпис народу, наблизити учнів до сучасності без тенденційно-кон'юнктурних прикрас.⁹

Наведені приклади окремих публікацій у журналі «Вільна українська школа» говорять про те, що проблеми реформи школи були в центрі уваги як науковців, так і простих учителів. Відбувався демократичний процес обговорення основних напрямків шкільної реформи. Разом з тим необхідно наголосити, що обговорювались не лише майбутні зміни в системі освіти на основі «Проекту» та «Статуту» єдиної школи в УНР, а й ті, які вже відбувались у той революційний час.

З утворенням Центральної Ради в Україні було започатковано існування саме української школи, починаючи від нижчої початкової - до гімназії. У зв'язку з цим змінювались мета і завдання школи, які базувалися на національних принципах виховання і навчання. Разом з тим це привело до появи нових українознавчих дисциплін - української мови та літератури, історії і географії України. Започатковано процес формування нового змісту навчальних дисциплін та друкування нових українських підручників.

Отже, за часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР відбувались реальні зміни в системі загальноосвітньої школи, але й не припинялася розробка перспективних планів реформування освіти.

Проте реалізувати повною мірою плани створення єдиної школи в Україні завдав ряд причин. Однією з них була та, що уряд більшовицької Росії після невдач на початку 1918 р. не полишав своїх намірів знову утвердитись на українській землі. На початку січня 1919 р. був утворений український фронт під командуванням В.Антонова-Овсієнка з метою витіснення Директорії з території України. Протягом січня - початку лютого під контролем червоних були Чернігів, Полтава, Кременчук, Катеринослав та інші міста й села. 5 лютого було захоплено м. Київ. Причому радянським військам доводилося воювати не лише проти армії УНР, а й білогвардійців Денікіна та військ Антанти, що висадились на півдні республіки.

Лівобережжя України перебувало під більшовицькою владою з лютого по серпень 1919 р. За цей час розпочалося руйнування основ національної школи, започаткованих попередніми українськими урядами. В загальноосвітніх школах розпочали реформу на основі прийнятого в Росії «Положення про єдину трудову школу». Народний комісаріат освіти визнав за необхідне мати в школах усіх типів «як обов'язковий предмет одну з місцевих мов та історію й географію України».¹⁰ Але на місцях не завжди підтримували українську школу. Це значною мірою залежало від прихильності до неї керівників місцевих органів влади та відділів освіти. Тому на території Полтавщини, частині Чернігівщини й Київщини українська школа продовжувала розвиватись. Проте на іншій території надана населенню можливість самовизначення щодо мови навчання в школі давала змогу противникам української ідеї фактично руйнувати започаткований процес українізації.¹¹ Радянські каральні органи знаходили ворогів серед українських освітніх діячів. Після того, як більшовицькі війська залишили Київ, у журналі «Вільна українська

школа» з'явилося повідомлення про арешти та розстріли відомих українських педагогів І.Гавриша, В.Науменка, А.Пінчука та Ю. Щириці.¹²

Проте вже на початку осені 1919 р. значна частина території України опинилася під владою генерала А.Денікіна. Саме у цей час було створено найбільше перепон у розвитку української школи. Наказом № 22 генерала Май-Маєвського проголошувались «Основные положения принятые особым совещанием по вопросу об украинских школах». У них йшла мова про те, що в усіх школах, які існували до появи «украинских властей» і викладання у яких проходило російською мовою, а потім змінилось на «малороссийскую», знову повинні повернутись на навчання російською мовою. Уже існуючі навчальні заклади з українською мовою викладання могли існувати лише за умов їх утримання приватними особами та товариствами. Викладання українознавчих дисциплін, таких як історія та географія України, скасовувалось, а української мови й літератури - дозволялось, але як необов'язкових предметів. Цей наказ викликав невдоволення не лише в українських педагогів, знаної частини населення, а й у керівників земських управ. З різних куточків України йшли листи і звернення до представників нової влади. Тому окупаційному денікінському режиму довелося давати роз'яснення щодо проблем існування українських шкіл. Згідно з розпорядженням «Вводного к штатам закона 4-го июля 1919 года» цим навчальним закладам було дозволено отримувати «пособия от казны» й користуватися допомогою земств, міських управ та різних товариств.¹³ А от предмети українознавчого циклу вже ставали необов'язковими для вивчення і зникали з навчальних планів окремих шкіл.

Період денікінщини був справжнім випробуванням з виживання для української школи. Хоч денікінці їх не закривали, але й коштів на утримання не виділяли. Вони стверджували, що коли українська школа й насправді здатна до життя і має міцну опору під собою, то «народ, широкі його маси підтримають її матеріально й вона буде існувати, коли ж ні, то вона пропаде, а тим самим дасть доказ своєї непотрібності й несвоечасності». Але, як підтверджують публікації журналу «Вільна українська школа», місцеве населення підтримало існування української школи. За її збереження виступили також громадські організації, а саме: Товариство шкільної освіти, учительська спілка, «Просвіта», кооперативні об'єднання та інші. Тому українські школи зберігались не лише в селах, а й у великих культурних центрах - Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Херсоні.¹⁴

Отже, за складних умов денікінської окупації українські школи вижили лише завдяки підтримці з боку населення, громадських організацій та провідних педагогів того часу. Це значною мірою вплинуло на їхню подальшу долю і за радянського часу.

Білогвардійський уряд протримався в Україні не довго. 15 грудня 1919 р. червона армія увійшла в м. Київ. На початку 1920 р. радянська влада була відновлена на більшій території України.

Позицію більшовицької влади щодо української школи та планів створення єдиної школи в Україні можна простежити на основі прийнятих рішень та вказівок. Проголосивши право націй на самовизначення, а також враховуючи позитивне ставлення до української школи значної частини населення України, радянська влада підтримала потребу її існування. Але замість школи національної вона планувала будувати трудову, комуністичну, поклавши в основу навчання і виховання марксистсько-ленінське вчення. З метою прискорення переходу від національних принципів до комуністичних 2 травня 1920 р. було видано розпорядження завідувачам губернських відділів освіти. В ньому говорилось про використання українських національних форм як засобу комуністичного виховання мас. У ході проведення літніх курсів підготовки працівників освіти обов'язково вводили до програм українознавство та українську мову, які мали стати «джерелом живого розуміння сучасного соціально-економічного і культурно-побутового стану України».¹⁵ В школах продовжували вивчати українознавчі дисципліни. Саме їх наявність мала засвідчити лояльність радянської влади у національному питанні, а разом з тим і намагання таким чином отримати підтримку з боку українського населення.

Остаточне перетворення української національної школи на школу комуністичну відбувається з прийняттям 15 червня 1920 р. «Постанови про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи». На її основі всі середні, а також близькі до них за навчальними планами громадські й приватні школи реорганізовувались у 7-річні.¹⁶

Школа ставала єдиною, загальноосвітньою, спільною для навчання хлопчиків і дівчат.

Яку ж позицію щодо українізації займала Компартія України? Розпочата українізація загальноосвітніх шкіл та піднесення національної свідомості населення значною мірою вплинули і на позицію ЦК КП(б)У щодо проблем українізації і, зокрема, на введення української мови в діловодство та використання її у роботі партійних та державних установ. З цією метою було створено спеціальну комісію для вироблення заходів з українізації. На початку вересня 1920 р., звертаючись з листом до Центрального Комітету КП(б)У член комісії, письменник В.Блакитний радив, з чого потрібно розпочати роботу по введенню фактичної рівноправності мов в Україні.¹⁷ Автор запропонував провести низку організаційних заходів. На його думку, народний комісаріат освіти мав розробити і реалізувати план навчання української мови радянських та партійних працівників, видати підручники, словники, посібники, провести короткострокові курси. З метою подолання зневажливого ставлення до української мови радянських службовців він рекомендував видати наказ, який би визначав конкретні строки її вивчення. В.Блакитний вважав за необхідне подолати засилля російської мови в літературі та інформаційній сфері, називаючи пресу «великим оружием русификации». Тому він пропонував обережними, але рішучими заходами подолати таке «ненормальне» становище. Разом з тим він вважав за доцільне усіх українських спеціалістів, які знають українську мову і працюють по усій території радянської держави, перевести в Україну. Автор писав, що буде радий, коли висловлені думки викличуть дискусію у партійній пресі і підготують обговорення цього питання на Всеукраїнській партійній конференції. А вже наприкінці вересня 1920 р. Раднарком прийняв постанову «Про запровадження української мови в школах і радянських установах»¹⁷. Наркомату освіти терміново доручалося розробити і приступити до втілення в життя програми широкої українізації навчальних закладів, забезпечити їх кваліфікованими педагогічними кадрами, навчальними посібниками тощо.

Таким чином, процес українізації, започаткований українськими урядами 1917-1920 рр., та значна його підтримка з боку населення дали поштовх до її продовження й радянською владою. Саме наприкінці 1920 року ЦК КП(б)У висунув на порядок денний питання про рівноправність мов на території України та поширення української в різних сферах господарського життя.

На значній території, де утворилася радянська влада, для української національної школи настає складний період. Проте здійснений комплекс реформаційних заходів національно-демократичними урядами у період революції, а також їх підтримка з боку населення значною мірою вплинули на збереження окремих елементів національної освіти. Такі навчальні дисципліни, як українська мова і література, історія і географія України, залишались у навчальних планах шкіл як обов'язкові предмети. З часом зміст цих дисциплін був позбавлений національної ідеї і замінений комуністичною, проте українські діти могли отримувати освіту рідною мовою. У той же час перспективні плани реформи школи, закладені в «Проекті» та «Статуті» єдиної школи в УНР, що мали на меті побудову 12-річної загальноосвітньої школи та введення нових навчальних програм, так і не були реалізовані. Перехід радянської школи до семирічної, трудової, загальноосвітньої - це був крок назад у порівнянні з тими планами, які розроблялися національно-демократичними урядами у період революції.

Джерела та література:

1. Музиченко О. Реформа школи чи шкільна реформація // Вільна українська школа (далі ВУШ). - 1918 - 1919. - № 4. - С. 204.
2. Там само. - С. 204 - 205.
3. Чепіга Я. До трудової вільної школи // ВУШ. - 1918 - 1919. - № 8 - 9. - С. 83.
4. Левитський О. Про навчання рідної мови в українській початковій школі. (Спроба методики). Вступна розмова. Загальнопедагогічні принципи навчання рідної мови.// ВУШ. - 1918. - № 8 - 9 - С. 206.
5. Лебединцев К. Математика в трудовій школі // ВУШ. - 1919 - 1920. - № 1 - 3. - С. 19.
6. Крупський М. Природознавство й математика в новій українській школі // ВУШ. - 1919 - 1920. - № 1 - 3. - С. 13 - 23.
7. Клименко П. Навчання історії в початковій школі. // ВУШ. - 1918. - № 5 - 6. - С. 2 - 12; №10. - С. 340 - 349.
8. Клименко П. Навчання історії в початковій школі. // ВУШ. - 1918. - № 5 - 6. - С. 10.
9. Клименко П. Навчання історії в початковій школі. // ВУШ. - 1918. - № 10. - С. 343.

10. Дрібні звістки // ВУШ. - 1918 - 1919. - № 8 - 9. - С. 156 - 157.
  11. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр.. - К.: Друкар, 1920. - С. 38.
  12. Міяковський В. В.П.Науменко // ВУШ. - 1919 - 1920. - № 1 - 3. - С. 66 - 69; Зеров М. А.А.Пінчук // Там само. - С. 70; Зеров М. Юхим Щириця // Там само. - С. 71 - 72.
  13. Дрібні звістки. Пояснення до наведених розпоряджень // ВУШ. - 1919 - 1920. - № 1 - 3. - С. 90.
  14. Дрібні звістки. Становище українських вищих початкових і середніх шкіл на провінції // Там само. - С. 95.
  15. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти. - Харків, 1920 - С. 16.
  16. Там само. - С. 31.
  17. Блакитний В. С чого начинать «украинизацию» Украины // Центральний державний архів громадських об'єднань України.- Ф. 1. - Оп. - 20. - Спр. 159. - Арк. 45 - 46.
  18. Сборник Узаконений Украины. - К., 1920. - № 24. - С. 508.
-

Віталій Морозов

ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ В 1960-1980-х рр.

Постановка проблеми: у статті досліджуються основні етапи становлення та розвитку напівлегальних та таємних організацій правозахиного руху в Україні в 60-80-х рр. ХХ ст.

Зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями: запропоноване дослідження пов'язане з накопиченням джерельної та документальної бази, яка стане основою для підготовки фундаментальних досліджень з історії дисидентського руху в Україні в другій половині ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: частково деякі складові аспекти проблематики запропонованого дослідження у вітчизняній науковій та науково-популярній літературі знайшли своє висвітлення у монографіях Л. Алексеєвої, О. Бажана, Ю. Данилюка, Г. Касьянова, у спогадах Л. Лук'яненка, збірниках документів і матеріалів та на сторінках періодичної преси на рубежі ХХ-ХХІ ст.

Постановка завдання (мета статті): автор запропонованого дослідження поставив перед собою такі цілі та завдання:

- дати загальну та комплексну оцінку діяльності українських правозахисних організацій другої половини ХХ ст.;
- окреслити провідні форми та методи напівлегальної та нелегальної боротьби прогресивно мислячих представників різних верств українського суспільства в 1960-1980 рр.

Перспективи подальших розвідок: тематика запропонованого дослідження може стати основою для підготовки ґрунтовних та фундаментальних наукових праць щодо причин, передумов та етапів виникнення й розвитку опозиційного руху в Україні в другій половині ХХ ст.

Кожний авторитарний чи тоталітарний політичний режим зустрічає на своєму шляху опір відповідно до сили тиску, який він здійснює на суспільство. На всіх стадіях і етапах формування тоталітарного режиму в СРСР велася боротьба проти класів, цілих народів та революційних національно-визвольних рухів.

У піку його розвитку почався розпад власне політичної системи, який спочатку відбувався шляхом віднайдення вад системи, на які вказували найпринциповіші громадяни та їх неформальні (часто - й підпільні) об'єднання та групи. Вартові сили політичної системи та їх оточення сприймали такі прагнення як замах на її устої з усіма випливаючими з цього трагічними наслідками.

Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих (ВМОТ)

З грудня 1978 р. по червень 1986 р. у столиці СРСР розгорнула свою діяльність громадська організація під назвою «**Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих**», філіали та осередки якої діяли також і в Україні. Керівні органи ВМОТ у своїх програмних документах наголошували, що його цілями є:

- надання правової, моральної та матеріальної допомоги своїм членам;
- видання інформаційних бюлетенів;
- захист соціальних та економічних прав співгромадян.

Вільні адвентисти сьомого дня (ВАСД)

За радянських часів однією з найбільш переслідуваних була конфесія «**Вільні адвентисти сьомого дня**», керівництво якої загинуло у таборах та в'язницях. В Україні організації адвентистів сьомого дня діяли у 8 областях. Репресії КДБ проти адвентистів активізувались з 1979 р. внаслідок дії таких обставин:

- намагання викрити підпільні видавництва релігійної літератури;
- категоричну відмову представників конфесій служити в армії;
- обмеженням релігійної пропаганди серед населення [2, с. 178 - 183].

Однією з найжахливіших форм репресій проти членів конфесії адвентистів було позбавлення їх батьківських прав і відправлення дітей до дитячих будинків та інтернатів.

Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні (ІГЗПВЦУ)

Суспільно-політичні реформи М. С. Хрушова гарантували свободу переважній більшості в'язнів сумління. Внаслідок післясталінської політичної амністії у 1956-1957 рр. з ув'язнення і заслання на територію Західної України повернулося багато священників, які були звільнені із відповідною заборонаю займатися релігійною діяльністю [20, с. 13].

Повернення із заслання священників значно активізувало греко-католицький рух у Західній Україні. Віруючі чинили опір руйнації, розграбуванню храмів та використанню церковних приміщень як господарських складів тощо [5, с. 262 - 263].

Першою правозахисною організацією у захисту прав віруючих УГКЦ стала «**Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні**», створена 9 вересня 1982 р. Групою були зроблені відповідні заяви, в яких проголошувалася її мета та завдання, а саме:

- чинити опір руйнації та розграбуванню храмів;
- проведення релігійних страйків;
- захист прав віруючих шляхом подання петицій, написання відкритих листів та відповідних звернень [13, с. 651 - 655].

Клуби творчої молоді (КТМ)

Різними аспектами творчості шістдесятників цікавилися всі верстви населення України. Вони влаштовували літературні читання на приватних квартирах, проводили різноманітні літературно-мистецькі заходи тощо [1, с. 27].

Центром шістдесятників у Києві став «Клуб творчої молоді», заснований у 1960 р. При ньому існували та діяли різноманітні мистецькі секції (театральна, письменницька, художня, музична). КТМ досить швидко став найулюбленишим місцем зустрічей нової генерації інтелігентів, а президентом клубу був обраний молодий режисер Л. Танюк [6, с. 19 - 20].

Із самого початку діяльність клубу виходила за межі дозволеного тогочасним політичним режимом. На його зібраннях були дуже популярними виступи В. Симоненка, І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, а на літературних вечорах вони викликали, без перебільшення, фурор своєю сміливістю, новизною та майстерністю.

Перехід від виключно культурницької до громадської діяльності не міг не викликати відповідної реакції з боку правлячого режиму. А з осені 1962 р. почали набирати обертів позасудові репресії проти активістів КТМ, а саме:

- заборона проведення вистав, експозицій, літературних вечорів;
- стеження, погрози, профілактичні бесіди тощо [6, с. 21].

Клуби творчої молоді в першій половині 1960-х рр. відкривалися по всій Україні, зокрема в Одесі та Дніпропетровську. Створювалися дисидентські осередки шістдесятників і в інших великих містах України.

Так, у Львові виник свій клуб творчої молоді під назвою «Пролісок», який очолив аспірант Львівського університету М. Косів. До його складу також увійшли психолог М. Горинь, мистецтвознавець Б. Горинь, студент історичного факультету І. Гель та інш. Трохи пізніше до «Проліска» приєдналися поети І. Калинець, І. Стасів-Калинець, Г. Чубай, художниця С. Шабатура та інші.

На відміну від киян, західноукраїнські шістдесятники були переконаними антирадянщиками, мали емпіричний досвід зіткнення з більшовицькою тоталітарною машиною. А справжнім «живим містком» між Києвом і Львовом був І. Світличний, який став генератором ідей і духовним лідером шістдесятників [9, с. 108].

Дуже швидко всі ці осередки опинилися під ковпаком КДБ. За спогадами шістдесятників, відкрите та демонстративне стеження за ними почалося тільки після приходу до влади Л. Брежнєва і підготовки розгрому того руху, який виник на ґрунті хрущовської відлиги.

Це пояснюється ще й тим фактом, що серед радянського партійного керівництва були люди, які співчували шістдесятникам і намагалися ввести їх у межі, дозволені режимом, щоб із столиці СРСР не було причин для надання вказівки вжити відповідних репресивних заходів. Коли І. Дзюба написав свою програмну роботу під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», її за наказом першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста розмножили і розповсюдили для ознайомлення серед високих партійних чинів на рівні секретарів обкомів.

На момент арештів рух шістдесятників у своєму розвитку вийшов на рівень громадського протистояння тогочасному політичному режиму і став міцною базою подальшого руху опору.

Росохацька група

На початку 1970-х років в с. Росохач Чортківського району Тернопільської області діяла підпільна група молоді, відома як **Росохацька група**. До її складу входили В. Мармус, М. Мармус, С. Сапеляк, В. Сеньків, П. Винничук, Н. Слободянюк, А. Кравець та інші.

Компанія молоді слухала крізь шум глушилок закордонні радіопередачі. Саме звідти молоді люди дізнавалися про такі постаті, як І. Кандиба, Л. Лук'яненко, І. Світличний, В. Чорновіл, Є. Сверстюк та про інших дисидентів. До основних активних дій Росохацької групи можна віднести:

- розповсюдження листів невідомого автора, у яких говорилося про знищення могил вояків Галицької Армії у Львові;
- поширення антирадянських віршів;
- підняття чотирьох синьо-жовтих прапорів і розвішення відповідної прокламації до 55-ої річниці проголошення Четвертого Універсалу Української Народної Республіки в м. Києві;
- збирання зброї для підпільної боротьби [10, с. 164 - 167].

У лютому 1973 р. членів Росохацької групи було заарештовано, а наприкінці року відбувся суд. За статтями 62 і 64 КК УРСР В. Мармуса засудили до 6 років таборів суворого режиму і 5 заслання, М. Мармус і С. Сапеляк отримали по 5 років ВТК і 3 заслання, В. Сеньків і П. Винничук - по 4 ВТК і 3 заслання, Н. Слободянюк з А. Кравцем - по 3 роки ВТК.

Спілка української молоді Галичини (СУМГ)

Зимом 1972 р. в Івано-Франківській області молоді робітники та студенти вирішили створити підпільну організацію під назвою «Спілка української молоді Галичини», до складу якої увійшли Д. Гриньків, І. Шовковий, Д. Демидів, М. Мотрюк, Р. Чупрей. Невдовзі вони почали займатися збором інформації про діяльність УПА, пошуком нелегальної літератури та зброї. Кожний член групи мав псевдонім, а свої завдання отримував від керівництва у письмовій формі.

Члени СУМГ мали за мету своєї діяльності:

- встановити контакти з іншими подібними організаціями;
- придбати друкарську машинку для поширення самвидаву;
- узгодити й затвердити програму на загальному зібранні;
- виготовити печатку організації [16, с. 285 - 293].

Але ці наміри вони так і не встигли втілити в життя. За доносом «стукача» були проведені арешти, а в серпні 1973 р відбувся суд, на якому Д. Гриньків отримав 7 років ВТК суворого режиму та 3 роки заслання, І. Шовковий та Д. Демидів по 5 років, а М. Мотрюк та Р. Чупрей - по 4 роки радянських концтаборів.

Українська Гельсинська група (УГГ)

Радянський уряд, впевнений у своїй силі і владі над громадянами і народами СРСР, не очікував ніяких проблем, публікуючи «Заключний акт» Гельсинських угод у газеті «Известия» від 1 серпня 1975 р. Але невдовзі в Радянському Союзі були створені групи сприяння виконанню Гельсинських угод. Спочатку подібна група виникла в Москві, а потім в Україні, Литві, Грузії та Вірменії як спроба легального впливу на урядові кола [14, с.15.]

Українська Гельсинська група була створена 9 листопада 1976 р. в Кончі-Заспі під Києвом на квартирі поета й публіциста М. Руденка. Метою діяльності УГГ було:

- сприяння ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини;
- активне сприяння виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акта наради з питань безпеки і співпраці в Європі;
- домагання визнання України як суверенної європейської держави;
- представництво України в ООН окремою делегацією;
- з метою вільного обміну інформацією запровадження акредитування в Україні представників зарубіжної преси;
- створення незалежних прес-агентств [17, с. 5 - 8].
- прийняття письмових скарг про порушення прав людини;
- опрацювання зібраної інформації про правовий стан в Україні;
- вивчення фактів порушення прав людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках СРСР, та надання їм широкого оприлюднення [18, с. 23].

Незабаром почалися переслідування та арешти активу УГГ. У 1981 р. усі члени УГГ опинилися за ґратами або були змушені виїхати на ПМЖ за кордон. Більшість членів групи, визнані особливо небезпечними елементами для радянської влади, отримали під час перебування в таборах додаткові терміни за сфабрикованими кримінальними або політичними справами.

Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)

Сполучною ланкою між національно-визвольним і демократичним рухом дослідники суспільно-політичних процесів другої половини ХХ ст. вважають **Українську робітничо-селянську спілку**, яка була створена у Львові в 1959 р. випускником юридичного факультету Московського університету Л. Лук'яненком. Метою її було сприяння виходу України зі складу СРСР [11, с. 36].

В одному з варіантів програми УРСС головним завданням організації була ненасильницька боротьба за:

- громадські права в Україні;
- національні та культурні права;

- економічні права тощо [15, с. 394].

Усі члени УРСС мали вищу освіту (переважно юридичну), тому в літературі справу УРСС називають ще й «справою юристів». Вони хотіли виборювати права людини і права нації лише на основі радянської Конституції та радянських законів.

З січня 1961 р. почалися арешти. В числі перших були заарештовані І. Кандиба та Л. Лук'яненко. Останній був засуджений до страти, яку замінили на 15 років таборів. І. Кандиба одержав 11 років, а інші члени організації – по 10 років таборів.

Український національний фронт (УНФ)

Однією з найяскравіших сторінок історії опору радянському тоталітарному режиму є діяльність **Українського національного фронту**, який поєднував національну боротьбу з наявною конкретною та розгорнутою політичною програмою. На відміну від попередніх підпільних організацій, УНФ перший виробив програму, яка не базувалась ані на принципах марксизму-ленінізму, ані на засадах інтегрального націоналізму. В основу програми УНФ були покладені демократичні принципи свободи й рівності та охоплювали всі сфери суспільного життя [19, с. 16].

УНФ був першою підпільною організацією, котра мала постійне періодичне видання під назвою *«Воля і Батьківщина»*, в якому були надруковані:

- програмна концепція УНФ;
- програмні документи УНФ;
- націоналістичні статті;
- заклики до визвольної боротьби;
- матеріали постійної рубрики «Українські новини»;
- відомості про атрибути української державності (гімн, прапор, герб тощо) [7, с. 565].

Під час судових процесів над членами УНФ в Івано-Франківську у листопаді 1967 р. працювала виїзна сесія Верховного Суду УРСР. Після розгляду справ Д. Квецько отримав 15 років ув'язнення, З. Красівського та М. Дяка засудили на 12 років, Я. Лесів та В. Кулинин отримали по 6 років ВТК суворого режиму.

Висновок.

Охарактеризовані напівлегальні та нелегальні правозахисні організації, які діяли в різних регіонах УРСР в 1960-1980-х рр., внесли свій посильний вклад у розвиток опозиційного руху авторитарному політичному режиму та зайняли належне їм місце в новітній історії України.

Джерела та література:

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. - М.: Весть, 1992. - 352 с.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х - 1980-ті рр.). - К.: Рідний край, 2000. - 233 с.
3. Баран В. К. Україна 1950 - 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: Автореф. дис... д - ра. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. - Львів, 1997. - 46 с.
4. Внешняя политика Советского Союза. - М.: Книга, 1985. - 488 с.
5. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.) - К.: Рідний край, 2000. - 616 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 - 1980-х років. - К.: Либідь, 1995. - 224 с.
7. Квецько Д. З років боротьби (Спогади) / Упоряд. М.Дубас, Ю.Зайцев - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. - 623 с.
8. Корнейко А. О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953 - 1964 рр.: (на матеріалах західних областей): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. - Львів, 1999. - 21 с.
9. Коцюбинська М. Доброокій. Спогади про Івана Світличного. - К.: «Час», 1998. - 225 с.
10. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60 - ті - перша половина 80-х рр.). - К.: Інститут історії України НАН України, 1994. - 222 с.
11. Лук'яненко Л. Г. Вірую в Бога і в Україну. - К.: МП «Пам'ятки України», 1991. - 320 с.
12. Лук'яненко Л. Г. Сповідь у камері смертників. - К.: Вітчизна. - 1991. - 228 с.
13. Мартирологія українських церков. - Л.: Християнський самвидав «Смолокип». - 1985. - Т. 2. - 839 с.

14. Міжнародний Біль про права людини. - Харків.: Фоліо, 1994. - 52 с.
15. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х - початок 1990-х років. - К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. - 720 с.
16. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років. - К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. - 324 с.
17. Українська Гельсінська Група. До 20-ліття створення. Документи. Історія. Біографії. - К.: вид. УРП, 1996. - 32 с.
18. Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод. - Х.: Фоліо, 2001. - Т. II. (Документи і матеріали). - 196 с.
19. Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали/ Упоряд. Дубас М. В., Зайцев Ю. Д. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. - 680 с.
20. Цокур Є. Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953 - 1964 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун - т. - Запоріжжя, 2000. - 18 с.

У ГЛИБ ВІКІВ

Людмила Ясновська

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІЧНОГО ВИРОБНИЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ В ДАВНЬОРУСЬКУ ЕПОХУ

Відкриття кераміки вважається одним із важливих винаходів в історії людства. По-перше, людині вдалося вирішити проблеми свого побуту: зберігання харчових запасів, приготування та споживання їжі, використання керамічних виробів у різних галузях ремесла, а пізніше і в будівництві. По-друге, завдяки стійкості кераміки до впливу навколишнього середовища, археологи одержали наймасовішу категорію знахідок у вивченні історії первісного суспільства і середньовіччя. Кераміка – найчисленніший археологічний матеріал. Керамічні вироби, серед усіх категорій артефактів, зберігають традиційні форми, а зміна типів залежить від багатьох факторів, у тому числі і від зміни складу населення в даному регіоні, що приводить до виникнення нових гончарних традицій. Поява гончарного круга на землях слов'ян припадає на VIII – IX ст. Внаслідок суспільного поділу праці у IX ст. жіноче домашнє виробництво посуду витісняється чоловічим гончарним ремеслом, яке набуває широкого розмаху в давньоруський час. На думку В.Петрашенко, вже на початку X ст. у центральних районах Середнього Подніпров'я побутувала виключно кружальна кераміка, тоді як на периферії повне витіснення ліпного посуду кружальним відбувається лише у другій половині X ст.¹

Незважаючи на те, що вивчення як самої кераміки, так і гончарного виробництва в цілому в різні епохи займає одне з головних місць в археологічній науці, все ж залишається і чимало білих плям. Це пояснюється тим, що технологічні стадії процесу виготовлення керамічних виробів, крім кінцевого витвору гончарного виробництва (уламків посуду, цегли-плінфи та залишків горнів, печей для випалу), археологічно прослідкувати досить складно.

У даній статті буде розглянуто етапи вивчення керамічного матеріалу, що накопичується завдяки археологічним розкопкам на території Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся. На жаль, на території південної Чернігівщини – зона Лісостепу, що відповідає історично складеній території Задесення, керамічних виробничих комплексів не виявлено.

Територія сучасної Чернігівщини входила до складу одного із могутніх князівств Київської Русі – Чернігово-Сіверського. На сьогодні ця територія серед інших регіонів України археологічно найкраще вивчена. За більш ніж столітню історію дослідження Північного Лівобережжя було зафіксовано різні види археологічних пам'яток: городища, селища, поховальні комплекси та артефакти, серед яких найчисленнішими є керамічні вироби (посуд, світильники, іграшки, декоративні облицювальні плитки, цегла-плінфа та ін.).

В історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в першу чергу потрібно виділити етап початкового накопичення інформації (друга половина XVII – початок XX ст.) про поодинокі знахідки як фрагментів, так і цілих форм глиняного посуду головним чином під час досліджень курганних старожитностей.

Вперше про глиняні вироби за доби пізнього середньовіччя на Чернігово-Сіверщині згадав І.Гаятовський у другій половині XVII ст., написавши в “Скарбнице потребной”

(1676 р.) про знаходку під час реконструкції в Єлецькому монастирі Успенського собору XII ст. полив'яних плиток “глиняною синюю, зеленую і червону, оловом поливану, червоногранястою посадскою переплетану”².

З розвитком слов'яно-руської археології в другій половині XIX ст. розпочинаються систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині. Так, Д.Я.Самоковасов, крім розкопок городищ та курганних старожитностей, звернув увагу і на керамічний матеріал, що дозволяв визначити час та приналежність до археологічних комплексів середньовіччя. Особливу увагу він приділив так званій курганній кераміці – поховальним урнам, що дозволяло датувати пам'ятки IX–X ст. Під час розкопок курганів Чернігова, Гущина, Форостовичів, Ларинівки, Седнева не завжди фіксувалися цілі форми, головним чином, уламки посуду. Те, що під більшістю курганних насипів Д.Я.Самоковасову не вдалося знайти поховальні урни, дослідник пояснював тим, що розташовуючись біля доріг, вигонів, в полі, в межах міста, вони втратили свою першопочаткову форму, вершини багатьох не мали дернового покриття, а на їхній поверхні були нерівності та ями, через які вода потрапляла в насип і руйнувала глиняні поховальні урни³. І все ж таки під час роботи Московського антропологічного з'їзду 1879 р. демонструвалася кераміка з курганних некрополів Чернігівщини, що дозволило привернути увагу широкого кола науковців до старожитностей краю.

Дуже поважно ставився до керамічного матеріалу керуючий справами Чернігівської губерньської вченої архівної комісії П.М.Добровольський. Звітуючись перед Імператорською археологічною комісією про дослідження у 1904 р. Табайського некрополя літописного Оргоща, він піклувався про знайдені поховальні урни, які повинні були з'явитися на традиційній виставці на Катеринославському археологічному з'їзді 1905 р. П.М.Добровольський пояснив неможливість надіслати знахідки “в виду дальности пути і чрезвычайной ветхости і хрупкости предметов”⁴, а з'явилися вони в експозиції виставки XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові (1908 р.). Тоді ж серед речей з урочища Коровече (Коровель) біля с. Шестовиця демонструвалися ще два горщики, також поховальні урни⁵. Зрозуміло, що під час розкопок та розвідок дослідники отримували значну кількість керамічного матеріалу, але, головним чином, фрагменти посудин. Цілі форми були поодинокими екземплярами, які могли прикрашати не тільки археологічні виставки, але й музейні експозиції. Значимо, що керамічні вироби давньоруської доби розглядалися лише як датуючий та чудовий експозиційний матеріал.

Вперше із записів Ю.С. Виноградського стає відомо, що на території садиби Вербицьких-Антіох (сучасна вул. Антонова-Овсієнка), неподалік від озера Млиновища, в 1919–1920 рр. господарі “відкопали там частину фундаменту округлуватої форми та знаходили речі, з описання яких я не мав сумніву, що вони стосуються до періоду Київської Русі XII – XIII ст.”⁶ На цей період про дослідження цегляного виробництва практично нічого не було відомо. Перші плінфовипалювальні печі були зафіксовані та описані в 1891 та 1931 рр. біля Старої Рязані в с. Шатрище та в Смоленську. На жаль, вся наукова документація з цих розкопок повністю втрачена і не була оприлюднена. Тому Ю.С. Виноградський інтерпретував їх як залишки якоїсь кам'яної споруди: вежі, князівського терема, церкви. Відповідь на це могли б дати „розкопки наукові”, які були здійснені в 40-х рр. XX ст. В.А.Богусевич. На той час це спостереження-запис не могло бути інтерпретоване як виробничий комплекс.

Керамічні матеріали, головним чином поховальні урни, здобуті під час розкопок Шестовицького курганного могильника в 1925–1927 рр. П.І.Смолічевим, були представлені в експозиції Чернігівського державного історичного музею в 30–40-х рр. XX ст. Під час перших бомбардувань Чернігова у серпні 1941 р. керамічні експонати музею було знищено.

Із збільшенням кількості археологічних експедицій на території України в другій половині XX ст. накопичується і зростає інформація про розвиток гончарного виробництва в містах Південної Русі⁷, а завдяки фіксації графіті на стінках посуду, головним чином амфорної тари та корчагах, – про розвиток писемності⁸. Крім того, М.П. Грязновим була розроблена техніка графічної реконструкції форм та розмірів глиняного посуду за фрагментами⁹. М.П. Кучера встановив хронологію давньоруського посуду, де показовим стають вінця горщиків¹⁰.

Саме в 40 – 60-х рр. XX ст. зростає інтерес до старожитностей Чернігово-

Сіверщини¹¹, що було пов'язане із систематичними археологічними дослідженнями літописних міст. Це дозволяє виділити ці роки у другий етап вивчення давньоруського керамічного виробництва на Чернігівщині, коли розкопки проводилися не тільки археологічними експедиціями академічних інститутів, але й експедиціями Чернігівського історичного музею, які, крім керамічного матеріалу, вперше на території Лівобережної України зафіксували розкопками сліди давньоруського цегельного виробництва та майстерні гончарів.

Одразу після визволення Чернігова почала працювати архітектурно-археологічна експедиція архітектора П.Д.Барановського по збереженню, дослідженню й відбудові перлини давньоруської архітектури П'ятницької церкви. Роботами 1943–1945 рр. вдалося не тільки зробити обміри та реконструкцію пам'ятки, а й зафіксувати будівельну кераміку. В руїнах церкви було знайдено амфору-голосник (Рис. 1.), яка знаходилась у парусі зводу, що підтверджувало використання для кутових голосників у чернігівських храмах XII ст. амфор-корчаг з двома ручками¹².

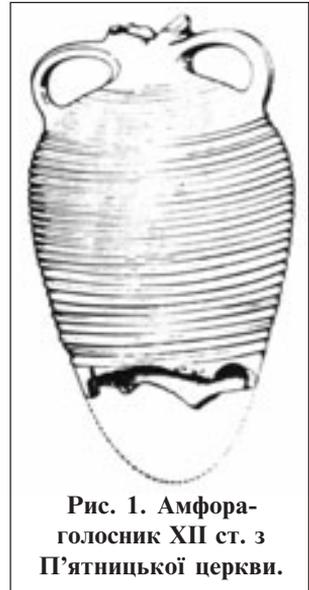
Уперше сліди плінфовипалювального виробництва на території Південної Русі було відкрито археологічною експедицією ІА АН УРСР 1951 р. під керівництвом В.А. Богусевича. На південній околиці чернігівського Подолу (вул. Південна, сучасна вул. Антонова-Овсієнка) І.М. Самойловський розкопав рештки плінфовипалювальної печі XI ст., зафіксувавши нижню її частину на висоту шести рядів, складених із плінфи розміром 2,8 x 27 x 35 см. Піч розміщувалась на схилі надзаплавної тераси та мала форму кола діаметром 4,65 м, устям звернена на схід в напрямку озера Млиновища. Довжина споруди разом із гирлом – 8,15 м. У середині конструкції зафіксовані залишки однієї поперечної стінки. На думку В.А. Богусевича, розвиток цього виду ремесла сприяв інтенсивному мураваному будівництву в Чернігові¹³.

Одночасно в складі експедиції працював загін Ермітажу під керівництвом Ю.М.Дмитрієва. Чернігівський археолог О.В. Шекун визнає, що тоді ж В. Білецьким була розкопана ще одна плінфовипалювальна піч на корінній терасі біля Єлецького монастиря (вул. Белінського, 18)¹⁴. Аналіз звіту та польового щоденника керівника робіт повністю спростовує цю тезу¹⁵.

Крім того, експедиція В.А. Богусевича за весь час роботи (1947, 1951–1953 рр.) отримала чималу кількість керамічного матеріалу (50 % від усіх здобутих матеріалів). Серед кераміки можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті "...ЛОТЬНИК". В.М. Даниленко інтерпретував цей напис як частину слова "золотник"¹⁶. Відзначимо ще одну досить цікаву знахідку – фрагмент керамічної полив'яної писанки. Про розповсюдження техніки поливи вже на початку XII ст. свідчить фіксація в різних районах міста полив'яних різнокольорових плиток (територія дитинця та Третяка)¹⁷.

На цьому ж етапі розпочинаються археологічні розкопки на території літописного Любеча. Вони засвідчили місцеве виготовлення керамічної продукції та дозволили визначити місця розташування гончарних майстерень. Так, дослідження Любецького городища (Замка) розпочато археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.К. Гончарова у 1948 р. Розвідкові розкопки виявили в центральній частині Замкової гори майстерню косторіза XI – XII ст. та зернові ями. Поблизу ями № 5, на глибині 0,8 м від поверхні, у невеликому заглибленні виявлено роздавлену землею корчагу, яку вдалося повністю реставрувати – висота 52 см, діаметр 52 см, діаметр горла 20 см, діаметр денця 19 см та товщина стінок 1,3 см (Інв. № 380/74). На верхній частині корпусу нанесено різний орнамент з широких хвиль, що перетинаються між собою. На стінках корчаги, яка датується X ст., є два наліпних вушка¹⁸. Сьогодні зал періоду Київської Русі Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського прикрашають дві корчаги, одна з розкопок В.К. Гончарова 1948 р., інша з розвідок співробітників Чернігівського історичного музею І.І.Єдомахи та М.А.Попудренко 1954 р. у Любечі¹⁹.

Дослідження літописного Любеча протягом 1957–1960 рр. проводилися Південно-

Рис. 1. Амфора-голосник XII ст. з П'ятницької церкви.

Руською археологічною експедицією ІА АН СРСР під керівництвом Б.О.Рибакова. Було отримано значну колекцію керамічного матеріалу, серед якого потрібно виділити поливну кераміку. Під час розкопок городища Мазепина гора (Замок) зафіксовано 400 фрагментів поливної кераміки, з яких реконструйовано 175 посудин різних форм та розмірів. Усі знахідки посуду були сконцентровані в центральній частині князівського двору, тому, на думку Т.І.Макарової, майстерня працювала на потребу князя. Серед форм Любецького поливного столового посуду виділяються горщики та миски зеленувато-жовтого кольору та посуд для питва: глечики, келихи, чашки з орнаментами в техніці граффіто. За складом глини посуд поділяється на сіроглиняний і білоглиняний, що, на думку Т.І.Макарової, свідчить про продукцію двох різних майстерень і, скоріш за все, двох поколінь майстрів. У 30-х рр. XII ст. майстерня, що робила схожий з київським білоглиняний поливний посуд, припиняє своє існування, а її місце займає нова, виготовляючи вже сіроглиняний. Дослідниця вважає, що поливна любецька кераміка належить до самостійної ремісничої школи, і її новаторство полягає в пошуках нових форм, особливо келихів²⁰.

Плідними були результати досліджень археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом І.І.Єдомахи на території літописного Новгород-Сіверського. Ним під час розвідки 1959 р. була придбана у місцевої жительки Т.М.Душиної округлобока грушевидної форми велика амфора (висота понад 50 см, діаметр – 30 см)²¹, що демонструвалася на виставці кераміки в 2003 р. у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського. На думку дослідника, ця посудина могла засвідчувати, що на 150 м західніше дитинця могла розташовуватися медуша. Ще одна ціла амфора (висота 38 см) з відбитими ручками, на плечиках котрої до випалу була написана літера “И” (9 x 4 см), знайдена у споруді, що мала відношення до садиби багатого городянина або князівського двору середини XII ст., розташованого на території Заручав’я давнього Новгород-Сіверського²². Ці знахідки стали підтвердженням тісних контактів новгород-сіверських князів із півднем.

Крім того, І.І.Єдомаха вперше для території Чернігово-Сіверщини інтерпретував розкопану під час обстеження давньоруського городища на місці Спаського Новгород-Сіверського монастиря споруду як приміщення гончара, звернувши увагу на “...прослойки необожженной глины .., скопление печины и прослойки золы, обломки кружалной керамики и керамики не бывшей в употреблении”²³. На його думку, – це доказ існування місцевого виробництва, яке дозволяло виготовляти не тільки посуд, а й за потребою поливні та скляні витвори, а з часом і цеглу для будівництва культових споруд Новгород-Сіверського.

Значну колекцію фрагментів та цілих форм посуду було зібрано під час розкопок Шестовицького комплексу пам’яток експедиціями Я.В.Станкевич (1946 р.), І.І.Ляпушкіна (1947 р.) та найбільше Д.І.Бліфельда (1948, 1956–1958 рр.)²⁴. Колекції кераміки, головним чином поховальні урни та їх фрагменти, здобуті експедиціями Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, були передані на збереження до фондів ІА АН УРСР.

На цьому етапі активно проводилися архітектурно-археологічні дослідження на території Чернігова та Новгород-Сіверського, під час яких було отримано нову інформацію про будівельну кераміку (плінфа різноманітної форми з клеймами та знаками, полив’яні плитки для долівки та інш.). Це потребує окремого аналізу здобутих матеріалів і в даній статті розглядатися не буде.

З 70-х рр. XX ст. активізуються археологічні дослідження на території Чернігівської області і особливо давньоруських пам’яток. Успішному їх вивченню сприяла створена у 1979 р. постійно діюча Чернігівська археологічна експедиція, а при Чернігівському історичному музеї (далі ЧІМ) в 1981 р. – відділу охорони та вивчення археологічних пам’яток (В.П.Коваленко); у 1989 р. – Археологічного центру Північного Лівобережжя (А.Л.Казаков), які працювали разом із археологічними експедиціями ІА АН СРСР та АН УРСР. Крім того, активізувалась робота міської спелео-археологічної секції на чолі з Г.О.Кузнецовим та після створення відділу археологічних досліджень печер (1987 р.) археологічні дослідження Чернігівським архітектурно-історичним заповідником (В.Я.Руденко), що привело до систематичних археологічних досліджень. Тому 70–90-і рр. XX ст. можна впевнено виділити в третій етап у вивченні давньоруського керамічного виробництва на території Чернігівщини. Шляхом проведення розвідок та розкопок

дослідникам вдалося визначити центри гончарного виробництва на Чернігівщині в давньоруську добу, фіксуючи залишки гончарних горнів та майстерень. Крім того, було підтверджено безперервність мурованого будівництва в Чернігові протягом XII – XIII ст.

Саме на цьому етапі дослідженнями в Чернігові було вперше, і поки що це єдиний випадок, зафіксовано сліди гончарного виробництва X ст. Восени 1983 р. біля підніжжя Катерининської гірки під час проведення будівельних робіт було виявлено яму для обпалу кераміки, в якій знайдено півтора десятки горшків. Науковими співробітницями відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток Чернігівського історичного музею В.В.Простантиновою та О.М.Веремейчик здійснена реставрація форм посуду X ст.

У 1984 р. під час обстеження заплави р. Десни, на березі озера Млиновища Г.О.Кузнецовим відкрито давньоруські цегляні споруди, які були досліджені О.В.Шекуном того ж року. З'ясовано, що цей великий плінфовипалювальний комплекс складався з п'яти печей. Повністю було досліджено дві, що найкраще збереглися. Печі розташовувалися однією лінією на відстані двох метрів одна від одної (Рис. 2). Це прямокутні в плані муровані споруди розмірами 4,8 x 4,6 м та 4,1 x 3,6 м, внутрішній простір яких поділено по довжині на дві частини цегляною стінкою. Товщина зовнішніх стін становила до 0,9 м. Розмір плінфи 3,5 – 4 x 17 – 24 x 26 – 30 см. Всі печі заглиблені в ґрунт на 0,7 м, їх конструкції збереглися на висоту 1,2 м. За припущеннями О.В.Шекуна, цей виробничий комплекс, що розташовувався за межами давнього міста, використовувався для будівництва монастирської церкви, про що свідчили знайдені на цьому ж місці шість християнських поховань середини XII ст. Самі ж печі датуються кінцем XII ст.²⁵

Подальші археологічні дослідження на території чернігівського Подолу надали нові свідчення про розвиток цього виду керамічного ремесла. У 1994 р. на території приватної садиби по вул. Г.Успенського, 23, що розташована біля підніжжя Болдиної гори, за 60 метрів на схід від Іллінської церкви (територія у давнину належала Богородичному монастирю), розкопано плінфовипалювальну піч. Пам'ятка опущена у схил правого корінного берега Десни на рівні першої надзаплавної тераси біля гирла глибокого яру. Таке розташування забезпечувало необхідний для нормальної роботи постійний рух повітря. Що стосується глини та води, необхідних у цегляному виробництві, то їх поруч було достатньо. Піч мала форму кола діаметром 4,8 – 5,0 м. Довжина споруди разом із гирлом становила 6,4 м. Внутрішній її простір по ширині поділено шістьма

Рис. 2. Комплекс печей в ур. Свята роща, розкопаний в 1984 р.

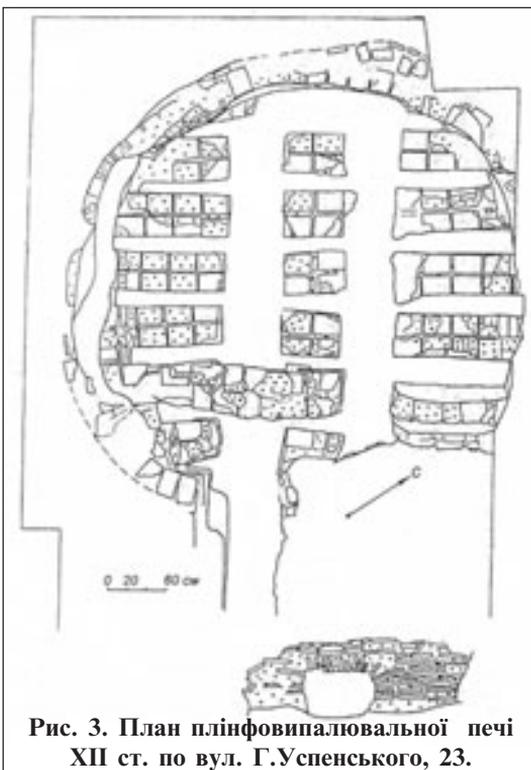

Рис. 3. План плінфовипалювальної печі XII ст. по вул. Г.Успенського, 23.

біля с. Автуничі Городнянського р-ну Чернігівської обл. Наймасовішою категорією знахідок став керамічний матеріал. За всі сезони розкопок до колекції було відібрано близько 36 тис., в основному профільованих фрагментів, і ще приблизно 97 тис. фрагментів (переважно стінок) було знайдено й зафіксовано взагалі. Разом ця цифра становить 133 тис. фрагментів кераміки³⁰. Це дало можливість встановити різноманітний асортимент глиняних виробів: горшки, миски, глечики, амфорки київського типу, світильник, сковороди, накривки, брязкало, сопло, навершя до руків'я канчука та жіноча фігурка, прясла тощо³¹. Крім того, О.П.Моця та А.П.Томашевський вирахували середню вагу горщика, що становила 1,3 кг, а загальна вага кераміки, знайденої на селищі, сягала приблизно 2,4 тонни, що відповідає приблизно 2 тис. посудин³².

Сировинний потенціал на поселенні підтверджують близько 20 досліджених глиняних кар'єрів об'ємом від 3,5 куб. м до понад 100 куб. м та глиняники для віддулення глини, досліджені на поселенні в різні роки³³. В.П.Коваленко та О.П.Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. (будівля № 48) (Рис. 5) та майстерню XII ст. (будівля № 74) автуницьких гончарів³⁴.

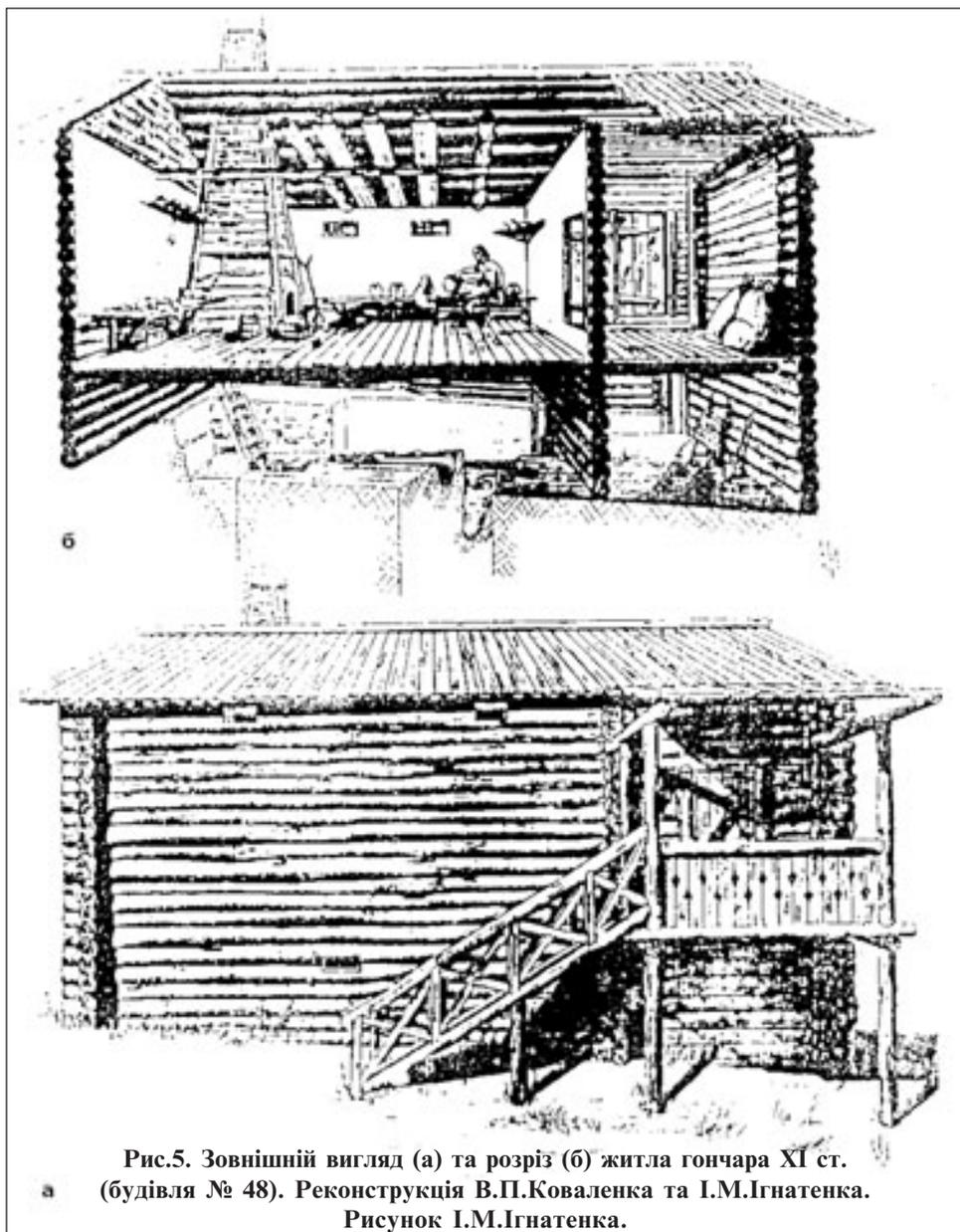

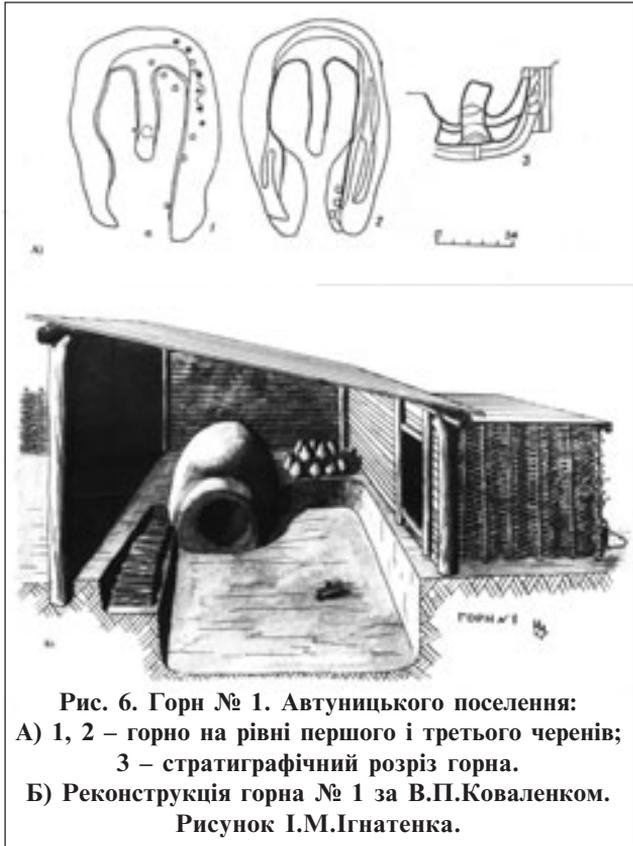
Рис.5. Зовнішній вигляд (а) та розріз (б) житла гончара XI ст. (будівля № 48). Реконструкція В.П.Коваленка та І.М.Ігнатенка.
Рисунок І.М.Ігнатенка.

Що стосується гончарних горнів, то їх на поселенні Автуничі досліджено дев'ять, більшість із яких опубліковано³⁵. Давньоруські горни Автуницького поселення згідно з традицією були поставлені на материковому ґрунті. Ретельне вивчення деталей горнів дозволило дослідникам прослідкувати процес їх закладання та особливості спорудження розсікачів ("козлів") і неодноразові їх ремонти. Горни № 3 – 5 датуються XI ст., а горни № 1, 2, 6, 7, 8 та 9 – першою половиною – серединою XII ст. (Рис. 6). Враховуючи, що один горн здатний витримати до 50 випалювальних циклів, то всі знайдені на селищі горщики (більше 2 тис.), на думку О.П.Моці та А.П.Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна³⁶. Загалом, можна вважати, що проведені розкопки сільського поселення Автуничі не тільки окреслили його спеціалізацію, а й дали можливість говорити про центр гончарного виробництва на території Чернігівського Полісся, що за своїми ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Белгороді та інших містах Русі.

Ще один такий центр, розташований в межиріччі Десни та Дніпра, виявлений О.В.Шекуном у 1988 р. Під час проведення археологічних розвідок біля с. Грабів Ріпкинського р-ну ним на вже відомому поселенні в урочищі Курганки, на східній околиці села виявлено залишки гончарних горнів із розвалами горшків XI–XII ст. та уламки плінфи без слідів розчину і поливні плитки долівки. За етнографічними даними, в цьому ж селі гончарне виробництво мало місце й у пізньому середньовіччі. На сучасному етапі добре відома грабівська кераміка та особливо вогнетривка цегла³⁷.

Завдяки археологічним дослідженням на території Новгород-Сіверського Полісся вдалося окреслити територію ще одного гончарного центру доби Київської Русі. На початку 80-х рр. XX ст. до відділу охорони та вивчення археологічних пам'яток ЧІМ від директора Мезинського краєзнавчого музею В.Є.Куриленка надійшло повідомлення про зруйнований ярм гончарний горн, в якому були слабо випалені горшки та сковорідка XI ст. Горн, відкритий В.Є.Куриленком на території Хатинського городища, в урочищі Городок, біля с. Радичева Коропського р-ну, був обстежений О.В.Шекуном у 1983 р.³⁸. У 1991 р. Радичевський загін Чернігівсько-Сіверської експедиції Археологічного центру Лівобережжя під керівництвом А.Л.Казакова дослідив на території посаду городища ще три двокамерні горни, два з яких датуються X ст., один – XII ст.³⁹ Це засвідчує, що наявність гончарної глини у цьому регіоні привела до появи виробничого центру по виготовленню кераміки. Доречно буде згадати, що керамічне виробництво процвітало в цій місцевості в кінці XVIII – першій половині XIX ст.⁴⁰

Завдяки роботам археологічних експедицій в 70 – 80-х рр. XX ст. територію Новгород-Сіверського Подесення можна вважати найкраще дослідженою⁴¹. На матеріалах цих експедицій Л.І.Виногородській вдалося виділити ряд хронологічних періодів існування різних типів кераміки з розкопок Новгород-Сіверського⁴². Крім

Рис. 6. Горн № 1. Автуницького поселення:
А) 1, 2 – горно на рівні першого і третього черенів;
3 – стратиграфічний розріз горна.
Б) Реконструкція горна № 1 за В.П.Коваленком.
Рисунок І.М.Ігнатенка.

того, вперше І.Г.Сарачевим було розглянуто кераміку як джерело для уточнення історичних фактів, пов'язаних із подіями другої половини XII ст. на території Новгород-Сіверського Подесення⁴³.

Завдяки розробленій В.Ф.Генінгом програмі статистичної розробки кераміки з археологічних розкопок⁴⁴, Ф.О.Андрощук, С.О.Беляєва, В.М.Якубович, Н.В.Блажевич склали “Електронний каталог колекції” старожитностей Шестовиці за матеріалами досліджень Я.В.Станкевич (1946 р.) та Д.І.Бліфельда (1948, 1956–1958 рр.), в якому значне місце займає база даних із керамічних виробів, що зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАНУ⁴⁵. В колекції представлена виключно кружальна кераміка. Цілі форми (27 горщиків) походять із розкопок курганного могильника. Крім того, на кераміці зафіксовано відбитки пальців (2 екземпляри) та 17 різноманітних клейм. Найцікавішими виявилися горщик (курган № 20), що містить на дні знак у вигляді тризубця (“пташина лапка”), та горщик з клеймом у вигляді знака Рюриковичів з кургану № 37.

Р.С.Орлов, розглянувши клейма на посуді як із Шестовиці, так і з інших комплексів, прийшов до висновку, що розмір таврованих посудин є мірами податків X ст.⁴⁶. З 1998 р. поновились археологічні дослідження на території Шестовицького археологічного комплексу. Дослідники знову звернулися до вивчення гончарних клейм. О.М.Шумей, розглянувши 153 денця із зображенням клейм, знайдених протягом 1998 – 2001 рр. на території Шестовицького городища та посаду, припускає, що всі вони є знаками майстрів⁴⁷.

Завдяки проведеним археологічним розкопкам на території Чернігівщини протягом ХХ ст. вдалося отримати: по-перше, чудовий експозиційний матеріал для музеїв області; по-друге, окреслити гончарні центри по виготовленню кераміки – Автуницький, Грабівський, Любецький, Радичівський; по-третє, визнати Чернігів центром цегляного виробництва XI – XIII ст. на території Північного Лівобережжя. Подальші археологічні дослідження, що проводять експедиції Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка (міжнародні Шестовицька та Батуринаська) та Охоронної служби ІА НАН України на території Чернігівщини, зможуть надати нову інформацію про розвиток керамічного виробництва у цьому багатому на природні ресурси регіоні.

Джерела та література:

1. Петрашенко В. Хронологія та походження середньодніпровської кружальної кераміки VIII – XI ст. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17 – 20 липня 2003 р.) – Чернігів, 2003. – С. 130.
2. Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1986. – С. 361.
3. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 51.
4. Рукописний архів наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі РА НА ПМК) РАН – Ф. 1. – Спр. 39. – Арк. 11 – 11об.
5. Каталог виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 12; № 250 – 254.
6. Науковий архів ІА НАН України. – ВУАК. – Ф. 12. – № 20. – Арк. 7 – 9.
7. Розенфельдт Р.Л. Заметки о древнерусском керамическом производстве // КСИА. – 1959. – Вып. 87. – С. 108 – 111.
8. Рыбаков Б.А. Надпись киевского гончара XI в. // КСИИМК – 1946. – Вып. 12. – С. 34 – 57; Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 45 – 52.
9. Грязнов М.П. Техника графической реконструкции форм и размеров глиняной посуды по фрагментам // Советская археология. – 1946. – № 8. – С. 314 – 317.
10. Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. – К., 1961. – Т. XII. – С. 143-154.
11. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40-60-х рр. ХХ ст. // Северянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37 – 48.
12. Барновский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.-Л., 1948. – С. 19.
13. Богусевич В.А. Раскопки на Черниговском Подоле и в Елецком монастыре // Науковий архів Інституту археології (далі ІА) НАНУ. – 1951/10. – С. 3 – 6.
14. Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КСИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 8.
15. Дневник раскопок Черниговской археологической экспедиции 1952 года. Раскопки

Ю.Н. Дмитриева // НА ІА НАН України. – 1952/11. – С. 9 – 42.

16. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчёт о раскопках 1953 г. // НА ІА НАНУ. – 1953/6. – С. 10.

17. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. Отчёт. // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – С. 16; Богусевич В.А., Холостенко Н.В. Раскопки черниговских каменных дворцов XI – XII вв. (ЧАЭ 1951) // НА ІА НАНУ. – 1951/10. – С. 10; Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция Института археологии АН УССР 1953 г. // НА ІА НАНУ – 1953/6. – С. 3 – 9.

18. Гончаров В.К. Раскопки древнего Любеча // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. III. – С. 134 – 138; Йога ж. Раскопки древнего Любеча // НА ІА НАН України. – 1948/25. – С. 8.

19. Едомаха И.И., Попудренко М.А. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. // Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського. – Інв. арх. 219. – Кол. оп. 25.

20. Макарова Т.И. Поливная керамика Любеча // Советская археология. – 1965. – № 4 – С. 231-236; Ї ж. Поливная керамика в Древней Руси. – М., 1972. – С. 11.

21. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. // НА ІА НАН України – 1959/20. – С. 5.

22. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. // НА ІА НАН України – 1962/65. – С. 13, 23.

23. Едомаха И.И. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1959 г. // НА ІА НАН України – 1959/20. – С. 7 – 8.

24. Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // Археологічні пам'ятки. – К., 1949. – Т. 1. – С. 50 – 57; Ї ж. Отчет о работе Шестовицкой археологической экспедиции за 1946 год // НА ІА НАНУ. – 1946/20; Ї ж. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 г. // КСИА – М., 1962. – Вып. 87. – С.15-28; Ляпушкин І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 298; Білфельд Д.І. Дослідження у Шестовиці // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 123 – 131; Білфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977.

25. Шекун О.В. Новий плінфовипалювальний комплекс кінця XII століття в Чернігові // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С. 104 – 105.

Шекун А.В. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // КС ИА АН СССР. – М., 1989. – № 198. – С. 8.

26. Руденко В.Я., Новик Т.Г. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 81 – 83; Руденко В.Я., Новик Т.Г. Дослідження плінфовипалювальної печі у Чернігові в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994 року – К., 1997. – С. 137 – 138.

27. Руденко В.Я. Давньоруські цегельні у Чернігові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Зб. наук. праць. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18 – 19 травня 2006 р.) – Глухів, 2006. – С. 38.

28. Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из Антониевых пещер Троицко-Ильинского монастыря в Чернигове / Руденко В.Я., Новик Т.Г., Ясновская Л.В. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в городе Чернигове в 1995 г. // НА ІА НАН України. – 1995/32. – С. 4.

29. Казаков А.Л. Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 350 – 352.

30. Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуниці // Археометрія. – 1997. – № 1. – С. 37.

31. Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П., Козловський А.О., Пархоменко О.В., Потапов О.В., Покас П.М. Поселення Х – XIII ст. біля с. Автуниці // Південноруське село IX – XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С. 49.

32. Моця О.П., Томашевський А.П. Вказ. праця. – С. 38.

33. Готун І.А. Реконструкція ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуниці // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 59 – 71; Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автуниці: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (19 – 20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів, 1995. – С. 25 – 26.

34. Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров XI – XII вв. на селище Автуниці на Черниговщині // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – № 12. – С. 135 – 138.

35. Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с.Автуниці на Чернігівщині / Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С. 7 – 9; Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Вказ. праця; Готун І.А. Нові дані про споруди Лівобережного села давньоруського часу // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова (22 – 23 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич) – Чернігів, 1995. – С. 33.

36. Моця О.П., Томашевський А.П. Вказ. праця. – С. 39 – 40.
37. Шекун А.В. Археологические разведки на территории Черниговщины в 1988 г. // НА ІА НАНУ – 1988/186. – С. 6 – 7.
38. Шекун А.В. Археологические исследования на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – 1983/170. – С. 8.
39. Казаков А.Л., Потапов И.А., Олейник Г.А. Отчет об исследованиях Радичевского городища в 1991 г. // НА ІАНАНУ. – 1991/139. – С. 7, 22 – 23.
40. Васильева М. Черниговские Вишенки как центр постхабанского гончарного производства последней трети XVIII века // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 70.
41. Ясновська Л.В. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. - № 6. – С. 21.
42. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47– 57; Її ж. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 96 – 99.
43. Сарачев И.Г. Возможности использования керамики для уточнения исторических фактов (на материале одного поселения Новгород-Северского Подесенья) // Деснинские древности. – Брянск, 1995. – С. 72 – 74; Їого ж. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула, 2000. – С. 225 – 242.
44. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология – М., 1973. – № 1. – С. 114 – 135.
45. Андрощук Ф.О., Беляєва С.О., Блажевич Н.В., Якубов В.М. Старожитності Шестовиці. Колекція археологічних матеріалів з наукових фондів Інституту археології НАНУ. – К., 1996. – С. 3 – 14.
46. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI – XII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 170 – 171.
47. Шумей О. Гончарні клейма з розкопок 1998 – 2001 рр. у Шестовиці // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2003. – С. 119.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: ГОСПОДАРСТВО, ТОРГІВЛЯ ТА ЗБРОЯ (XI - XIII ст.)

Основним заняттям половців було кочове скотарство. Худоба - головне їхнє багатство і турбота. Причому тварини були розділені між чоловіками та жінками. Якщо чоловіки займалися кіньми і верблюдами, то жінки доглядали корів, кіз та овець. Усі види домашніх ремесел перебували в руках жінок, а все, що стосувалося військової справи, - у руках чоловіків.

Жінки кочівників були не тільки охоронницями домашнього вогнища, але й виконували всю основну роботу, пов'язану з переробкою продукції тваринництва. А їхнє уміння вправно їздити на конях, стріляти з лука свідчить про те, що у хвилини небезпеки вони брали на себе функції захисника-воїна.

Основним типом половецького помешкання були повстяні юрти, які встановлювалися на возах і на землі. То були стаціонарні помешкання в половецьких зимівниках, а також у містах. Знали половці і глинобитні будівлі, що свідчить про знайомство окремих із них з будівельними традиціями [1].

Господарство

Упродовж декількох тисячоліть східноєвропейські степи були колискою кочівництва. Одна за одною сунули лавини кочівників з Азії на береги Чорного й Азовського морів та численних могутніх рік, що протікали з півночі на південь по неоглядних степових просторах. Кліматична зона визначала склад половецького стада, про що неодноразово згадують літописи. Як зазначає С.Плетньова, вперше про половецькі стада згадується в літописі за 1103 р., коли після перемоги на р. Молочній «взяша бо тогда скоты, и овце, и

кони, и верблюды», що свідчило про розвинуте кочівницьке господарство. Після успішних походів у наступних літописах згадуються велика рогата худоба, вівці й особливо коні - основна військова і робоча сила в епоху середньовіччя не тільки в кочівників, а й в осілого землеробського населення.

Кипчаки, захопивши Степ і розділивши зони кочування між собою, тривалий час перебували там цілорічно, вели так зване табірне кочування. Степ був настільки багатий травами, що можна було кочувати, не розділяючи його на окремі ділянки між ордами, куренями та аулами. На стадії табірного кочування для економіки половців у суспільних відносинах був характерний військово-демократичний лад, для якого властивими були об'єднання на кшталт союзів племен - орди. Саме такими ордами були відомі нам об'єднання XI ст., очолювані в кінці цього сторіччя Боняком, Шаруканом, Тугорканом, Урусобоєм та ін. Основною метою їх стало захоплення все нових і нових земель, максимальне володіння Степом та лісостеповими районами.

Однак процес захоплення швидко припинився, а утримання тварин на підножному кормі цілий рік привело до необхідності раціональнішого освоєння Степу, строгого розподілу кочівок на літні та зимові. Економічна необхідність стимулювала встановлення для кожного степового підрозділу визначених маршрутів перекочівок та більш-менш постійних місць для зимівок і літніх становищ. Зазначимо, що в останнє десятиліття XI ст. половці перейшли до другої стадії кочування. Від першої вона відрізнялася розподілом пасовищ на певні ділянки, що належали конкретним ордам, куреням та аїлам, тобто значно більшою стабільністю кочових угруповань, обмежених у своєму русі чіткими кордонами.

Стабілізація відносно місцевості, яка з кожним роком посилювалася, зробила половців доступними для руських полків. Перші походи руських дружин у Степ - непрямі, але надійні докази виникнення у половців визначених місць становищ. Наступним свідченням була установка поблизу становищ і на кочових маршрутах численних святилищ предків з однією і більше кам'яними статуями. У найбільш населених районах над похованнями почали споруджувати великі і малі кургани і навіть цілі могильники. Розповсюдження кам'яних статуй і курганних поховань, що датуються XII ст., дає уявлення про розселення половців у Степу. У першій половині цього століття поширювалися статуї «проміжних» типів. Статуї наступної «еволюційної» групи зустрічаються в значно більшій кількості порівняно з ранніми і «проміжними», що свідчить не тільки про широкий розвиток у половців у другій половині XII ст. каменерізного ремесла, але й про кількісний ріст населення в ордах.

Як пише С.Плетньова, в письмових джерелах майже не збереглося даних про розміри кочівницьких, у тому числі половецьких орд. І все ж по окремих згадках можна скласти уявлення про це. Так, Анна Комніна писала про полон 30 тис. кочівників. Якщо навіть у битві загинуло 6-7 тис. воїнів (їх співвідношення до кількості населення становило 1:5), то орда нараховувала близько 40 тисяч. З 40-тисячною ордою відкочував в Угорщину хан Котян у 1237 р. Раніше, в 1109 р., боярин Володимира Мономаха Дмитро Іворович взяв біля Дону (Донця) 1000 половецьких веж. В одну вежу (велику сім'ю) в середньому входило не більше 35-40 чоловік, а значить, боярин захопив у полон цілу орду. У 1128 р. на Чернігівщину прийшло 7 тис. воїнів хана Селука, що теж свідчить про «середній» розмір його орди - 40 тис. чол. Зустрічалися в Степу і менші угруповання - орда хана Башкорда становила 20 тис. чоловік. Ще меншою була орда хана Тоглія. У літописі про події за 1172 р. зазначається, що вона мала 1200 воїнів. Згідно з раніше наведеною пропорцією, це дорівнювало 7 тисячам чоловік.

Усього в східноєвропейських степах господарською діяльністю у першій половині XII ст. займалося не менше 12-15 орд, а це значить, що загальна кількість населення становила приблизно 500-600 тисяч чоловік [2].

Дослідники вважають, що сім'я з п'яти осіб (середня), аби вести кочове господарство, повинна була мати стадо, яке дорівнювало 25 коням (1 кінь = 5 головам великої рогатої худоби + 6 овець). Виходячи з цього, можна уявити розміри об'єднаних кочових веж, що рухалися по Степу. Крім того, належить пам'ятати про існування степових багатіїв, які мали стада з 10 тис. коней і 100 тис. голів овець [3]. Тому, незважаючи на природні багатства, південноруські степи фактично могли забезпечити в цілому невелику кількість кочівників-скотарів. Потрібні були нові землі і постійна турбота про нові засоби для існування. Тим більше, що знову, як і два сторіччя тому, у Приураллі в шарі-кипчаків

(половців) у середині XII ст. намітилась тенденція до демографічного росту. Донецька орда почала активно розселятися на захід, і цей процес продовжувався у другій половині XII ст. «Донці», судячи з поширення кам'яних статуй, зайняли вже правий берег Дніпра до Інгульця і кримські степи. На Інгульці (Івлі) стояли «сторожі половецькі» - в 1193 р., і руські полки перш за все зіткнулися з ними, а потім уже пішли до Дніпра. Івля була тоді прикордонною західною рікою половецьких (шари-кипчацьких) кочів'їв.

Значно зросла нижньодонська група половців, яка просунулася на схід по Степу до середньої течії Дону. Так само і передкавказька орда, котра розселилася не тільки по прикаспійських лугах сучасної Калмикії, але й в Дагестані (в грузинському літописі згадуються «дербентські кипчаки»). Окрема група половців займала береги Нижньої Волги, де вже в першій половині XII ст. східні автори розміщали м. Саксин. Аль-Гарнаті (побував там у 1131 і 1153 рр.) писав, що основне населення Саксина - гузи, а крім них, там жили хозари, болгари і сувари. При цьому гузи і болгари управлялися різними емірами. Етнічний склад міста, на думку С.Плетньової, дає підстави вважати, що Саксин виник на руїнах хозарської столиці Ігіль. Як містечко на Донці, як Біла Вежа, Саксин перетворився в ремісниче степове містечко, навколо якого розкидали свої кочів'я кипчаки-половці [4].

Збереглися відомості, що в кінці XII ст. місто часто грабували окремі кипчацькі загони, але воно продовжувало існувати до монгольської навали і навіть дало своє ім'я навколишній місцевості. Його отримали також і тамтешні половці. Літопис називає їх окремо від половців: «саксини», «половці» фігурують там у розповіді про напад монголів. Очевидно, такий поділ цілком виправданий, бо населення на Нижній Волзі завжди було дуже змішаним. Недаремно Рашид-ад-Дан уже в XIV ст. називав кипчацькі степи Поволжя «Дешт-і-Хазар», тобто хозарські степи. Населення Хозарського каганату продовжувало жити з новими завойовниками. С.Плетньова вважає, що саме через змішаність населення тут, на Нижній Волзі, кипчаки не ставили святилищ з кам'яними статуями: звичай згас у чужому етнічному середовищі [5].

Склалося так, що в другій половині XII ст. половці і кумани освоїли увесь східноєвропейський Степ. Подунайська орда кочувала по крайніх західних придунайських степах, саксини - по приволзьких. Їх розділяли майже 2000 км. Значними були володіння і в меридіальному вимірі. У Придніпров'ї і Подонні відстань від північного краю їх кочів'я до Передкавказзя і Криму рівнялася 500-750 км. Дуже виразно і точно характеризує кордони Половецького степу автор «Слова о полку Ігоревім». Він перераховує «земли незнаемые», недоступні руським: Волга, Помор'я, Посулля, Сурож, Корсунь, Тмутаракань. Тут названі і Поволжя, і Приазов'я-Причорномор'я, і кримські міста - Сурож і Херсонес, і прикубанські (таманські) степи. Не говориться тільки про західні рубежі, бо князь Ігор направляє свої полки не на кумацькі, а на власне половецькі кочів'я - на середній Донець [6].

Монголи, які прийшли у Степ після половців, кочували, як правило, в меридіальному напрямку, тобто уздовж рік. Зимку вони ставили свої юрти на півдні, а влітку відходили на північ - нерідко в лісостепні угіддя, що давало можливість організувати облавні полювання, які відігравали велику роль у житті кочових народів. На думку вчених, незважаючи на наявність великих і багатих міст, монголо-татари зберегли, по суті, перший спосіб кочування - цілий рік. Вести його дозволяли безмежні степи, де вони були абсолютними господарями і їх було значно менше, ніж кипчаків.

Інша справа у половців. Розділивши степи між ордами, вони тим самим обмежили територію пересування кожного окремого угруповання. Сезонні перекочівки велися на території орди, що відрізняє другий спосіб кочування від першого. Розміри кочів'я кожної орди не перевищували 70-100 тис. кв. км. У середньому такими були території руських князівств у період політичної роздробленості Київської Русі. За грузинськими літописами, літні стійбища у половців називалися «айлаг», а зимові - «кишлаг».

Меридіальні маршрути, як вважає С.Плетньова, існували лише у донських половців, котрі відкочували навесні до берегів Азовського моря. При цьому довжина маршруту була в цілому невеликою - 150-200 км. Зимові стоянки розміщалися у них у північній частині маршруту - на берегах правих приток Північного Донця - Тори з малими притоками. Про це говориться в літописі про похід Ігоря на половців у 1185 р., у «Слові о полку Ігоревім». Джерела свідчать, що кочів'я Кончака стояли на Торі, недалеко від Донця. Поставлені в коло юрти називалися вежами, а при пересуванні юрти ставилися на великі вози.

Ремесла. Половці мали своїх ремісників. Жили вони в становищах і містечках, а також були бродячими, тобто переходили з місця на місце в пошуках замовлень. Бродячими майстрами ставали численні каменярі-скульптори, які на замовлення виготовляли кам'яні скульптури. То була чітко налагоджена справа, для якої потрібні знання, навички і талант. Кам'яні статуї встановлювалися у святилищах.

Окрім чітко виокремлених ремесел, половці постійно займалися обробкою продуктів, які вони отримували від тваринництва і мисливства. Рубрук і Карпіні свідчать, що домашніми справами, серед яких були і вельми трудомісткі, котрі потребували певних виробничих навичок, займалися в основному жінки. «Обов'язок жінок, - писав Рубрук, - полягає в тому, щоб правити возами, ставити на них житла і знімати їх, доїти корів, робити масло, грут, приготувати шкіри і зшивати їх, а зшивають вони нитками з жил... Вони шиють також сандалії, черевики та інше плаття. Вони виготовляють також повсть і покривають будинки. Овець і кіз вони стережуть разом і доять інколи чоловіки, інколи жінки» [7]. Карпіні до цього додає: «Дівчата й жінки їздять верхи і спритно скачуть на конях. Ми також бачили, що вони носять сагайдаки і луки... Жони їх усе роблять: кожухи, плаття, черевички, чоботи і всі вироби зі шкіри...». Про чоловіків Карпіні написав так: «Чоловіки зовсім нічого не роблять, за винятком стріл, а також почасти проявляють піклування про стада; але вони займаються мисливством і вправляються в стрільбі...» [8]. Детальніше про чоловіків писав Рубрук: «Чоловіки виготовляють луки і стріли, стремени й уздечки, роблять сідла, зводять будинки і вози, стережуть коней і доять кобилиць, трусять кумис, тобто кобляче молоко, роблять мішки, в яких його зберігають, вартують також верблюдів і в'ючать їх».

У зимових становищах у половців було непогано поставлене виробництво зі своїми традиційно степовими методами. Із кузні в кузню швидко поширювалися нововведення: більша викривленість шабель, арочні прості стремена, вудила з великими плоскими кільцями і т.д. Розкидані по степу ковалі мали тісний зв'язок один з одним. Певна частина майстрів займалася іншими потрібними для життя кочівників промислами: клеїла луки, виготовляла сагайдаки, сідла, іншу зброю. Особливою популярністю користувалися спеціалісти-лімарі, які прикрашали збройні набори коштовними бляхами.

Торгівля

Придніпровські половці були не тільки найближчими сусідами Русі, які підкочували до самих її кордонів, але й тримали в своїх руках степову частину торгового шляху «із варяг у греки». Біля дніпровських порогів (на валоках) купці, котрі ходили з товарами по Дніпру, ставали зовсім безпорадними. Там їх грабували половці, бо волоки проходили через землі кочівників. Окрім водного дніпровського шляху, уздовж ріки тягнувся Солоний шлях, по якому везли з Півдня сіль на Русь і який діяв і використовувався українськими «чумаками» до кінця XIX ст. По Дніпровсько-Донському водорозділу, по кордону між донським і придніпровським кочів'ями проходив ще один сухопутний шлях - Залозний, що зв'язував Русь із Закавказзям.

Як правило, половці за порівняно невелике мито пропускали торгові каравани. Купці, як відомо, перебували під покровительством руських князів, сваритися з якими кочівникам не завжди було вигідно. Втім, коли на Русі посилювалася міжусобна смута і коли в степу не було єдиного господаря, який тримав би у руках порядок в ордах, регулював внутрішні і зовнішні відносини, окремі половецькі угруповання здійснювали розбійні напади на каравани. Перші повідомлення про утиски по відношенню до купців з'явилися в літописах під 1167 р. Другий раз про грабіжництво купців з боку половців говорив Мстислав Ізяславович у 1170 р., закликаючи князів до великого походу на половців. Після цього походу літописцями не зафіксовано жодного пограбування караванів.

Торгівля половців пов'язана з економічним та соціальним розшаруванням кочових угруповань. Бідніші верстви, не завжди маючи можливість кочувати, схилилися до осілого способу життя. Втім, основна маса половців відновлювала економічний потенціал за рахунок пограбування сусідніх руських князівств, на які з вражаючою послідовністю наводили їх ворогуючі один з одним глави князівств. Тисячі руського люду, не говорячи вже про рухоме майно і худобу, відправлялися кочівниками на кримські ринки для продажу. Половці швидко зрозуміли всю вигоду тісного спілкування з торговими кримськими містами. Підкочовуючи до їхніх стін, вони не намагалися взяти, пограбувати чи спалити їх, як це робили на руському прикордонні. З кримських

міст в Степ надходили дорогі речі, тканини, предмети місцевого ремісничого виробництва, вина в амфорах і т.д.

Найактивніше торгівля йшла в XII ст. з Корсунем (Херсонесом), де панували візантійські купці, Сурожем (Судаком), що був пристанищем італійським купцям (в основному генуезцям), і Тмутараканню, в якій, крім візантійців, велику роль відігравали власні тмутараканські купці й ремісники (як і в Білій Вежі, переважно залишками хазарського населення). У середині XIII ст. араб Ібн-ад-Асир писав про Сурож: «Це місто (Судак) кипчаків, з якого вони отримують свої товари, тому що воно лежить на березі Хозарського моря і до нього пристають кораблі. Товари продаються, а на них купляють дівчат і невольників, бургаські хутра, бобри, білки та інші предмети їхньої землі» [9].

Товарно-грошові відносини у кочівників Степу

Рубрук і Карліні свідчать про натуральне господарство кочівників. У середовищі кочівників відсутність ремесел позначилася на розвитку товарно-грошових відносин. Разом з тим відносини з містами як домонгольського, так і золотоординського періодів, проникнення кочівників у міське середовище (на прикладі Саркела, Тмутаракані, золотоординських міст), панування половців над торговими містами такими, як Судак, контроль з боку половецької аристократії над їх економічним життям - усе це свідчить про те, що кочівники Східної Європи були втягнуті в торгівлю з містами, а через них і в міжнародні економічні зв'язки.

Археологічні дослідження теж засвідчують наявність товарно-грошових відносин у кочових народів X-XIV ст. Насамперед - це різні монети та привізні речі, а в багатих похованнях - і предмети розкоші іноземного виробництва, до яких належать коштовні тканини, прикраси та зброя з арабськими буквами і написами. З Русі у Степ привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи, а з мордовських земель - сюлгами. Привізними були шовкові і парчеві тканини, що особливо характерно для золотоординського періоду. У чоловічих похованнях шовкові та парчеві тканини зустрічаються значно рідше, ніж у жіночих.

Учені роблять висновки, що взагалі обмежене проникнення товарно-грошових відносин у кочівницький Степ не руйнувало натуральне господарство. Деяке поживлення торгівлі в золотоординський період позначилося на кількості привізних речей. В основному зв'язок з торгівлею предметами розкоші підтримували представники багатих верств населення. Широке залучення в товарно-грошові відносини соціальних низів кочівників мало місце в золотоординський період. Саме в цей час спостерігається збільшення числа привізних речей, а також залучення в товарно-грошові відносини середніх та бідних прошарків суспільства. Грошові відносини мало зачіпали бідних кочівників, а роздрібна торгівля в Степу зовсім не розвивалася, про що свідчить той факт, що серед монет XIII-XIV ст., знайдених у похованнях кочівників, дуже мало мідних монет. Про розвиток міського дрібного торгу, навпаки, свідчить велика кількість мідних монет у культурному прошарку золотоординських міст. Проникнення монет в середовище кочівників відмічається у Поволжі, Подністров'ї, Нижньому Подніпрров'ї, Північно-Західному Кавказі. У зазначених регіонах має місце скупчення скарбів і окремих знахідок монет. Майже зовсім не зустрічаються поховання з монетами в Пороссі, хоча там знайдено багато поховань золотоординського періоду. На території Київщини по сусідству з чорними клобуками в XIV ст. грошові відносини існували, однак проникнення грошей в кочове середовище не встановлено. Інша справа з донецькими і степами Південного Приаралля, де і в XIV ст. не було грошових відносин, немає там і поховань з монетами.

Важливим чинником золотоординської історії при всій обмеженості проникнення монет в середовище кочівників був взаємозв'язок міста і навколишнього світу. Монети реєструють найбільший розвиток торгівлі в XIII ст. в Подністров'ї і занепад її в XIV ст., коли вона посилюється в поволзьких степах. Там монгольська аристократія, як вважає Г. Федоров-Давидов, кочове господарство сумішала з експлуатацією міського ремесла і торгівлі, а також активно брала участь у державному управлінні. У Поволжі кочовий Степ оточував невеликі острівці торгово-ремісничого та сільськогосподарського населення. Облік поховань з монетами, реєстрація знахідок скарбів і окремих монет свідчать, що грошового обігу в степах Казахстану не було [10]. Зв'язок між золотоординськими містами і Половецьким степом не носив генетичного характеру,

хоча в значній частині міст Поволжя населення було тюркським, половецьким, у минулому, очевидно, кочовим. Генетичні зв'язки на той час вже були заглушені новою, зовсім чужою кочовим половцям синкретичною (нерозвиненою) культурою, яка нівелювала різницю міжплемінного населення золотоординських міст. Саме тут, між містом і Степом існував інший зв'язок, якого не було в Приараллі, відбувалося, хоча й обмежене, проникнення монет в кочове господарство, залучення половців у сферу товарно-грошових відносин [11].

Зброя

У процесі тривалого протистояння половці запозичили від руських певні види зброї (шоломи, бойові ножі). Князі ж вчилися у половців організації кінного війська, перейняли шаблі, окремі типи списів, сідла та ін. В цілому ж на озброєнні половці мали: луки з костяними налуччями, сагайдаки зі стрілами, ножі для правки стріл, щити, бойові ножі, залізні булави на довгих рукоятках та ін.

Ось як писали про зброю половців дослідники Чингульського кургану, розташованого поблизу села Заможне Токмацького району Запорізької області: «Зброя була розкладена зліва від померлого вздовж північної стінки труни. Біля лівої руки лежала довга шабля, вістря якої знаходилося на рівні колінних суглобів, а руків'я - на рівні голови. Нижче, біля лівої ноги, знаходився великий сагайдак із стрілами, оздоблений срібними з позолотою платівкою, петлями, ремінними кільцями. Поруч з сагайдаком, на лезі шаблі, знаходилося налуччя, що розпалося на дві стулки. Одна із стулочок налуччя прикривала лезо ножика для правки стріл. Від лука вдалося виявити лише окремі шматки дерева, недостатні для його реконструкції. Торць сагайдака перекиривав дерев'яний щит, обернений лицьовою стороною вниз. Щит був покладений на залізний шолом, поставлений впритул до сагайдака, лицьовою півмаскою - до ступнів ніг небіжчика. Поряд з шоломом у північно-східному кутку труни лежала залізна кольчуга. Справа від померлого виявлено два ножі. Менший з них був пристебнутий до ремня і лежав поруч з правим плечем небіжчика, а більший знаходився під пахвою правої руки, поруч із ременем, вістря до ніг» [12].

Заслугує на увагу детальніший опис половецької зброї зазначеними вченими-археологами, які досліджували комплекс Чингульського кургану.

Залізна шабля. Мала довгий широкий слабо вигнутий клинок. Оббите деревом руків'я було прикрашене бурштиновим бісером і закінчувалося залізним наверхшам, перехрестя пряме, поганого збереження. Шабля була вкладена у дерев'яні піхви із залізним трубчастим наконечником довжиною 9 см і залізним поперечним окуттям. Довжина шаблі 1,3 м, ширина леза - 4 см. Довжина руків'я - 15 см. Біля перехрестя шаблі знаходилася пряжка тем'ячка, залізна, прямокутної форми. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого у перетині дроту розміром 2,8 x 2,5 см.

Сагайдак. Складався з довгого, трохи розширеного донизу футляра з власним денцем та фігурної кришки. Дерев'яна основа футляра була обшита шкірою, а вінця - оббиті смугою срібного з позолотою листа збоку та вузькою смужкою зверху. Ширина бокової смуги 5, верхньої - 0,5 см. Подібною смугою позолоченого срібла був спереду оббитий нижній край сагайдака. Ця смуга обмежена з боків косими зрізами, що надали їй вигляд трапеції: нижня - довжиною 24 см, верхня - 19, ширина 3,5 см. Відстань між верхньою та нижньою поперечними стрічками (80 см) визначає довжину футляра. У верхній частині футляра бокові смуги змикались із фігурними срібними з позолотою платівками, що прикрашають футляр з двох боків попід верхньою поперечною стрічкою. Платівки мали форму неправильного чотирикутника з боковими напівкруглими вирізами. Закривався футляр дерев'яною кришкою, оббитою зверху фігурною платівкою, яка поєднує у своїй формі прямокутник та напівколо. Вздовж попереднього краю сагайдак має дві петлі. Верхня, з одним вигнутим кінцем, мала три округлі отвори для кріплення до футляра і прямокутний виріз в місці потовщення петлі. Біля отворів та вирізу виразно помітні сліди затертості від вірьовок та ремінця. Внутрішня поверхня сагайдака була оббита тканиною. Всередині сагайдака знаходилося п'ять стріл із залізними наконечниками, що скріпились між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблужка берестяними стрічками. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. Загальна довжина стріл 50 см, діаметр древка 0,5-0,6 см, оперення довжиною 5 см.

Налуччя. Було деформоване обвалом і від нього збереглися лише дві бокові платівки

- оббивки на шкіряній основі. Форма платівок повторює профіль налуччя. Довжина платівки 21 см, ширина зверху 1,5, знизу - 5 см. Платівки та конуси були оздоблені за контуром гвіздочками з півсферичними голівками. На налуччі та сагайдаці знаходилися розподілювачі пасків - трійники. До срібного кільця кріпилися за вушка три рухомі фігурні платівки-наконечники. До пасків трійники кріпилися заклепками, кожна платівка по-іншому. Поверхня срібних платівок позолочена. Діаметр кільця 2,5 см, довжина платівок 6, ширина - 1,6 см.

Ніж сагайдачний, однолезовий. Має пряме та вузьке залізне лезо, закріплене у кістяній ручці, оздобленій срібними з позолотою муфтами на кінцях. Кожна муфта оконтурена подвійними рельєфними пружками та орнаментована спіральним візерунком. До верхньої муфти - ковпачка збоку припає вушко для підвішування. Довжина ножа 21 см, леза - 10, ручки - 11, ширина леза - 1,3, ручки - 1,1, муфт - 1,9 см.

Щит. Дерев'яний, обтягнутий пофарбованою у чорний колір шкірою. Повністю не зберігся. Діаметр щита перевищував 50 см. Центральна бляха мала вигляд круглої срібної з позолотою платівки з витим конусом у центрі. Основа платівки бронзова. Платівка та конус по колу оббиті срібними з позолотою гвіздочками з півсферичною шляпкою. Діаметр платівки 18, конус - 9 см.

Шолом. Залізний, з крутобоким куполоподібним надголів'ям та напівмаскою з позолоченими поверхнями. Навершям шолома служить залізний стрижень з кільцем. По нижньому ободу шолома кріпилися кольчужна бармиця, розріз якої прикрито наносником напівмаски. Полотно бармиці загорнуте всередину шолома, де воно й скріпилося. На напівмасці простежуються валики надбрівних дуг та магдалевидні прорізи для очей. Напівмаска приклепана до шолома. Висота шолома 23 см, діаметр обода 20, висота напівмаски 11 см.

Ніж великий. Залізний, однолезовий, з кістяною гранчастою у перетині колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою та черню муфтами: нижньою при переході черенка у лезо, та верхньою, шоломоподібною на торці колодочки. На нижній муфті - зображення хижаків з двох боків та рослинні мотиви, доповнені пуансонним орнаментом. На ножі зафіксовані залишки дерев'яних піхов, що закривали знаряддя аж до навершя колодочки. Довжина ножа - 34,5 см, леза - 21, руків'я - 13, ширина руків'я - 3,5 см [13].

Ніж. Залізний, однолезовий, з плоскою кістяною колодочкою, оздоблений двома срібними з позолотою муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, у вигляді підпрямокутного ковпачка на торці колодочки. Муфти прикрашені пуансонним орнаментом та зображенням хижих птахів. Довжина ножа - 23,5 см, леза - 12,5 см, ручки - 11, ширина леза - 2, ручки - 2,5 см.

Форсування великих рік половці здійснювали не тільки військовими підрозділами, але й цілими ордами. Зшивали по 10 розтягнутих кінських шкір, обшивали їх по краях одним ремінцем і спускали на воду. На такий своєрідний пліт ставили свої вози, сідали самі. Кінці шкір прив'язували до хвостів коней, і ті уплав переправляли їх на протилежний берег.

Візантійський історик Микита Хоннат писав, що плотами для половців служили шкіряні мішки, набиті соломою і зшиті так ретельно, що ні капля рідини не зможе просочитися усередину. Вони сідали верхи на мішки, прив'язували їх до кінських хвостів, зверху клали сідло та зброю і як на човнах, перепливали широкі ріки [14].

Отже, в XI-XIII ст. половці вели інтенсивну господарську діяльність, основою якої було кочове скотарство - головне їх заняття і багатство. Вони тримали у своїх руках значну частину торгового шляху, що давало можливість в умовах натурального господарства кочівників здійснювати товарно-грошові відносини. Мали половці і своїх ремісників, які переходили з місця на місце у пошуках замовлень. Серед них були ковалі, лимарі, шевці, зброярі. Особливо славилися половецькі шаблі, сагайдаки, шоломи, щити і ножі. Заслужує на увагу спосіб форсування великих рік, яке половці здійснювали цілими ордами.

Джерела та література:

1. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 102.
2. Плетнёва С.А. Половцы. - М., 1990. - С. 114-115.
3. Там само. - С. 115.
4. Там само. - С. 116-117.

5. Там само. - С. 117.
6. Там само.
7. Рубрук. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 100-101.
8. Платон Карпини. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Рубрука. - М., 1957. - С. 37.
9. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 120.
10. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 217.
11. Там само.
12. Отрошенко В.В., Рассомакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чунгульского кургана // Археология. - К., 1986. - Вып. 53. - С. 20.
13. Там само. - С. 25-27.
14. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 262.

Сергій ГОРОБЕЦЬ

ШИХУЦЬКІ ЗА «ЛЮБЕЦЬКИМ СИНОДИКОМ»

На одному з аркушів «Любецького синодика» записаний рід хорунжого полкової артилерії Якова Шихуцького: «Родъ пна хоружого артилеріи полковой Черниговской, Якова Николаева сына Шихуцкого. 1760, февраля; 28.

Живыхъ.

Якова Марію Ирину

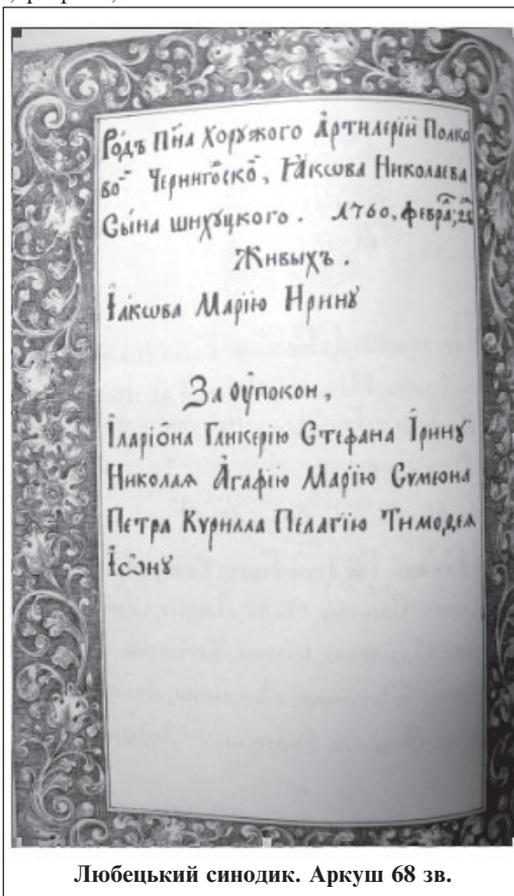
За оупокон,

Іларіона, Гликерію, Стефана, Ирину, Миколая, Агафію, Марію, Симона, Петра, Кирилла, Пелагію, Тимофея, Іону».¹

Шихуцькі - одна з типових для Чернігівщини козацько-старшинських родин середньої руки, яка мешкала на території Роїщенської (або Ройської, як її називали у давнину) сотні, в селі Петрушині². Походження її не з'ясоване. Очевидно, Шихуцькі - нащадки дрібної шляхти: чи то української, яка походить з Любецького староства,³ чи то польської.⁴ За документами відомі з 1669 року.⁵

Найбільший кар'єрний злет Шихуцьких припадає на другу половину XVII - першу половину XVIII століть, коли відразу декілька представників родини обіймали посаду роїщенського сотника. Однак у подальшому розвинути успіх Шихуцьким не судилося, та й на сотницькому уряді вони не витримали конкуренції з кланом Бакуринських. Отож Шихуцькі залишилися в історії як дрібна козацько-старшинська родина, котра зупинилася на підступах до верхніх прошарків козацької еліти.⁶

З огляду на викладене не дивно, що Шихуцьких обійшли увагою такі маститі дослідники генеалогії козацької старшини, як О. Лазаревський та В. Модзалевський. І до останнього часу єдиним відомим родоводом

Любецький синодик. Аркуш 68 зв.

Шихуцьких залишався генеалогічний розпис, наведений Г. Милорадовичем.⁷

Фамільний архів Шихуцьких, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського (192 документи за 1669-1910 роки⁸), документально відображає історію лише однієї з гілок родини. І в Милорадовича, і в Флегонта Шихуцького засновником роду названо Стефана Шихуцького⁹, який мав трьох синів: старшого Семена, середнього Миколу та молодшого Петра. А фамільний архів стосується лише старшої лінії - Семена Степановича. І якщо в документах хоча б фрагментарно згадуються представники лінії Миколи Степановича, то гілка Петра Степановича серед паперів родинного архіву взагалі ніяк не представлена. Зрештою, і родоводи обох братів Семена не завершені, уриваючись наприкінці XVIII століття. Їхні нащадки не зуміли зберегти сімейні папери - очевидно, через те, що обидві лінії незабаром згасли (Миколи Степановича - в середині другої половини XVIII століття, Петра Степановича - на рубежі XVIII-XIX століть¹⁰).

Отож запис, зроблений Яковом Шихуцьким у Любецькому синодику, цікавий для нас у кількох площинах: узгодження початкових ланок родоводу Шихуцьких, доповнення ліній братів Семена Шихуцького, з'ясування стосунків всередині самого роду.

Початок родового дерева Шихуцьких

Слід відзначити, що відома на сьогодні початкова стадія родового дерева укладалась представниками старшої гілки Шихуцьких і виписана поверхово. Складається враження, що цікавитись власною історією вони почали доволі пізно - лише наприкінці XVIII століття, коли виникла потреба доводити право на дворянство, а пам'ять про минуле вже була частково втрачена. Показовим у цьому плані виглядає той факт, що чималий епістолярій Семена Шихуцького (близько 50 документів за 1669-1745 роки¹¹) формувався виключно майновими записами - вся увага приділялася земельним володінням, і зовсім відсутні документи про службу Семена Степановича¹².

Між тим звичайний поминальний запис у синодику містить унікальні матеріали, суттєво доповнюючи якраз початкові ланки родоводу. Зустрічаємо тут цілий ряд нових імен, особливо жіночих.

За тогочасною традицією поминальний ряд розпочинали із засновників роду, яким і є, очевидно, згаданий першим Іларіон. До того ж нам не відомі інші Шихуцькі з таким ім'ям у всій подальшій історії родини, тому подібне міркування видається доволі переконливим. Логічно припустити, що Іларіон є батьком Степана Шихуцького, з якого ведуть відлік Семеновичі (нащадки Семена Степановича). Зазначимо цікавий момент: Якову Миколайовичу Іларіон в такому разі доводитиметься прадідом, тоді як старшому із Семеновичів - Степану Тимофійовичу, який мав би займатися оформленням дворянського звання після скасування козацького устрою, - вже прапрадідом. Чим і можемо пояснити повне забуття Семеновичами справжнього засновника роду.

Очевидно, Гликерія - дружина Іларіона, а Ірина - Степана Шихуцького. Далі названі всі три відомі нам сини Степана, і цілком закономірно, що Яків першим згадає середнього з них - свого батька Миколу. Знову ж таки, Агафія, слід розуміти, - дружина Миколи і, відповідно, мати Якова. А от щодо згаданої наступною Марії можливі варіанти. Це або дочка Миколи Степановича, або ж дочка Степана, тобто сестра Семена, Миколи та Петра. Ми схилиємося до першого варіанту, оскільки в протилежному разі Марію повинні були пам'ятати Семеновичі і внести до родового дерева.

Семен і Петро - брати Миколи. Але далі названі нові для нас імена (за винятком Тимофія, сина Семена Степановича), ідентифікація яких викликає певні труднощі.

Зрозуміло, що Тимофій є представником вже наступного покоління Шихуцьких. Залишається з'ясувати, чи Кирило - ще один з братів Семена, Миколи та Петра (третє коліно), чи все ж таки після Петра починається четверте коліно, і Кирило є сином когось із братів. Знову ж таки, вірогіднішим видається перший варіант. Якщо ми вважаємо Марію дочкою Миколи, то, відповідно, Кирило, як згаданий набагато пізніше, в жодному разі не повинен рахуватися сином Миколи Степановича. А зараховувати його до синів Семена чи Петра Степановичів заважає ігнорування особи Кирила нащадками Семеновичів, що є досить-таки нелогічним. Тому ми вважаємо Кирила четвертим сином Степана Шихуцького, очевидно, - наймолодшим (а Пелагею - його дружиною). Можливо, ця лінія швидко згасла, через що й випала з поля зору Семеновичів, котрі, як

ми вже відзначали, взагалі мало уваги звертали на лінії братів Семена Степановича. Разом з тим не викликає сумнівів відносна бідність Кирила та його можливих нащадків, що також було достатнім приводом для Семеновичів «не помічати» подібних родичів.

Зовсім невідомий для нас і названий останнім Іона. Можемо припустити, що це син Кирила. Більше того, є певна вірогідність, що саме з Іоною пов'язані брати Кузьма та Григорій Шихуцькі, які згадуються в Генеральному описі Лівобережної України (1767 рік) як козаки-підпомічники села Петрушина¹³. При зіставленні з відомостями ревізії 1781 року з'ясуємо, що по батькові вони Івановичі¹⁴. Оскільки жодні інші Івани на той час серед Шихуцьких не відомі, схилиємось до думки, що насправді їх батьком є Іона, а писарі дещо спростили написання його імені. Це цілком узгоджується із хронологічними розрахунками. Очевидно, Григорій помер бездітним, а Кузьма залишив чимале потомство: дві дочки та сини Григорій (народився у 1767 році), Герасим (1769), Купрій (1775), Осип (1777)¹⁵. Однак про їхню подальшу долю відомості відсутні.

Щодо синодального запису про живих членів роду, логічним видається вбачати в них представників однієї сім'ї - самого Якова (автора запису), його дружину Марію та дочку Ірину. Все ж таки на той час були живими ще дуже багато представників клану Шихуцьких, але нікого з них Яків не згадує, обмежуючись родинним колом. Що, втім, цілком зрозуміло.

Таким чином, записи в Любецькому синодику не тільки уточнюють ім'я засновника роду, але й детальніше реставрують початкові і найважливіші щаблі родового дерева Шихуцьких. Зокрема, певної системності та логічності набувають генеалогічні лінії братів Семена Степановича Шихуцького - Миколи, Петра та, вірогідно, Кирила.

Стосунки всередині роду

Запис у Любецькому синодику свідчить про різні традиції зберігання сімейної історії серед Шихуцьких. Семен Степанович зосередився на майнових питаннях, приділяв основну увагу особистому збагаченню, тоді як представники лінії Миколи Степановича майже не залишили по собі купчих (хоча з огляду на посади Миколи та його сина Якова маємо зазначити, що вони були людьми аж ніяк не бідними і якісь операції з нерухомістю обов'язково проводили), але зберегли пам'ять про своїх предків.

Більше того, така ситуація наводить на думку про досить прохолодні стосунки між представниками основних родинних гілок. Очевидно, Шихуцькі являли собою досить типову родину для того часу, коли усвідомлення сімейної єдності, клановості взагалі не стояло на порядку денному, а на перше місце виходили питання особистого збагачення та кар'єрного росту. Певне відчуження спостерігається вже між синами Степана, причому основна лінія «розлому» - старший з них, Семен, цілковито поглинутий нагромадженням нерухомості. В плані кар'єри Микола ні в чому не поступається Семену, тоді як для Петра та Кирила високих посад вже не вистачило, але при цьому Микола сприймається ближчим до молодших братів, а його син Яків чудово орієнтується в родинній історії, чого так бракує Семену і його нащадкам.

У подальшому розкол лише поглибився, на що вплинуло кілька факторів. Усе більше зростала майнова прірва між Семеновичами та лініями Петра і Кирила, натомість лінія Миколи, яка виконувала роль такого собі єдального місточка між братами, швидко згасла: у Якова не було спадкоємців за чоловічою лінією. Зрештою, спостерігаємо серйозне відчуження і в середовищі Семеновичів.

Семен мав трьох синів. Старший Тимофій загинув під час походу в 1730-х роках¹⁶, ще за життя батька. Тому на перший план вийшли онуки Степан та Яків Тимофійовичі, особливо перший з них. Інші сини Семена - Пархом (або Парфен) та Пантелій - відверто залишалися в тіні. Про родинні стосунки красномовно свідчить справа «Про побиття козака Ройської сотні Симона Шихуцького абшитованим хорунжим Ройської сотні Степаном Шихуцьким»¹⁷, розпочата в 1766 році, головними фігурантами якої виступають сини Тимофія та Пантелія, тобто двоюрідні брати. За словами брата потерпілого Мойсея, «имеется под селом Петрушином круг абшитова артиллерии асаула Якова Шихуцького, в коем бывает временем рыба, и по той причине по дозволенію помянутого Якова Шихуцького мой родной брат Симон Шихуцький и з женою своею, а другою стороною женщины пошли было ловить рыбы брадником сего мая 10, куда набежав гвалтовно абшитованный же сотни Ройской хоружий Стефан Шихуцький, из двома синами и четырьмя его же людьми [...] одного моего брата Симона били немилостиво

друччєми и так прибили...», що потім лєд відходили.

Показова ситуація склалася з Пантелієм Семеновичем. Інші Семеновичі про нього взагалі «забули», між тим саме нащадки Пантелія і сьгодні мешкають у Петрушині.

Рід Шихуцьких невпинно розростає, вже в другій половині XVIII століття це було найпоширеніше прізвище серед мешканців Петрушина¹⁸. Відтак відбувалось подальше розмивання родинних зв'язків. І коли наприкінці XVIII століття Семеновичі доводили право на здобуття дворянства, збираючи докупи документи і відтворюючи родове дерево, відомості з Любецького синодика пройшли повз їхню увагу. А зібране ними самотужки, як легко переконатися, рясніє пропусками і характеризується обмеженістю інформації.

Підсумовуючи, зауважимо, що у записі Любецького синодика вбачаємо альтернативне джерело генеалогічної інформації родини Шихуцьких, яке дозволяє внести важливі уточнення і доповнення в родове дерево, особливо в розписи ліній поза колом Семеновичів, а також дає підстави зробити певні висновки в плані реконструкції стосунків всередині родинного клану.

Наостанок наводимо початок родоводу Шихуцьких, реконструйований на основі записів Любецького синодика.

№		№ батьк.
	I коліно	
1.	ІЛАРІОН Дружина – Гликерія	
	II коліно	
2.	СТЕПАН ІЛАРІОНОВИЧ Дружина – Ірина	1
	III коліно	
3.	СЕМЕН СТЕПАНОВИЧ	2
4.	МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ Дружина – Агафія	2
5.	ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ	2
6.	КИРИЛО СТЕПАНОВИЧ(?) Дружина – Пелагея	2 (?)
	IV коліно	
7.	ТИМОФІЙ СЕМЕНОВИЧ	3
8.	ПАРХОМ (ПАРФЕН) СЕМЕНОВИЧ	3
9.	ПАНТЕЛІЙ СЕМЕНОВИЧ	3
	АННА СЕМЕНІВНА Чоловік – Серопара Євсій, с. Юрївка	3
10.	ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ Дружина – Марія	4
	МАРІЯ МИКОЛАЇВНА(?)	4 (?)
11.	ФЕДІР ПЕТРОВИЧ	5
12.	СЕМЕН ПЕТРОВИЧ	5
13.	КАРП ПЕТРОВИЧ	5
14.	РОМАН ПЕТРОВИЧ	5
15.	ІОНА КИРИЛОВИЧ(?)	6 (?)
	V коліно	
16.	СТЕПАН ТИМОФІЙОВИЧ	7
17.	ЯКІВ ТИМОФІЙОВИЧ	7
18.	ЯКИМ ПАРХОМОВИЧ	8

19.	МОЙСЕЙ ПАРХОМОВИЧ	8
20.	СИМОН ПАРХОМОВИЧ	8
21.	ГЕРАСИМ ПАНТЕЛІЙОВИЧ	9
	ПРИНА ЯКІВНА(?)	10 (?)

Джерела та література, примітки:

1. Любецкой синодик. - Чернигов, 1902. - Арк. 68 зв.
2. Чернігівського району, за 20 км на північ від Чернігова і за 6 км на схід від колишнього сотенного центру - села Роїша.
3. Кондратьев І. Під Литвою, Москвою та Польщею. - Чернігів, 2005. - С. 79.
4. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
5. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. - Інв. № АЛ 503/1/1.
6. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. - 2006. - № 5. - С. 42.
7. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С.-Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; ч. II, стр. 614-615; ч. III, стр. 386.
8. ЧИМ. - Інв № АЛ 503/3/1; АЛ 420; АЛ 503/4/1; 503/1/1-32.
9. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С.-Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. - 2006. - № 5. - С. 43.
10. Згасання лінії Миколи Степановича не викликає жодних сумнівів, а от лінія Петра Степановича якось раптово уривається, хоча залишається не з'ясованою доля щонайменше п'яти осіб чоловічої статі. Це питання ще потребує додаткового вивчення. Зокрема, на одному з російських генеалогічних сайтів ми натрапили на таке речення: «Семен Петрович (1728-1798) и его наследники - помещики Черниговского у. Черниговской губ.» (http://www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/sher_shor.shtml). Там же наводилось посилання на архів Шихуцьких, що зберігається в Чернігівському історичному музеї. Оскільки фігура Семена Петровича (сина Петра Степановича) далеко не головна в паперах фамільного архіву, то маємо погодитись, що запис зроблений кимось вельми небайдужим до цієї лінії Шихуцьких.
11. Горобець С. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. - Вип. 7. - Чернігів, 2006. - С. 91-92.
12. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
13. ЦДІАК. - Ф. 57. - Оп. 1. - № 9. - Арк. 812; Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 17.
14. ЦДІАК. - Ф. 57. - Оп. 1. - № 171; Ревизская сказка села Петрушина. 1782 г. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 12.
15. Там само.
16. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. - 2006. - № 5. - С. 44.
17. ЦДІАУК. - Ф. 47. - Оп. 1. - № 9.
18. Генеральний опис Лівобережної України. Село Петрушин. 1767. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 77; Ревизская сказка села Петрушина. 1782 г. / Підг. Горобець С. - Б.м. - 2003. - С. 58.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Сергій Токарєв

●

КОРОПСЬКА СОТНЯ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII-XVIII СТОЛІТЬ

Національна революція середини XVII ст. вивела Україну на якісно новий рівень суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. У ході Визвольної війни з Річчю Посполитою постала козацька держава, аналогів якій не було, мабуть, у всій Європі. Унікальність її полягала в тому, що, виникнувши як сукупність військових адміністративно-територіальних одиниць - полків у військовий час, держава перетворилась у цілком життєздатне політичне утворення зі своєрідною адміністративно-територіальною системою. Унікальність козацької держави була ще й у тому, що вона утворилась за доби утвердження абсолютних монархій у Європі, але мала демократичну форму правління. Українська держава - Військо Запорозьке - зазнала протягом другої половини XVII-XVIII ст. відчутної еволюції, пов'язаної з її перебуванням у складі Російської імперії. І хоча козацька держава зберегла всі атрибути незалежності, вона аж ніяк не вписувалась в устрій Російської імперії, що стала на шлях централізації. У ній вже не було місця для таких автономних утворень, як Гетьманщина.

Дослідження історії будь-якої країни неможливе без студіювання історії її регіонів. Вивчаючи адміністративно-територіальні одиниці - полки й сотні, можна повною мірою простежити реалізацію внутрішньої політики держави на місцях, еволюцію суспільно-політичного устрою, соціально-економічний розвиток окремих територій. У цьому контексті значний інтерес становить історія Коропської сотні Ніжинського полку, що відіграла помітну роль у житті Української козацької держави.

Порушена проблема не знайшла належного висвітлення у літературі. Серед дослідників коропської старовини дореволюційного періоду чільне місце належить О.Лазаревському¹ та В.Модзалевському². За радянського часу до історії Коропщини принципово зверталися В.Дядиченко³ та О.Апанович⁴. Окремі аспекти історії Коропи та його околиць висвітлено у студіях В.Кривошеї⁵, І.Ситого⁶, О.Коваленка⁷, С.Павленка⁸, П.Пирога⁹, оприлюднених уже після здобуття Україною незалежності.

В адміністративному відношенні Коропська сотня належала до складу Ніжинського полку. Найвірогіднішою датою створення Коропської сотні вважається 1658 р. - саме цим роком датовані документи, в яких уперше згадуються коропські сотники¹⁰. У 1672 р. до її складу увійшла частина Рождественської сотні, яка існувала з 1654 р. у складі того ж таки Ніжинського полку, а саме села Рождественське, Карильське, Краснопілля¹¹. У 1729-1730 рр. сотня складалася з міста Короп, сіл Риботин, Сохачі, Лукнів, Райгородок, Рождественське, Білка, Краснопілля, Бужанка, Жорнівка¹². У цьому переліку не знаходимо села Карильського. Невідомо, з якої причини не згадуються села Обтов та Погорілівка. Згідно з ревізією Ніжинського полку 1736 р. серед населених пунктів сотні знову згадуються села Карильське, Обтов, Погорілівка та уперше - Царівка¹³. У середині 50-х рр. XVIII ст. у складі сотні з'являється село Рижки¹⁴. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. згадує у складі сотні також села Велику Кошелівку, Змітневе, Калачі, Ксендзівку, Купчичі, Нехаївку, Попівку, Шабалинове, хутори біля села Курилівка, в урочищі Крути, хутори Лутавський та Рудні, урочище Лиса Гора¹⁵. Усі ці

населені пункти перебували у складі сотні протягом нетривалого часу, бо опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) не вказує на їх приналежність до Коропської сотні. Також в опису не згадується Бужанка, яка у другій половині XVIII ст. відійшла до складу Понорницької сотні¹⁶.

Центр Коропської сотні - містечко Короп - було розташоване на р. Короп. Гіпотеза про те, що Короп виник на місці давньоруського Хоробора, який згадувався у літописах під 1153 і 1159 рр.¹⁷, останнім часом заперечується фахівцями-археологами. Натомість, на думку П. Кулаковського, Короп був заснований у середині 1640-х рр. з ініціативи О. Пісочинського¹⁸. Містечко не згадується у присяжних книгах 1654 р. Наприкінці XVIII ст. Короп мав 5 основних вулиць, до яких прилягали та перехрещувались невеликі безіменні вулички і провулки. Вулиця Борова починалась від соборної Троїцької церкви і йшла у напрямку на місто Кролевець. Від тієї ж соборної церкви починалася Краснопільська вулиця. Від адміністративних будівель у центрі Коропа у напрямку на Батурин була прокладена вулиця Могиленська. Від соборної Троїцької церкви починалася також Михайлівська вулиця, що вела у напрямку до містечка Нові Млини. Нарешті, Закоропська вулиця була прокладена вздовж річки Короп і йшла у напрямку села Оболоння Понорницької сотні Чернігівського полку. На той час у Коропі було 8 церков, 3 громадські будівлі, 24 кузні, 6 лазень торговельних та партикулярних, 229 винокурень, 2 пивоварні, 9 солодовень, 2 цегляних заводи, 9 воскобоєнь, 6 магістратських лавок, 139 лавок різночинських, 6 магістратських і 3 різночинські поташні, 7 шкіл, 7 богадільень і 7 дзвіниць. Духовним особам належала 21 будівля, шляхті - 25, купцям - 6, козакам - 244, міщанам - 540, різночинцям - 5219.

Село Риботин було заселене одночасно із сотенним центром. За присяжними книгами 1654 р. Риботин не значиться²⁰. Гетьман Д.Многogrішний своїм універсалом від 12 березня 1669 р. віддав село на утримання коропської ратуші²¹. За І.Самойловича у 1672 р. Риботин був переданий на утримання «військової армати».

Село Сохачі розташовувалось поблизу затоки Десни, за 7 верст від Коропа. Воно відоме з кінця XIV ст., якщо вірити записаному у родоводі Глинських переказу. Давнє заселення Сохачів підтверджується його місцезнаходженням біля невеликої Деснянської затоки.

Село Райгородок на Десні згадується у присяжних книгах 1654 р. На тоді у селі була Преображенська церква та проживали 22 козаки і 45 міщан. Неповдалі від села існував залишок давнього поселення - «городок».

Село Жорновка на річці Гнилиця (затока Десни) було відоме з середини XVI ст. (село «Жорноков» згадується у царській грамоті 1552 р. Новгород-Сіверському монастирю). У присяжних книгах 1654 р. село не згадується²². У 1669 р. Д.Многogrішний своїм універсалом передав село на утримання коропської ратуші²³.

Село Царівка на річці Короп містилося на «великому тракті», котрий ішов із Батурина через Короп за Десну. На цій дорозі, між Жорновкою та Райгородком, протікала річка Короп, через яку була влаштована гребля, котра називалась Царівською. За свідченням О.Лазаревського, коропська старшина, турбуючись про задовільний стан греблі, виклопотала у І.Мазепи у вересні 1687 р. універсал, за яким лагодження греблі покладалося на коропських міщан. Біля цієї греблі був облаштований млин, поряд з яким вже наприкінці XVII ст. утворилось невелике поселення, що отримало назву Царівка.

Село Бужанка, хоча і простягалось на правому березі Десни, входило до складу Коропської сотні. Заснування Бужанки відносять до початку XVII ст. Є відомості, що Бужанка була заснована переселенцями з Правобережної України.

Село Рождественське розташовувалося за 12 верст від Коропа. На думку О.Лазаревського, воно було заселене пізніше XVI ст. тими «московськими боярами», у яких на берегах Десни до Деулінського перемир'я були значні маєтки²⁴. Присяжні книги 1654 р. вказують, що Рождественське стоїть на Ржавці, а «ржавцями» називали залишки напіввисохлих річок. Захищене з півдня болотами, Рождественське було зручним місцем для влаштування тут «острожка» - «да в том местечке, по Ржавцу, поставлен острожек; около того острожка со всех четырёх сторон сделан ров». На той час у Рождественському була дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці²⁵. Під захистом «острожка» в Рождественському виникло настільки значне поселення, що вже у 1654 р. воно значилось «містечком» та центром окремої Рождественської сотні.

Село Карильське лежало за 6 верст від Коропа на протоці Накот. Село заселене,

напевно, на початку XVII ст.²⁶. Згідно з присяжними книгами 1654 р., у Карильському була Преображенська церква і 18 козацьких дворів²⁷.

Село Обтов на річці Реті, на думку О. Лазаревського, було засноване на початку XVII ст. У першій половині століття воно належало полковнику Вишлю. За присяжними книгами 1654 р. Обтов не згадується, але у 1656 р. село було надане П.Забілі.

Сільце Погорілівка стояло на річці Османь. Воно було пожалуване П.Забілі того ж таки 1656 р.

Село Лукнів, на думку О.Лазаревського, належало до дуже старих поселень. За присяжними книгами 1654 р. Лукнів не згадується, але те, що він у цей час уже існував, видно зі свідчення лукнівського священника про розорення села у 1661 р. татарами²⁸.

Село Краснопілля також належить до дуже старих поселень. Згідно з присяжними книгами 1654 р., у селі була церква Успіння Богородиці²⁹.

Село Билка стояло на протоці Билка, яку можна вважати залишком річки. Село не зазначене у присяжних книгах 1654 р., якщо лише Билка не названа у них «Очавулиним», котре повинно було знаходитися поблизу Рождественського³⁰.

Крім вказаних населених пунктів, на території Коропської сотні розташовувалися 23 хутори, найбільшими з яких були Оверківщина, Ворожбитівщина, Комендатівщина, Дяківщина.³¹

Коропську сотню не обминули найважливіші події історії України XVII - першої половини XVIII ст. Основним фактором, що вплинуло на політичну історію сотні, було її географічне розташування в межиріччі Десни і Сейму. Це зумовило дещо відособлене становище сотні. Іншим важливим фактором політичного життя сотні стала її близькість до обох гетьманських столиць - Батурина та Глухова, що привертало до неї увагу багатьох вищих керівників Гетьманщини.

У 1658 р. під час громадянської війни в Гетьманщині Короп був зруйнований за підтримки І.Виговського³². Під час лівобережного походу короля Яна-Казимира у 1663-1664 рр. польське військо після нетривалого супротиву оборонців 8 січня 1664 р. оволоділо Коропом³³. Внаслідок контрнаступу російського і козацького війська Короп, «о котрій с татарами бой немалій бил», невдовзі був звільнений³⁴. Місцеві жителі взяли активну участь в антимосковському повстанні 1668 р³⁵. Не дивно, отже, що за таких обставин міське господарство прийшло в занепад. Тому гетьман Д.Многогрішний 12 березня 1669 р. видав універсал мешканцям міста, спрямований на його відродження³⁶. Цей універсал мав неабияке значення для подальшої розбудови Коропа, сприяв його швидкому відродженню, розвитку ремесел і промислів, зорієнтованих на військові потреби.

Коропська сотня разом із Новомлинською, Кролевецькою, Воронізькою і Ямпільською сотнями Ніжинського полку належала до так званих «засеймських» сотень. Козаки цих сотень залучалися до охорони гетьмана і становили окрему військову одиницю. На чолі її стояв командир, незалежний від полковника. Сотні підлягали особисто гетьману і були його особистою гвардією. Зазвичай у далеких походах ці сотні участі не брали³⁷. Як правило, під час походів козацького війська вони стояли вздовж берегів Дніпра для захисту кордонів від можливих татарських нападів³⁸. І все ж, місцева людність відчувала загрозу з боку войовничих сусідів. Так, на початку 1693 р. жителі Коропської та Воронізької сотень, дізнавшись про похід кримської і білгородської орди в Україну, «почали впадати у смуту і тривожитись». За свідченням С.Величка, зважаючи на це, І.Мазепа 8 лютого 1693 р. видав універсал мешканцям цих двох сотень, в якому запевняв їх у цілковитій безпеці: «упевнюємо всіх старших і менших і обнадіюємо, щоб ви ... жили, нічим не тривожачись, надійно й безпечно в своїх домівках ... оскільки за нашим рейментарським розпорядженням всюди по містах, які стоять на дніпровому березі, розкладено полки для всенародної оборони нашого малоросійського краю»³⁹.

Розвиток Коропа був пов'язаний із розміщенням на території сотні генеральної та полкової артилерії, потреби якої забезпечували міста та села в районі її дислокування. Так, згідно з Конотопськими статтями 1672 р., І.Самойлович, який мав свою резиденцію в Батурині, для утримання артилерії виділив Короп, напевне тому, що він був розташований неподалік від столиці. Відтоді Короп надовго залишився в ролі міста, податки з якого йшли на утримання «військової армати»⁴⁰. Селянське та козацьке населення Коропа та інших приписаних до «армати» сіл сплачувало грошові та

натуральні податки на потреби артилерії⁴¹. За І.Мазепи артилерія утримувалася за рахунок Коропа та сіл Риботина, Сохачів, Райгородка та Лукнова⁴². Тоді ж Короп став місцем проведення неформальних зустрічей гетьмана і старшини⁴³. Відомо, що у січні 1698 р. у маєтку значного військового товариша Івана Забіли, який мешкав у місті, відбулася зустріч гетьмана і наближених до нього представників генеральної та полкової старшини⁴⁴.

Обов'язок утримання артилерії залишався за Коропом до 1718 р., коли місто з трьома селами (Краснопілля, Билка, Рождественське) було пожалуване гетьману І.Скоропадському. Це сталося напевно тому, що після поразки повстання І.Мазепи артилерія в Україні практично припинила існування. Значна частина гармат була захоплена імператором Петром I і шведами, а те, що залишилося, перебувало у цілком незадовільному стані⁴⁵.

Проте існування козацького війська без артилерії за умов, коли довкола України безперервно спалахували збройні конфлікти, було явищем ненормальним і довго тривати не могло⁴⁶. Гетьман Д.Апостол у 1727 р. конфіскував Короп у вдови І.Скоропадського⁴⁷, яка володіла ним після смерті чоловіка, і знову передав місто на утримання артилерії.

У 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ князю О.Шаховському про покращення обслуговування козацької артилерії⁴⁸. Він, зокрема, засвідчував, що Короп тоді мав утримувати не лише Генеральну, але й полкову артилерію і що порох зберігався і, можливо, вироблявся у Коропі або поблизу нього⁴⁹. «Військова армата» була остаточно ліквідована після 1782 р.

Населення Коропа та сіл, які утримували артилерію, окрім сплати податків на потреби «армати», залучалося також до її обслуговування. Спочатку пушкарі й «армаші», як особлива категорія місцевого населення, не виокремлювались у джерелах. У ревізіях 1723-1732 рр. вони «розчинялись» у складі козацького населення, і лише починаючи з ревізії 1734 р. пушкарі згадуються окремо від козаків, причому вони звільняються від сплати «сустенции консистентовой», тобто від податків на утримання російського війська, розквартированого в Гетьманщині. Поступово гармаші та пушкарі виділилися в особливу групу, яка до кінця XVIII ст. значно зросла. Вони проживали у місцях, пов'язаних з розташуванням козацької артилерії. Звичайно, найбільше пушкарів знаходимо в ревізіях Коропа і тих сіл, які обслуговували військову артилерію. У другій половині XVIII ст. значна частина пушкарів осіла в селі Рождественському. Після ліквідації військової артилерії вони втратили своє привілейоване становище і під час ревізії 1782 р. були віднесені до казенних селян⁵⁰.

Основу економічного життя Коропської сотні становило сільське господарство, передусім землеробство. На місцевих досить родючих ґрунтах вирощували жито, гречку, пшеницю, овес, ячмінь, просо, горох, льон, тютюн та коноплі. У дворах козаків, посполитих і різночинців багато було садів із плодовими деревами - яблунями, грушами, вишнями і сливами. На городах вирощували огірки, петрушку, пастернак, цибулю, часник, боби, горох, капусту, буряки, моркву, ріпу і картоплю⁵¹. Вирощене зерно переважно продавалось у Короп для подальшої переробки. Проте зустрічаються випадки купівлі зерна для подальшого збуту, як, наприклад, вчиняли жителі с. Лукнів. Прибутки від вирощування хліба, очевидно, не задовольняли жителів сіл, бо зерна часто вистачало тільки для власного споживання⁵². У господарстві місцевого населення важливе місце займало тваринництво. Головну роль у його розвитку відігравала козацька старшина, зокрема, представники родини Забіл⁵³.

Значного розвитку у Коропській сотні набуло винокуріння. У 1779-1781 рр. у Коропі налічувалося 816 винокурних котлів, з яких 111 належало підсусідкам, 473 - посполитим Генеральної артилерії, 198 - різночинцям, 34 - священикам. У селі Риботині було 3 винокурні, є також згадки про поширення цього промислу у селах Райгородок, Жорновки, Лукнів, Краснопілля⁵⁴.

На розвиток економіки Коропа значною мірою вплинуло перебування артилерії, що дало поштовх до розвитку таких ремесел, як ковальське, лимарське, шевське⁵⁵. Так, у 1779-1781 рр. у Коропі проживали 192 майстри, з них шевці, ковалі, шаповали, ткачі, бондарі, гончарі, виробили яких випускались для потреб місцевих жителів. Чоботарі та кушніри вироблений товар відвозили для продажу на ярмарках у Глухові, Кролевці, Батурині, Воронезі. Різники продавали м'ясо в Коропі на торгах, а через посередників

збували його в інші міста⁵⁶. У Коропі існували кравецький⁵⁷, ковальський⁵⁸, котлярський⁵⁹ цехи та майстерні по виробництву кахлів⁶⁰.

У другій половині XVIII ст. у Коропі щотижня по понеділках і п'ятницях проводилися торги. Тричі на рік збиралися ярмарки: на Всеїдному тижні, на свята Зішестя Святого Духа і Різдва Пресвятої Богородиці⁶¹. На торгах продавали хліб, сіль, рибу, дрова, худобу, посуд, продукти харчування. На ярмарки приїжджали купці з Чернігова, Новгород-Сіверського, Ніжина, Березни, Глухова із шовковим та суконним товаром. У місцевих крамницях продавався різний дрібний «красний товар», зокрема тканини, стрічки та інші речі⁶².

На території Коропської сотні існували різні види земельної власності. Крім зазначених вище володінь Генеральної військової артилерії, на території сотні існувала земельна власність козацької старшини. Спочатку населені пункти перебували у тимчасовому (умовному) володінні, але впродовж XVIII ст. практично всі вони стали спадковою власністю. У Коропській сотні села Билка, Краснопілля, Рождественське належали «Батурицькому замку» гетьмана І.Мазепи⁶³. У 1718 р. ці села були пожалувані гетьману І.Скоропадському, а в 1727 р. конфісковані у його вдови і передані гетьману Д.Апостола на «булаву и на кухню». Після його смерті вказані села знаходились у володінні «Канцелярії міністерського правління» до 1738 р.⁶⁴ Село Бужанка за гетьмана І.Самойловича належало Івану Биховцю, а потім було конфісковане і передане Генеральній військовій канцелярії. Селом Жорновки за І.Мазепи володів Андрій Жураховський. Потім, за універсалом І.Скоропадського 1710 р., село отримав ніжинський суддя Роман Лазаревич⁶⁵. Він передав Жорновки у спадок своєму сину Василю, який виклопотав у 1745 р. царську грамоту на володіння цією маєтністю⁶⁶. Слободу Царівка за універсалами І.Мазепи 1693 р. та І.Скоропадського 1718 р. отримала родина коропського сотника Т.Довгелі⁶⁷. Селом Карильським заволоділа родина генерального осавула Стефана Бутовича⁶⁸. Великі маєтності зосередила у своїх руках родина Забіл. Вони скуповували земельні угіддя в Обтові, Погорілівці й Коропі. Представник цієї династії генеральний суддя Михайло Забіла володів селом Райгородок із 1708 по 1734 рр.⁶⁹. Загальна кількість підданих Забіл становила 4400 чоловік⁷⁰. У другій половині XVIII ст. хутір Комендатовщина перейшов у власність військового товариша Трофимовича, хутір Юрківщина - значкового товариша Івана Космінського, село Жорнівка - глухівського підкоморія Івана Лазаревича, село Царівка - бунчукового товариша Прохора Забіли, село Рижки - бунчукового товариша Матвія Холодовича⁷¹.

Наприкінці XVIII ст. у регіоні помітно зросла земельна власність російських поміщиків. Великі маєтки на території сотні отримав граф П.Румянцев-Задунайський, до якого відійшли села Сохачі, Райгородок, Жорновки. Генерал-поручик фон Штофель отримав Рождественське, Билку, Краснопілля, котрими володіли і його нащадки⁷².

У другій половині XVIII ст. на території Коропської сотні з'явилися монастирські маєтності. Зокрема, Рихлівському монастирю належав хутір Лутавський за 10 верст від Коропа, також озера Риботин, Бересна, Авлуково, Валуї, Переставне, Ситне, Болотовина, Криве, Тарасівка, Шкурати, Пиювне, Балагин вир, Ракове, Жостка, Лящі, Деснище, Криве і Обиток⁷³.

Щодо соціальної структури населення, то проведена у 1736 р. у Ніжинському полку ревізія свідчить про значну майнову поляризацію населення Коропської сотні. Серед 473 козаків сотні нараховувалося лише 8 ґрунтових і 68 малоґрунтових. Значно чисельнішим був прошарок незможних козаків. З них 154 мали у своїх господарствах худобу, а 218 не володіли нею⁷⁴.

Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. містить докладну інформацію щодо структури козацького населення Коропа. Загальна кількість козацьких дворів становила 248, з них 29 дворів виборних козаків і 219 - підпомічників. Опис подає докладну картину майнового розшарування у козацькому середовищі. Зокрема, нараховувались 1 двір виборного козака і 40 дворів підпомічників, в яких, крім житлових будівель, більше не було жодних споруд. Клунями володіли 2 виборні козаки (7% від загальної кількості) і 13 підпомічників (5%). Амбарами володіли 22 виборні козаки і 136 підпомічників. У володінні підпомічників нараховувалось 244 хати, а у виборних козаків - 48⁷⁵. Всього у Коропській сотні на той час нараховувалось 746 козацьких дворів⁷⁶. У Коропі кількість козацького населення разом із членами їх сімей, служниками і підсуддками становила 1380 чоловік⁷⁷.

Нарешті, опис Новгород-Сіверського намісництва засвідчив наявність 179 дворів виборних козаків, в яких нараховувалось 315 хат і 191 мешканець. Дворів підпомічників було 540, у них хат 711, а жителів 561. Дворів підсусідків - 76, у них 101 хата і 96 мешканців. Загальна кількість козацьких дворів у цей час навіть зросла порівняно з попередніми роками і становила 795⁷⁸.

Аналогічні процеси спостерігаються щодо посполитого населення сотні. Станом на 1736 р. у Коропській сотні нараховувалось 1250 посполитих. Серед них було лише 7 ґрунтових та 231 малогрунтовой. Серед незаможних посполитих 359 володіли худобою, а 595 не мали її⁷⁹. У середині XVIII ст. кількість дворів посполитих зменшилась і становила 936⁸⁰. У Коропі нараховувалося 442 двори посполитих і 4 бездвірні хати, які належали 360 господарям і 86 удовам. У 60 дворах не було інших будівель, крім житлових хат (13% від загальної кількості). Клуни були у 29 посполитих (7%), амбари - у 341 господаря (76%)⁸¹. Загальна ж кількість посполитих разом із членами їхніх сімей, підсусідками і служниками на той час становила 2285 чоловік⁸². Наприкінці XVIII ст. Генеральній військовій артилерії належало 749 дворів посполитих із 631 хатою, а ще 874 двори із 1073 хатами - решті власників⁸³.

У Коропі в середині XVIII ст. проживали 6 представників козацької старшини і 1 священник. Разом із членами їх сімей, підсусідками і служниками в їхніх дворах мешкали 53 чоловіки⁸⁴. Загальна кількість жителів міста в середині XVIII ст., згідно з Генеральним описом Лівобережної України, становила 3718 чоловік⁸⁵. Що ж стосується кількості населення усєї сотні, то за ревізією 1764 р. вона становила 8120 душ чоловічої статі, з яких 786 були виборними козаками, 1726 - підпомічниками, а 5608 - представниками інших станів⁸⁶.

Отже, незважаючи на невеликі розміри та порівняно невелику кількість населення, Коропська сотня не загубилася у буремних подіях доби Гетьманщини. Протягом другої половини XVII-XVIII ст. Короп був помітним осередком політичного, економічного і культурного життя на терені Північного Лівобережжя, що зумовлювалось його близькістю до гетьманських столиць - Батурина і Глухова та вигідним географічним розташуванням сотні у межириччі Десни та Сейму.

Коропська сотня - лише невеликий регіон Гетьманщини. Для створення цілісної картини адміністративно-територіального устрою Української козацької держави необхідні подальші дослідження регіонів України на сотенному рівні. Це дозволить глибше зрозуміти власну історію, сприяти патріотичному вихованню, утвердженню в громадськості думки про безперервність державотворчих традицій нашого народу.

Джерела та література:

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. - К., 1893. - Т. 2. - Полк Нежинский.
2. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей. - Чернигов, 1915.
3. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України в кінці XVII - на початку XVIII ст. - К., 1959.
4. Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. - К., 1969.
5. Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини. - К., 1998. - Ч. 2; Кривошея В. Українська козацька старшина. - К., 2005. - Ч. 1. - 2-е вид.
6. Ситий І. Батурин доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2000. - № 3; Ситий І. Батурин у першій чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 1995. - № 1; Ситий І. Генеологічні та історичні нотатки бунчукового товариша Івана Забіли // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4; Ситий І. Давні печатки Коропа // Деснянська правда. - 1994. - 3 листопада; Ситий І. До історії українського війська: Списки бунчукових товаришів та сотників 1733 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 5; Ситий І. Книги Забіл (1671-1715) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 1; Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711-1900) // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1, 2-3.
7. Коваленко О. Іван Забіла та його хроніка з історії України // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2; Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4; Коваленко О., Ситий І. З історії рукописної книги та історичної думки XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 1998. - № 2.
8. Павленко С. Золотий вік Батурина (1625-1707) // Сіверянський літопис. - 1995. - № 4; Павленко С. Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5.
9. Пиріг П. Джерела Центрального історичного архіву у м. Києві про млинарство на Чернігівщині у другій половині XVII ст. // Сіверянський літопис. - 2002. - № 4; Пиріг П. Лівобережний похід Яна-Казимира (1663-1664 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5.

10. Кривошея В. Національна еліта... - С. 207.
11. Лазаревский А. Описание... - С. 317.
12. Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. Вып.1. 1729-1730. - Чернигов, 1908. - С. 64-78;
13. Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. I. - Спр. № 58241. - Арк. 227-231 зв.
14. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. № 11461. - Арк. 427.
15. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: Показчик населених пунктів. - К., 1959. - С. 41.
16. Лазаревский А. Описание... - С. 320.
17. Там само. - С. 310-311.
18. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 - 1648). - К., 2006. - С. 299, 440.
19. Коваленко О., Гринь О. Нововиявлені матеріали з історичної топографії міст Чернігово-Сіверщини // Літературний Чернігів. - 2004. - № 3. - С. 103.
20. Лазаревский А. Описание... - С. 315.
21. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 - 1687). - К., - 2004. - С. 496-497.
22. Лазаревский А. Описание... - С. 315, 319, 320.
23. Універсали... - С. 496-497.
24. Лазаревский А. Описание... - С. 317, 319, 320.
25. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. - К.,2003. - С. 284.
26. Лазаревский А. Описание... - С. 315-317.
27. Присяжні книги... - С. 284.
28. Лазаревский А. Описание... - С. 320-323.
29. Присяжні книги... - С. 284.
30. Лазаревский А. Описание... - С. 318.
31. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. 377-385, 395-405.
32. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. - СПб, 1892. - Т. 15. - С. 116.
33. Пиріг П. Лівобережний похід... - С. 18.
34. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 95.
35. Акты, относящиеся к истории... - СПб, 1872. - Т. 7. - С. 22.
36. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис. - 1998. - № 1. - С. 87; Універсали... - С. 496-497.
37. Дядиченко В. Нариси... - С. 423.
38. Там само. - С. 510.
39. Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т. 2. - С. 407.
40. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей... - С. 4.
41. Апанович О. Збройні сили України... - С. 91.
42. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей... - С. 4.
43. Павленко С. Чернігівський полковник... - С. 98.
44. Модзалевский В. Материалы по истории Малороссии. - Вып.1. - Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1678-1713). - Чернигов, 1912. - С. 13-14.
45. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей... - С. 5.
46. Апанович А. Збройні сили України... - С. 90.
47. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей... - С. 5.
48. ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. № 65266. - Арк. 1.
49. Модзалевский В. Судьбы малороссийских пушкарей... - С. 6.
50. Там само. - С. 7-8.
51. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX століть. - К., 1997. - С. 103.
52. Опис Новгород-Сіверського намісництва ... - 397-405.
53. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. - К., 1986. - С. 64-65.
54. Опис Новгород-Сіверського намісництва ... - 397-405.
55. История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. - К., 1983. - С. 337.
56. Опис Новгород-Сіверського намісництва... - 396.
57. Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII-XIX ст. // Записки историко-филологического відділу ВУАН. - К., 1925. - Кн.5. - С. 21-31.
58. Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників... - С. 63.
59. ЦДІАК України. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. № 3442. - Арк. 3.
60. Куриленко В. Художні кахлі Мізинського музею // Народна творчість та етнографія. - 1979. - № 6. - С. 99.
61. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. - К., 1993. - С. 300;

- Опис Новгород-Сіверського намісництва ... - С. 396.
62. Опис Новгород-Сіверського намісництва ... - С. 396.
63. Ситий І. Батурин доби Івана Мазепи... - С. 37.
64. Лазаревский А. Описание... - С. 317-318.
65. Генеральное следствие о маестностях... - С. 66, 77-78.
66. Лазаревский А. Описание... - С. 320.
67. ЦДІАК України. - Ф. 51. - Оп. 3. - Спр. № 1038. - Арк. 9.
68. Там само. - Спр. № 305. - Арк. 2.
69. Лазаревский А. Описание... - С. 320.
70. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини. - К., 1995. - С. 66.
71. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Нежинский. - Чернигов, 1866. - С. 365-390.
72. Опис Новгород-Сіверського намісництва... - С. 380, 387, 402-403.
73. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи... - С. 365-390.
74. ІР НБУВ. - Ф. І. - Спр. № 58241. - Арк. 227-231 зв.
75. ЦДІАК України. - Ф. 57. - Оп. 55. - Спр. № 442-705.
76. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи... - С. 365, 390.
77. ЦДІАК України. - Ф. 57. - Оп. 55. - Спр. № 442-705.
78. Опис Новгород-Сіверського намісництва... - С. 376-388, 395-405.
79. ІР НБУВ. - Ф. І. - Спр. № 58241. - Арк. 227-231 зв.
80. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи... - С. 365, 390.
81. ЦДІАК України. - Ф. 57. - Спр. № 55. - Арк. 7-437.
82. Там само.
83. Опис Новгород-Сіверського намісництва... - С. 376-388, 395-405.
84. ЦДІАУК. - Ф. 57. - Спр. № 55. - Арк. 732-780.
85. Там само. - Арк. 7-780.
86. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - Чернигов, 1851. - Ч. 1. - С. 77.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Дмитро Гапоненко

●

ІСТОРІЯ УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (XVIII - XIX ст.)

У середині XVII - на початку XVIII ст. на території Лівобережної України широко споруджувалися муровані церкви і засновувалися монастирі, кількість яких дуже швидко перевищила загальне число православних обителів на всій території України. Привертає увагу те, що історія монастирів була тісно пов'язана з історією міст, де вони розміщувалися, а їх широкий спектр діяльності охоплював майже всі сфери життя тогочасного суспільства. В них убачали інститут, необхідний не лише в поширенні віри, а й у подальшому зміцненні держави та суспільства, піднесенні освіти і науки.

У різні часи на Чернігівщині жили і працювали визначні світочі православ'я, серед них і брати Яворські: митрополит Стефан та протоієрей Павло. Перший був намісником Патріаршого престолу в Росії, а другий - настоятелем Ніжинського - Миколаївського собору. Разом вони заснували в Ніжині чоловічий Благовіщенський монастир.

Спочатку в 1702 р. був закладений Благовіщенський собор, і з того часу всі роботи проводилися під пильним наглядом протопопа П. Яворського, хоча митрополит і сам намагався перебувати в центрі подій та знати всі подробиці з цього приводу. В листі до брата С. Яворський вказував, що архітектором майбутнього храму він призначив Григорія Устимова, котрого характеризував як висококласного майстра. Як свідчать матеріали, він дуже прискіпливо ставився до обрання місця для будівництва, щоб фундамент та ґрунт були міцними¹. Серед інших майстрів, котрі брали участь у будівництві та оздобленні, збереглися відомості про ієромонаха Германа, який писав ікони для іконостасу нового храму².

На початку 1716 р. будівництво було завершено, і 22 липня собор освятили. На урочисту церемонію приїхали І. Кроковський - митрополит Київський та Галицький, А. Стаховський - архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський і К. Шумлянський - єпископ Переяславський. Тоді й стало зрозуміло, що такому багатому храму не достатньо бути звичайною парафіяльною церквою. Його велич, центральне розташування в місті та висока посада засновника були причиною того, що після освячення в усіх присутніх виникла ідея перетворити собор на монастир і назвати його «Назарет Богородичен»³. Однак в історичному матеріалі зустрічається думка, що вже з самого початку будівництва С. Яворський збирався влаштувати монастир, але не виказував своїх намірів завчасно. Свідченням цьому є власна записка митрополита, пов'язана з перемогою Петра I над шведським королем Карлом XII під Полтавою в 1709 р.: «Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе, Богом дарованной всероссийскому самодержцу Петру Великому...»⁴

Досить швидко було вирішено і питання про забезпечення обителі. В Ніжині здавна існував чоловічий Ветхоріздвяний монастир, він розташовувався за межами міста і користувався достатньо забезпеченим матеріальним становищем. Усі справи щодо приєднання Ветхоріздвяної обителі до Благовіщенського монастиря С. Яворський доручив І. Кроковському. В листі до гетьмана І. Скоропадського від 18 жовтня 1716 р.

він сповіщав про бажання митрополита відкрити архімандрію при Благовіщенському соборі і підпорядкувати новоствореному монастирю обитель Різдва Пресвятої Богородиці⁵. Отримавши дозвіл гетьмана, І. Кроковський у грудні 1716 р. видав грамоту про влаштування при Благовіщенському соборі монастиря та приєднання до нього Ветхоріздвяної обителі, а в 1717 р. С. Яворський власною грамотою підтвердив усі попередні рішення з цього приводу⁶.

Належить підкреслити, що митрополит не обмежився лише влаштуванням обителі, він дбав про її стан аж до самої смерті. Майже кожного року надсилав туди гроші чи коштовні подарунки, але особливо хотів створити при монастирі колегію освічених ченців, які б жили строго, розвивали ораторські здібності та займалися складанням власних проповідей. З цією метою митрополит заповів монастирю свої книги. Здійснюючи цей крок, С. Яворський зазначав, що в монастирі має бути власна бібліотека, щоб ченці могли проповідувати слово Боже та народ навчати⁷. 15 листопада 1722 р. митрополит склав свій останній заповіт, у якому передавав архімандриту монастиря С. Шпаківському 3300 крб. для виконання передсмертних побажань⁸.

24 листопада 1722 р. видатний український церковний діяч, письменник, проповідник, митрополит Рязанський та Муромський Стефан Яворський помер у Москві. За своє життя він створив значний доробок філософських трактатів, проповідей, повчань та віршів, у яких постійно виступав проти підпорядкування церкви світській владі, але найважливішою справою всього життя митрополита було будівництво Благовіщенського собору та влаштування при ньому обителі.

Ще за життя митрополита настоятелем Благовіщенського монастиря обрали Модеста І Ільницького (1716 - 1719), на ім'я якого відома жалувана грамота імператора Петра І на володіння хутором Д. Максимовича та його двором у Ніжині⁹. Наступником невдовзі став Єпіфаній Тихорський (1719 - 1721). Він не раз звертався до гетьмана І. Скоропадського зі скаргами з приводу різноманітних безпорядків, що відбувалися в монастирських володіннях. Це було початком загострення відносин між монастирем та його вотчинами, які потім не раз тяжко позначалися на матеріальному становищі обителі. У 1721 р. настоятелем призначили Саву Шпаківського (1721 - 1729). Про матеріальне становище монастиря в цей час свідчить така інформація: після перевірки в 1722 р. кафедральні ревізори виявили, що з початкової суми 11 055 крб., призначеної для влаштування обителі, залишилося лише 4 860 крб., що викликало незадоволення у С. Яворського, хоча потім митрополит помирився з архімандритом і навіть оформив на його ім'я заповіт, однак гроші були втрачені назавжди. Ще більших втрат зазнав монастир після смерті С. Яворського.

Спочатку в 1723 р. його позбавили 3 300 крб., які за заповітом митрополита мали надійти до монастиря. Ці кошти вилучили з приміткою, що після смерті архієреїв, архімандритів, ігуменів та інших чинів священнослужителів їх спадкоємці позбавляються права наслідування, а все майно переходить у власність Синоду. Зрозуміло, що з втраченою грошей у Благовіщенській обителі не могли навіть і мріяти про виконання передсмертних побажань С. Яворського. Тепер необхідно було піклуватися про підтримку того, що вже збудували, і саме на це спрямовували свою діяльність наступники С. Шпаківського - архімандрити Герман Бутурович (1730 - 1737), Модест II Велецький (1737 - 1743), Володимир Каменецький (1743 - 1746) і Платон І Левицький (1746 - 1749).

10 вересня 1731 р. за власним наказом імператриці Анни Іоанівни, внаслідок клопотання Ф. Прокоповича обитель позбавили бібліотеки С. Яворського, яку перевезли до Харківського училищного монастиря і з тим знищили мрію митрополита про влаштування в Ніжині колегії вчених ченців¹⁰.

Варто зазначити, що на цьому неприємності не припинилися, у 1750 р. за архімандрита Митрофана Горленка (1749 - 1756) сталася пожежа: згоріла трапезна із собором, верхівки келій та монастирський двір. На той час це було чи не єдине джерело прибутку обителі, а тому вона позбавилася не тільки потрібних коштів для відбудови, а й для існування ченців узагалі. Так, через 25 років після смерті засновника Благовіщенський монастир дійшов до того, що в ньому нічого було їсти братії, тому М. Горленко наважився нагадати Синоду про вилучені гроші та бібліотеку С. Яворського. Імператриця Єлизавета Петрівна задовольнила клопотання архімандрита, і 11 грудня 1755 р. Синод видав указ про повернення грошей монастирю, що ж до бібліотеки, то з цього приводу

ніяких вказівок не було. Отримані кошти використали на відновлення братських келій і будівель, що потребували реконструкції.

У 1756 р. М. Горленко був переведений до Києва, а на його місце призначили Пахомія Паленичку (1756 - 1759), за якого в 1757 р. монастир згорів удруге. Пожежа, що розпочалася в ніч на 1 вересня, знищила келії настоятеля, у новостворених братських келіях згоріли дахи, спалахнула дзвіниця. Благовіщенський собор і трапезна не постраждали. Невідомо, коли і за чий рахунок проводили відновлення, але незаперечним було те, що доки в обителі залишалися значні угіддя, її становище було відносно стабільним.

Серед архимандритів, які керували справами Благовіщенського монастиря після П. Паленички, відомі: Йосиф Миткевич (1759 - 1762), Єпіфаній II Могиланський (1763), Віктор I Ладизинський (1764 - 1768), Ісає Германовський (1768 - 1775), Варлаам Грек (1776) та Дорофій Возмулов (1776 - 1787). Збереглися відомості про останнього як про людину старанну і дбайливого господаря. Особливо він захоплювався садівництвом і залишив по собі великий сад у Ветхоріздвяній обителі, але відоміший він тим, що за його часів була проведена секуляризаційна реформа (1786), у результаті якої всі володіння монастиря переходили під упорядкування держави. На їх заміну монастирю призначили грошовий штатний оклад за другим класом, що вкрай негативно позначилося на його становищі. Наступником Д. Возмулова став Феофіл I Чернявський (1787 - 1798). У 1796 р. чернігівський архієпископ В. Садковський доповідав Синоду, що з 1788 р. ставилося питання про незадовільне становище обителі і необхідність огляду архітектором Благовіщенського собору, однак ніяких рішень прийнято не було. У 1793 р. з тим же проханням він звернувся до генерал-губернатора М. Кречетнікова, який, оглянувши храм, наказав чернігівській казенній палаті видати 500 крб. для виправлення найнебезпечніших пошкоджень, проте цього було замало, і тому В. Садковський наполягав на необхідності термінового вирішення даного питання¹¹.

Проте проведенню робіт завадила пожежа 14 вересня 1797 р., яка майже повністю знищила обитель. Розпочавшись неподалік монастиря, через сильний вітер вона поширилася на сусідні будинки і згодом перекинулася на його територію. У Благовіщенському соборі вціліли лише стіни та іконостас, але й він зазнав суттєвих пошкоджень. Серед усіх монастирських будівель не постраждали лише дві кам'яні братські келії, все інше загинуло у вогні¹².

Стало зрозумілим, що тепер необхідно було не відновлювати, а заново будувати весь монастир, а оскільки на це не було коштів, В. Садковський, котрий перебував у Ніжині і був свідком тих подій, наважився на рішучий крок. Він звернувся до Синоду з пропозицією закрити обитель і перетворити храми на звичайні парафіяльні церкви, а ченців разом з архимандритом перевести до Прилуцького Густинського монастиря. Та цього не сталося: міський голова подав прохання на ім'я імператора Павла Петровича залишити монастир, обіцяючи все влаштувати власним коштом, від держави необхідна була допомога тільки для покриття куполів собору та будівництва кам'яної огорожі. Прохання було розглянуто, і згідно зі складеним кошторисом у 1798 р. вийшов відповідний наказ виділити 16 000 крб. на реконструкцію.

Відновлення спочатку йшло дуже повільними темпами, оскільки Ф. Чернявський більше займався питанням власного від'їзду з Ніжина, ніж реконструкцією обителі. В результаті у 1798 р. його перевели до Чернігівського Єлецького монастиря, а наступник Арсеній Домонтович (1798 - 1799) був уже літньою людиною і не міг як слід керувати ремонтними роботами. За короткий час його перебування на посаді настоятеля грошей витратили багато, а зробили дуже мало. Послідовники А. Домонтовича Данило Мирдамський (1800) та Павло Чедневський (1800 - 1803) також мало що змогли зробити. Перший - через те, що був настоятелем усього чотири місяці і навіть не приїхав до Ніжина, отримавши призначення єпископа до Кам'янця-Подільського, а другий - викладав богослов'я в Чернігівській семінарії і тому не приділяв монастирським справам належної уваги.

Однак зміни не змусили себе довго чекати. 8 вересня 1803 р. настоятелем Ніжинського Благовіщенського монастиря призначили Віктора II Черняєва (1803 - 1823). Народився він у Чорногорії в родині купців у 1761 р., навчався в Київській духовній академії і, переїхавши до Ніжина, одразу ж приступив до відновлювальних робіт¹³. Поруч із Благовіщенським собором було зведено двоповерховий будинок, на першому поверсі

розміщалися торговельні лавки, а на другому - Петропавлівська церква. Спочатку приміщення не передбачалося для храму, і тільки у 1814 р. настоятель звернувся до архієпископа М. Десницького з проханням дозволити перетворити будівлю на теплу церкву і перенести до неї іконостас із храму святих Петра і Павла, а сам храм перебудувати. Резолюцією від 7 червня 1814 р. архієпископ дав розпорядження на проведення зазначених робіт¹⁴. Уже через п'ять років перебування в Ніжині В. Черняєв звітував М. Десницькому про завершення відбудови кам'яної дзвіниці і ризниці, торговельних лавок, зведення огорожі, двох воріт і брами, доведення до ладу братських і настоятельських келій.

У квітні 1811 р. В. Черняєв звернувся до архієпископа з проханням виділити кошти для ремонту Благовіщенського собору, в стінах якого з'явилися дві великі тріщини¹⁵. Отримавши згоду на реконструкцію, архімандрит призначив відповідального за проведення робіт кам'яного майстра І. Петухова, тоді ж було відновлено іконостас та розписано стіни храму. Як стверджують дослідники, малярні роботи проводили здебільшого місцеві майстри¹⁶.

Окрім реконструкції будівель, архімандрит активніше від своїх попередників намагався встановити серед братії строге чернече життя. Для цього він створив перелік правил і сам чітко їх дотримувався. У них містяться настанови ченцям щодо молитов, церковних служб, відповідності одягу, поведінки в монастирі та за його межами тощо.

Віддана служба власній обителі була справедливо оцінена, у 1818 р. тоді вже Санкт-Петербурзький митрополит М. Десницький подав клопотання до міністра духовних справ про нагородження архімандрита В. Черняєва за відмінну службу на посаді настоятеля Ніжинського Благовіщенського монастиря. Імператор Олександр I погодився і наказав нагородити архімандрита орденом Святої Анни II ступеня¹⁷.

Того ж року В. Черняєв розпочав судовий процес із жителями навколишніх сіл за монастирські володіння. Він звернувся до консисторії, вказуючи, що при секуляризації монастирських володінь частина земель не була розподілена відповідно до геометричного плану, але консисторія не звернула належної уваги на клопотання настоятеля. Тоді в 1820 р. він почав самовільно вирішувати спірні питання, зав'язалося гаряче листування між архімандритом, ніжинським стряпчим та поліцейстером. Справа дійшла до консисторії, яка наказала В. Черняєву припинити листування і погодитися з рішенням поліції. Не витримавши, він подав скаргу Малоросійському військовому губернатору - князю Репніну, проте і той не надав йому необхідної допомоги, а коли справа дійшла до Синоду, то спеціальним наказом від 30 листопада 1822 р. необхідно було викликати В. Черняєва до Декастерії для попередження про неприпустимість подібних дій, але в Декастерію він не з'явився і за це 6 червня 1823 р. його позбавили настоятельської посади і направили до Новгород-Сіверської обителі. У січні 1824 р. В. Черняєв нарешті наважився приїхати до Новгород-Сіверського, де його чекали лише неприємності, адже Синод перенаправив його до Суздальського Спасо-Єфимівського монастиря і, врахувавши попередні заслуги, призначив щорічну пенсію в розмірі 300 крб. 14 травня 1824 р. архімандрит виїхав до Суздаля, де прожив три роки, доки не отримав дозвіл на виїзд за кордон.

Послідовникам В. Черняєва залишалося тільки користуватися результатами праці архімандрита, хоча деякі з них і не могли зробити значного внеску в розвиток обителі через короткотривале перебування в Ніжині. Ще за часів В. Черняєва настоятелем призначили архімандрита Євгенія I Прозорова (1823 - 1830)¹⁸. За ним цю посаду обіймали Платон II Григорович (1830 - 1839)¹⁹ і Серафим Покровський (1839 - 1846). Останній був одним з кращих послідовників справ, започаткованих В. Черняєвим, але в 1846 р. його перевели до Задонського монастиря, а настоятелем призначили архімандрита Никанора (1846 - 1848). У 1850 р. новим настоятелем обителі став архімандрит Полікарп (1850), та він навіть не встиг приїхати до Ніжина, як його призначили єпископом Орловським. Наступний настоятель - архімандрит Феофан II Александров (1850 - 1851) перебував у Ніжині всього три місяці і був переведений до Тверського Клязінського монастиря, а його місце зайняв Феофіл Дончевський (1853 - 1859). При ньому, за наказом Синоду від 6 жовтня 1857 р., до Ніжинської обителі був направлений звільнений на пенсію єпископ Кавказький та Ставропольський Іоаннікій. З того часу і до самої смерті (1880) він жив у Ніжині, не беручи активної участі у справах обителі²⁰. У 1859 р. настоятелем став ректор Чернігівської семінарії архімандрит Вассіан (1859 - 1861), якого у 1861 р. перевели

до Новгород-Сіверського монастиря. Потім указом Синоду на цю посаду призначили його наступника за посадою ректора Чернігівської семінарії архімандрита Євгенія II (1861 - 1869)²¹. Після нього Благовіщенським монастирем керував архімандрит Варфоломій (1869 - 1873) - один з найосвіченіших настоятелів обителі. З 1863 по 1864 рр. він був бакалавром та екстраординарним професором Київської духовної академії. В 1873 р. у званні архімандрита його викликали на службу до Санкт-Петербурга, по дорозі до столиці з ним стався напад епілепсії, причому його так міцно зв'язали, що на руках почалася гангрена і, повернувшись до Ніжина, він через декілька днів помер.

Не менш цікавою особистістю був наступний настоятель - архімандрит Ієронім Гепнер (1873 - 1876). Народився він у Польщі, в 1837 р. вступив до Києво-Могилянської академії, по закінченні якої працював учителем церковної історії та канонічного права в Харківській семінарії, вчителював у Тамбовській та Астраханській семінаріях. З 1854 р. перебував у Кишинівській єпархії настоятелем Гербовецького Успенського монастиря. Отримавши сан архімандрита в 1859 р., став настоятелем Шабського Вознесенського монастиря, а в 1873 р. його направили до Ніжина²². Щодо монастирських справ, то І. Гепнер залишив по собі пам'ять особливою турботою про піднесеність церковного богослужіння, простими і доступними для народу повчаннями та розумними настановами до братії. Однак у 1876 р., згідно з наказом Синоду, він був переведений до Оренбурзького монастиря, де і помер у 1877 р. Його наступником став архімандрит Євгеній III (1876 - 1878), який намагався поліпшити зовнішній вигляд обителі. З цією метою він розпочав значне будівництво нових приміщень, з котрих більша частина через нестачу коштів так і не була завершена. З серпня 1878 р. Ніжинським Благовіщенським монастирем керував архімандрит Григорій Лукашевич (1878 - 1904). За його діяльності монастир розрахувався з усіма боргами, що на той час становили понад 8 000 крб., храми обителі були капітально відремонтовані, а два з них заново розписані. Суттєву роботу настоятель проводив для того, щоб склад ченців максимально відповідав монастирським законам, а порушників, не зволікаючи, виключав зі складу послушників²³.

Останніми настоятелями Ніжинського Благовіщенського монастиря були архімандрит Василій, призначений наказом Синоду від 14 жовтня 1904 р.²⁴, і Серафим, за якого відбулися найдраматичніші події в історії обителі. Спочатку 22 серпня 1921 р. все монастирське майно було описане Ніжинським виконкомом по проведенні декрету про відділення церкви від держави і 9 березня 1922 р. за незначним винятком було передане в безстрокове користування Благовіщенській українській парафіяльній раді при Ніжинському чоловічому монастирі²⁵, а 19 квітня 1924 р. Благовіщенський собор був переданий УАПЦ²⁶, і з цього часу монастир фактично припинив своє існування.

Таким чином, історію Ніжинського Благовіщенського монастиря XVIII - XIX ст. можна поділити на три основні етапи. Перший - тривав протягом 1702 - 1722 рр. і був пов'язаний з діяльністю митрополита С. Яворського; другий - майже повністю охоплює XVIII ст. і характеризується поступовим занепадом монастиря; третій - відродження обителі архімандритом В. Черняєвим на початку XIX ст. 20 років невтомної праці і залучення значних коштів не змусили довго чекати результату, дбайливий настоятель відремонтував старі будівлі, поновив настінний живопис Благовіщенського собору, створив архітектурний ансамбль обителі. Водночас він організував життя братії на високому духовному рівні і сам був взірцем християнських чеснот. Наслідками плідної праці архімандрита монастир користувався майже століття, аж до самої революції. Наступний період занепаду Ніжинський монастир пережив у XX ст., коли під час масової антирелігійної кампанії його було закрито. Протягом кількох десятиліть радянська влада використовувала його приміщення для інших потреб. І лише в 1999 р. у стіни монастиря повернулося чернече життя.

Джерела та література:

1. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь называемый «Назарет» Пресвятой Богородицы // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям (далі ЧЕИ). - 1867. - № 19. - С. 622 - 625.
2. Курач С. До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Придесенні // Сіверянський літопис. - 1997. - № 6. - С. 52.
3. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря, именуемого «Назарет Богородичен», и его положение в настоящее время. - Нежин, 1906. - С. 12 - 13.

4. Белоусович Л. Вказана праця // Прибавлення к ЧЕИ. - 1867. - № 19. - С. 629.
5. Нежинский мужской монастырь // Прибавления к ЧЕИ. - 1861. - № 6. - С. 328.
6. Чернов В. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. - М., 1815. - С. 17 - 37.
7. Завещание о библиотеке. С.-Петербург. Октябрь 1721 г. Тестамент // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. - К., 1914. - С. XIX - XXIII.
8. Завещание последнее. [Москва] 15 ноября 1722 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. - К., 1914. - С. XL - XLI.
9. Чернов В. Вказана праця. - М., 1815. - С. 42 - 48.
10. Копия указа Св. Правительствующего Синода о передаче библиотеки Стефана Яворского в Харьковский Училищный монастырь. 6 октября 1731 г. // Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Приложения. - К., 1914. - С. XLVI - XLIX.
11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 679, - Оп. 1. - Од. збер., 1557. - Арк. 165 - 167. Сборник документов о постройке Новой церкви вместо Рождество-Христовой в селе Козлянич Сосницкого повета; о ремонте каменной церкви Нежинского Благовещенского монастыря и др. документы об открытии церквей и др. общецерковные вопросы.
12. Там само. - Арк. 177.
13. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Од. збер., 3342. - Арк. 26 - 27. Формулярные ведомости о монастырских настоятелях, монахах и иеромонахах за 1817 год.
14. Белоусович Л. Вказана праця // Прибавлення к ЧЕИ. - 1867. - № 24. - С. 834 - 835.
15. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Од. збер. 1013. - Арк. 1. Дело о ремонте Нежинской Благовещенской церкви.
16. Курач С. Вказана праця // Сіверянський літопис. - 1997. - № 6. - С. 53.
17. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Од. збер. 3208. - Арк. 1 - 6. Дело о награждении архимандрита Нежинского монастыря Виктора орденом Св. Анны 2-го класса.
18. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Од. збер. 4349. - Арк. 8 - 9. Сведения о настоятелях, настоятельницах и монахах монастырей поветовых городов.
19. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Од. збер. 4471. - Арк. 14 - 16. Формулярные ведомости и послужные списки Макаковского Троицкого и Нежинского Благовещенского монастыря за 1833 г.
20. Хойнацкий А. К некрологу Епископа Иоанникия, скончавшегося в Нежине, дополнение // Прибавления к ЧЕИ. - 1880. - № 27. - С. 401 - 404.
21. Указ Св. Синода от 6 мая 1861 г. за № 1774 // ЧЕИ. - 1861. - № 1. - С. 8.
22. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - Од. збер. 4938. - Арк. 39. Указы правительствующего Синода за 1873 г.
23. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 3. - Од. збер. 936. - Арк. 202 - 203. Сборник документов о назначении и перемещении по службе лиц духовного звания.
24. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 3. - Од. збер. 12. - Арк. 1 - 6. Послужной список Черниговской епархии Нежинского Благовещенского монастыря настоятеля, архимандрита Василия за 1904 год.
25. Ніжинський філіал Державного архіву Чернігівської області (далі НФДАЧО). - Ф. Р6120. - Оп. 1. - Од. збер. 10. - Арк. 1 - 6. Описи церковного майна з актами прийомки та зачі Ніжинського Благовіщенського монастиря.
26. НФДАЧО. - Ф. Р61. - Оп. 1. - Од. збер. 563. - Арк. 78 - 79. Статут, договір, описи майна та інші документи Благовіщенської громади (чоловічий монастир) м. Ніжина.

Ольга Гейда

«ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1861 - 1911 рр.)

Становлення церковно-історичної науки на початку ХІХ ст. викликало необхідність наукового діалогу, який відбувався завдяки розвитку книгодрукування та духовної періодичної преси. Впродовж століття духовна періодика досягла значних успіхів, що стимулювало спалах зацікавлення до вивчення церковної історії, археології та мистецтва. Офіційні видання Російської Православної церкви розподілялися на центральні та епархіяльні відомості, вісники або «івестія». Як не дивно, регіональні видання з'явилися раніше офіційних видань Синоду. Перша програма епархіяльних відомостей була

розроблена архієпископом Херсонським Інокентієм (Борисовим) у 1853 р. У відповідь на запит останнього щодо видання «Херсонских епархиальных ведомостей» Синод власним указом від 31 грудня 1859 р. розіслав представлену програму всім місцевим архієреям як зразок для започаткування місцевих періодичних видань. З 1860 р. епархіяльний часопис почав виходити у Херсоні, а 1861 р. - у Києві та Чернігові.

Історія «Черниговских епархиальных известий» досі залишається мало вивченою сторінкою. Стисло проаналізовано діяльність та особовий склад редакції в різні роки існування часопису у передмові до покажчика статей з історії, археології та етнографії, вміщених в «Черниговских епархиальных известиях» за 1861-1905 рр., який було впорядковано в рамках заходів по підготовці до XIV Всеросійського археологічного з'їзду¹. Відомості про заснування, структуру та співробітників цього часопису містить праця М. Лисовського². Схематичну інформацію подають довідкові видання, впорядковані співробітниками Російської національної бібліотеки³. Уточнені дані про діяльність, структуру та бібліографію видання наведено у статті Г. Андреева та А. Тройцького⁴.

Уже після першого десятиліття існування журналу А. Страдомським було складено перший покажчик статей за 1861 - 1871 рр., який, на жаль, не було опубліковано. У 1903 р. протоієреєм церкви с. Случевськ Стародубського повіту І. Жигуновим було впорядковано другий реєстр статей «Черниговских епархиальных известий»⁵. Третій, найповніший, покажчик часопису був укладений священником К. Карпинським та охоплював період з 1861 по 1905 рр.⁶ Покажчик статей неофіційної частини часопису «Черниговские епархиальные известия» за 1906-1911 рр. упорядкований О. Тарасенком⁷. Поки що не існує жодного єдиного покажчика статей та документів, опублікованих в офіційній частині часопису, окрім щорічних змістів за деякі роки. Маммо надію, що єдиний покажчик статей обох частин часопису за всі 50 років його існування, такий необхідний для сучасних дослідників церковної історії Чернігівщини, побачить світ у недалекому майбутньому.

Загальновідомо, що невблаганний час, недостатнє фінансування музейних та архівних установ, недбале ставлення до бібліотечних колекцій призводить до поступової, але неминучої втрати друкованої продукції. Державним архівом Чернігівської області в цьому аспекті зроблені деякі запобіжні заходи: колекція періодичної преси XIX - початку XX ст. майже повністю дубльована на фотокопії, що і видаються читачам для вивчення. Неповні колекції примірників «Черниговских епархиальных известий» зберігаються у Чернігівській обласній науковій бібліотеці ім. В. Короленка та Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського у м. Києві. Найповніший комплект журналу «Черниговские епархиальные известия» за 1861-1911 рр. зберігається у Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі. Майже повна колекція часопису належить Чернігівському історичному музею ім. В. Тарновського.

П'ятдесятилітній період історії «Черниговских епархиальных известий» (1861-1911 рр.) можна розподілити на шість основних етапів. Аналізуючи кожен за декількома показниками (власник часопису, склад редакції, обсяг та технічна база видання, інформативність статей), спробуємо прослідкувати діяльність часопису та охарактеризувати його вплив на церковне життя Чернігівщини другої половини XIX - початку XX ст.

Ініціатива заснування «Черниговских епархиальных известий» належить архієпископу Чернігівському Філарету (Гумілевському), на запит якого Синод указом від 12 грудня 1860 р. № 6263 дозволив видання журналу «с тем, чтобы таковые издавались под личным и непосредственным наблюдением преосвященного»⁸. Згідно із затвердженою Синодом програмою, в офіційній частині часопису планувалося друкувати розпорядження місцевої епархіяльної влади, оголошення та повідомлення для церковних установ, навчальних закладів та духовництва епархії. В неофіційній частині - начерки з історії епархії, описи церковних старожитностей, найцінніших в історико-археологічному плані, а також «описание по частям всего, что в епархии есть особенно примечательного касательно исторических событий и древностей церковных, церквей, святых икон, утварей, крестных ходов, священных урочищ и прочего»⁹.

Перший номер часопису побачив світ 1 липня 1861 р. Офіційна частина виходила чотири рази на місяць, неофіційна - два. З 1 листопада 1862 р. обидві частини - двічі на місяць. Розмір часопису становив 16х24 см, обсяг - 10-15 сторінок офіційної та 40-50 - неофіційної частин. У 1861 р. офіційна та неофіційна частини часопису мали роздільну

нумерацію, у 1862-1867 рр. - вказували тільки число і місяць виходу в світ. Редакція часопису протягом 1861-1866 рр. складалася з чотирьох чоловік, а саме: редактора обох частин архієпископа Філарета (Гумілевського), секретаря редакції та одночасно цензора офіційної частини - кафедрального протоієрея Іоана Рклицького¹⁰, цензора неофіційної частини - ректора Чернігівської духовної семінарії архімандрита Євгенія (Шерешилова) та письмоводителя¹¹. Перший рік свого існування епархіальні відомості виходили на базі друкарні Чернігівського губернського правління, устаткування якої на початку 1861 р. було відремонтовано, а для видання «Черниговских епархиальных известий» за матеріальної підтримки Філарета (Гумілевського) встановлено удосконалений друкарський верстат¹². З квітня 1862 р. часопис виходив на базі Іллінської друкарні при Троїцько-Іллінському монастирі, заснованій 6 січня 1861 р. знову ж таки з ініціативи архієпископа Філарета, згідно із синодальним указом № 39773¹³.

Майже відразу навколо редакції «Черниговских епархиальных известий» починають гуртуватися місцеві дослідники церковної старовини, священники, викладачі духовних навчальних закладів, службовці церковних установ. При архієпископі Філареті часопис був одним з найцікавіших тогочасних епархіальних видань, завдяки змістовності та науковому характеру публікацій.

Значна частина статей неофіційної частини у 1861-1866 рр. належала архієпископу Філарету. Поряд зі статтями богословського та догматичного змісту, як то тлумачення Святого Письма, переклади творів святих отців церкви, проповідей та повчань, Філарет публікує на сторінках «Черниговских епархиальных известий» значну кількість матеріалів з церковної історії Чернігівщини, історії духовної літератури, генеалогії, етнографії, проблем церковного права та обрядовості. Ціла серія публікацій присвячена монастирям Чернігівщини, інша - історико-статистичному опису повітів Чернігівської губернії, де зібрані цінні матеріали з церковної археології, архітектури, етнографії, статистики. До 1866 р. Філарет вів також у часописі дві власні рубрики: «Заметки о современном» та «Библиография»¹⁴. У першій публікувалися відгуки та роз'яснення щодо тогочасних проблем церковного життя, реформування церковних установ та існуючої системи духовної освіти, роботи православних місій за кордоном, визначні церковні ювілеї. Рубрика «Библиография» містила аналітичні огляди церковно-історичної та богословської літератури. Загалом в ній Філарет проаналізував 47 праць своїх сучасників з історії церкви, етнографії, теології і виявив справжній талант історіографа: у статтях подана повна інформація про твір, його структуру, зміст, а також зроблено критичний огляд праці з цікавими авторськими висновками.

Окрім того, на сторінках часопису співробітником Філарета, знавцем церковної історії краю протоієреєм А. Страдомським було оприлюднено чимало джерел з історії Чернігівської єпархії: реєстр речей Новгород-Сіверського Спасо-Переображенського монастиря, вивезених за польського панування в Рильск та Путівль, доповнення до біографії Антонія Стаховського, переклад та нотатки до щоденника Миколи Даниловича Ханенка. Цінним матеріалом з церковної історії Чернігівщини та всієї України стало опубліковане листування видатного чернігівського архієпископа XVII ст. Лазаря Барановича (155 листів, 11 відповідей та п'ять універсалів Л. Барановича ніжинським грекам) у перекладі з польської та української, а також змістовними коментарями до тексту. Значення цих публікацій важко переоцінити, бо майже всі зазначені документи пізніше були втрачені для сучасних дослідників.

Після смерті Філарета (Гумілевського) розпочинається новий період існування журналу. Згідно зі спеціальною постановою консисторії у вересні 1866 р. редагування «Черниговских епархиальных известий» було передано ректору Чернігівської духовної семінарії архімандриту Євгенію, хоча формально часопис залишався друкованим органом духовної консисторії. З 1869 р. видання і редагування часопису офіційно передано під керівництво правління Чернігівської духовної семінарії. Перший та другий номери за січень 1869 р. було видано під редакцією ректора семінарії архімандрита Євгенія, третій (лютневий) - під редакцією виконуючого обов'язки ректора Лева Білоусовича¹⁵, з четвертого номера обидві частини часопису видаються під редакцією виконуючого обов'язки ректора Лева Білоусовича та викладача російської мови, помічника інспектора Олексія Розова. Водночас Л. Білоусович та О. Розов були й цензорами журналу, що, безперечно, було порушенням діючого законодавства. Становище було виправлено лише у березні 1869 р., коли згідно зі спеціального

розпорядження єпископа Чернігівського Варлаама, цензором часопису призначено кафедрального протоієрея Євфимія Пучковського. Наприкінці 1869 р. редакторами «Черниговских епархиальных известий» стали новопризначений ректор семінарії Олексій Колосов та інспектор Л. Білоусович. Після звільнення О. Колосова у 1872 р., № 5-13 за 1872 р. редагував Л. Білоусович, з № 13 за 1872 р. по 1877 р. включно виданням часопису опікувалися ректор Чернігівської духовної семінарії Василь Розов та інспектор Л. Білоусович. Редакція часопису в період 1866-1877 рр. складалася із семи працівників: двох редакторів, цензора, письменника, брошурувальника, палітурника та службовця¹⁶. З 1867 р. по 1872 р. часопис виходив на базі друкарні Чернігівського губернського земства¹⁷, з 1873 р. - у друкарні губернського правління. З 1868 р. книги «Черниговских епархиальных известий» знову мають порядковий номер (24 номери на рік).

Упродовж 1866-1872 рр. у часописі працювали відповідальні зацікавлені керівники, як-то ректори семінарії Євгеній Шершилов та Олексій Колосов, талановиті співробітники - протоієрей А. Страдомський, священник П. Огієвський, викладачі семінарії Н. Докучаєв та Ф. Дмитревський. Після смерті свого фундатора архієпископа Філарета журнал не втратив позицій, а в неофіційній частині продовжував публікувати значну кількість історико-красознавчих матеріалів, статей з загальної та російської церковної історії, етнографії, богослов'я. У цей період у часописі було оприлюднено низку матеріалів з історії Чернігівської духовної семінарії: нарис історії будівництва семінарських корпусів у 1819-1859 рр. Л. Білоусовича, студію про заснування Чернігівського колегіуму Н. Докучаєва, описи стародруків із семінарської бібліотеки. Привертає увагу ґрунтовна праця з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря, підготовлена священником Преображенської церкви Ніжина П. Огієвським на підставі джерел з архіву та бібліотеки цієї обителі. Цікаві відомості з історії Ніжинського Благовіщенського монастиря вміщено в статті Л. Білоусовича, присвяченій архімандриту Віктору. Починаючи з 1870 р. на сторінках «Черниговских епархиальных известий» публікуються приходські літописи, запроваджені на підставі синодального указу 1867 р. з метою впорядкування «свода исторических сведений о приходах епархии». Крім того, у 1869 р. та 1872 р. на сторінках часопису друкувалися нариси, що згодом увійшли до «Историко-статистического описания Черниговской епархии», цікаве дослідження О. Розова, присвячене поширенню греко-католицизму в Речі Посполитій, та М. Васютинського - перекладам Біблії церковно-слов'янською мовою у XVII - XVIII ст.

Однак, починаючи з 1872 р. часопис поступово втрачає свої позиції. Чернігівські архієпископи Варлаам (1869-1871 рр.) та Нафанаїл (1871-1877 рр.) не переймалися проблемами єпархиального друкованого органу, а перманентна зміна керівництва та конфлікт між співробітниками редакції призвели до зменшення обсягу часопису, суттєвого погіршення якості публікацій у його неофіційній частині. З 1873 р. за редакторства ректора семінарії В. Розова «Черниговские епархиальные известия» майже повністю втратили підтримку читачів та громадськості.

У жовтні 1877 р. згідно з розпорядженням архієпископа Нафанаїла «Черниговские епархиальные известия» були безпосередньо підпорядковані Чернігівській духовній консисторії¹⁸. Редакція часопису на тоді складалася з восьми чоловік: двох редакторів, завідувача редакційної канцелярії, двох письменників, брошурувальника та службовця¹⁹. Редактором офіційної частини 1878 р. було призначено секретаря консисторії М. Вошиніна, неофіційної - священника кафедрального собору І. Кибальчича, цензором - кафедрального протоієрея, члена консисторії Є. Пучковського. З 1883 р. обидві частини «Черниговских епархиальных известий» виходили двічі на місяць. Протягом 1878-1882 рр. неофіційна частина мала власну нумерацію, а у 1883-1911 рр. було запроваджено наскрізну нумерацію обох частин. Тираж часопису становив 1110 примірників на рік, річна передплата коштувала 4 руб. 50 коп. Крім того, редакція журналу щороку видавала численні брошури-відбитки опублікованих статей. Так, наприклад, 1882 р. було надруковано 15835 їх примірників²⁰. З 1878 по 1884 рр. видавництво журналу розміщувалось у будинку духовного попечительства на території Селецького Успенського монастиря.

Чернігівська духовна консисторія, намагаючись виправити складне становище часопису, упродовж наступних п'яти років робила все можливе для відновлення репутації журналу. Завдяки зусиллям знавця церковної історії Чернігівщини священника

Спасо-Преображенського собору І. Кибальчича, питома вага історико-краєзнавчих публікацій впродовж 1878-1883 рр. помітно зростає. Вже на початку 1878 р. редакція закликала духовництво надсилати історичні описи парафій єпархії для публікації в часописі, було відкрито нову рубрику «Епархиальная хроника», а також заявлено про намір «поместить описания всех местных чудотворных икон и мощей угодников»²¹. Але далекосяжні плани залишилися не здійсненими через скорочення фінансування часопису²².

Серед церковно-історичних публікацій того часу слід відмітити нові документи до біографій чернігівських архієреїв; серію нарисів про чудотворні ікони та святих Чернігівщини, церковно-історичні описи парафій єпархії, один з перших описів Спаського собору в Чернігові. Безперечно, важливими в науковому плані є декілька заміток І. Кибальчича про церковно-археологічні знахідки, а також публікація повного тексту записок святого Дмитра Туптала з історії Єлецького монастиря. Привертають увагу ґрунтовні історичні описи Ніжинських Введенського, Благовіщенського монастирів та Інститутської Свято-Олександрівської церкви, впорядковані законовчителем Ніжинського історико-філологічного інституту священником А. Хойнацьким.

Ціла низка досліджень присвячена історичним відомостям про перші віки християнства, опису язичницьких марновірств у повітах Чернігівської губернії, формуванню майнових, судових та громадянських прав духовництва впродовж XVIII - першої половини XIX ст. Крім того, значна увага приділялася поясненням на Святе Письмо, катехизичним повчанням, статтям богословського спрямування.

З 1884 р. по лютий 1890 р. редагування журналу знову було передано Чернігівській духовній семінарії. Редактором офіційної частини у березні 1883 р. став протоієрей Миколаївської церкви Чернігова І. Бурімов, неофіційної - ректор семінарії протоієрей М. Марков. Цензором часопису у лютому 1883 р. було призначено кафедрального протоієрея Г. Дяконова.

У цей період існування часопису на сторінках неофіційної частини з'явилося лише кілька церковно-краєзнавчих матеріалів, що заслуговують на увагу. Перш за все слід відзначити ґрунтовну працю М. Доброгаєва з історії розколу на терені Чернігівської єпархії у XVII-XVIII ст., а також серію публікацій знавця історії Чернігівщини графа Г. Милорадовича про Любеч та його святині, кілька коротких нарисів з історії парафій Чернігівської єпархії. 1887 р. у неофіційній частині журналу було започатковано нову рубрику «Архивные отрывки по истории Черниговской епархии», в якій планувалося систематично публікувати «любопытные отрывки и сведения о монастырях и церквях Черниговской епархии, оставшиеся неизвестные автору Историко-статистического описания, полагая этим путем сохранить их от гибели»²³. Але, на жаль, цим намірам не судилося здійснитися. На сторінках газети світ побачили лише кілька документів з історії Козелецьких Георгіївського і Богословського, а також Гамаліївського Харлампіївського монастирів. Крім того, у часописі було опубліковано впорядкований 1805 р. нарис історії Чернігівської духовної семінарії з бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту та синодик Любецького Антонієвського монастиря XVII ст.

Натомість значно збільшилася кількість публікацій богословського та літургійного характеру. Увагу привертає серія цікавих нарисів викладачів семінарії, присвячених православній обрядовості, поясненню свят та канонів церкви, основам християнської педагогіки.

Новий етап в історії «Черниговских епархиальных известий» припадає на 1890-1893 рр. та був безпосередньо пов'язаний з підготовкою до святкування 900-ліття утворення Чернігівської єпархії. Не останню роль у відновленні колишньої слави видання зіграла активна позиція вікарія Чернігівської єпархії, а з лютого 1893 р. єпископа Чернігівського Сергія Соколова. Редактором неофіційної частини часопису з 1890 р. було призначено знавця церковної історії кафедрального протоієрея І. Платонова. Впродовж трьох років на сторінках видання було опубліковано близько сорока статей, присвячених християнізації Чернігівщини та історичній долі Чернігівської єпархії протягом дев'яти століть (992-1892 рр.), життєписам чернігівських святих (преподобному Антонію та Феодосію Печерським, чернігівським князям Борису та Глібу, Ігорю Ольговичу, Михайлу Всеволодовичу, блаженним митрополитам Костянтину та Олексію), чудотворним іконам Іллінської, Мохнатинської та Новодворської Божої Матері та Святого Миколи з Рихлівського монастиря, історії Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів,

Іллінській церкві, Єлецькому, Троїцькому та Каменському монастирям. Силами місцевого духівництва та викладачів духовних навчальних закладів до ювілею було впорядковано описи ризниць Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів, опубліковано нові документи з історії Чернігівської духовної семінарії, а також нариси життя та діяльності видатних архіпастирів Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Дмитра Туптала, Іоана Максимовича, Михайла Десницького та Філарета Гумілевського.

З 1894 р. видання «Черниговских епархиальных известий» перебрало на себе Братство святого Михайла, князя Чернігівського. Редактором обох частин журналу було призначено члена Братства, викладача семінарії І. Лебедева²⁴. Протягом «братського» періоду існування (1894-1911 рр.) помітно зросла кількість статей, присвячених релігійно-виховній роботі з метою запобігання поширенню розколу та протестантизму. Незважаючи на це, відсоток церковно-краснзавчих матеріалів на сторінках часопису не зменшився. У цей час були оприлюднені ґрунтовні дослідження з історії монастирів та храмів Чернігова О. Єфимова, І. Платонова, праці Т. Стефановського, Г. Барадуліна, О. Лиховицького, М. Доброгаєва, К. Карпинського та В. Пестрякова, присвячені діяльності чернігівських архіпастирів XVII - XIX ст. У цей період з часописом активно співпрацює красзнавець, археолог, знавець церковної старовини краю, член Чернігівської губернської вченої архівної комісії П. Добровольський, який на сторінках журналу опублікував численні документи з історії єпархії, що зберігались у церковних та монастирських архівах Чернігівщини. У контексті ствяткування 200-ліття Чернігівської духовної семінарії часопис опублікував ґрунтовне дослідження В. Литинського та документальні матеріали з історії закладу. Традиційно значну увагу редакція приділяла публікації нарисів, присвячених чудотворним іконам, церковним старожитностям та історії окремих парафій єпархії.

У 1911 р. на засіданні ради Братства було заслухано пропозицію єпископа Василя «о желательности изменить и расширить программу Братского органа «Черниговские епархиальные известия»²⁵. Відтак замість «Черниговских епархиальных известий» було розпочато видання журналу «Вера и жизнь».

Таким чином, діяльність часопису «Черниговские епархиальные известия» можна умовно розподілити на декілька етапів. Перший з них охоплював період від заснування часопису у липні 1861 р. і до смерті архієпископа Філарета (Гумілевського) у серпні 1866 р. У цей час навколо редакції часопису починають гуртуватися місцеві знавці церковної історії краю - священники, викладачі духовних навчальних закладів, службовці церковних установ. За архієпископа Філарета часопис був одним з найцікавіших єпархиальних видань країни. Другий період припадав на 1866-1872 рр. і був пов'язаний з діяльністю ректорів семінарії Є. Шерешилова і О. Колосова, протоієрея А. Страдомського, священника П. Огієвського, викладачів семінарії Н. Докучаєва та Ф. Дмиревського. У цей час журнал не втратив своїх позицій порівняно з періодом редакторства Філарета, а в неофіційній частині продовжував публікувати значну кількість цікавих історико-краснзавчих та богословських статей. Протягом наступних п'яти років (1873-1877 рр.) на сторінках неофіційної частини серйозні публікації стають рідкістю, журнал поступово втрачає рівень популярності та наукову новизну друкованої продукції. Четвертий період історії «Черниговских епархиальных известий» охоплює 1878-1883 рр. На тоді видання часопису було передано Чернігівській духовній консисторії. Завдяки наполегливим зусиллям місцевих знавців церковної старовини на чолі з редактором неофіційної частини часопису І. Кибальчичем становище вдалося виправити. Зросла кількість, поліпшилась якість публікацій та інформативність журналу. П'ятий період припадає на 1884 р. - лютий 1890 р. У цей час редагування журналу знову було передано Чернігівській духовній семінарії. На сторінках неофіційної частини з'явилося лише кілька церковно-краснзавчих матеріалів, що заслуговують на увагу. Шостий період охоплював останні двадцять років історії «Черниговских епархиальных известий» 1890-1911 рр., його можна вважати найпродуктивнішим та вдалим. У цей час виданням журналу опікується Братство святого Михайла, князя Чернігівського. На сторінках часопису з'являються ґрунтовні дослідження з історії монастирів єпархії, біографічні праці, присвячені видатним архіпастирям, численні нариси про чудотворні ікони та святих Чернігівської землі. З журналом активно співпрацюють відомі знавці церковної історії краю П. Добровольський, О. Єфимов, І. Платонов, М. Доброгаєв.

Таким чином, за 50 років існування (1861-1911 рр.) на сторінках неофіційної частини часопису «Черниговские епархиальные известия» побачило світ близько 250 статей та

нарисів із церковної історії Чернігівщини. Було також опубліковано значну кількість документальних джерел з історії Чернігівської єпархії, оригінали яких згодом здебільшого загинули. На шпальтах журналу друкувалися наукові праці викладачів семінарії з церковної історії, літургики, догматики, богослов'я та філософії. Офіційна частина «Черниговских епархиальных известий» не менш інформативна: тут систематично публікувалися постанови консисторії, укази чернігівських ієрархів, звіти про роботу духовних навчальних закладів, а також біографії службовців духовних установ та викладачів навчальних закладів, настоятелів монастирів, які внаслідок загибелі архівів церковних установ є чи не єдиним джерелом для відтворення церковного життя Чернігівщини того часу. Часопис був своєрідним організаційним осередком церковно-краєзнавчих студій, навколо його редакції гуртувалися місцеві дослідники та шанувальники старовини.

Нижче подано таблиці, які ілюструють зміни у складі редакції часопису в різні етапи її діяльності та основні установчі документи «Черниговских епархиальных известий».

Редакція «Черниговских епархиальных известий» (1861-1911 рр.)

Таблиця 1. Редактори «Черниговских епархиальных известий» 1861-1877 рр.

Хронологічні рамки	Редактори
Липень 1861 р. – серпень 1866 р.	обох частин, чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський
Вересень 1866 р. – грудень 1868 р.	обох частин, ректор семінарії архімандрит Євгеній Шерешілов
Січень 1869 р. (№ 1 та № 2)	архімандрит Євгеній Шерешілов
Лютий 1869 р. (№ 3)	виконуючий обов'язки ректора семінарії Лев Білоусович
Березень – грудень 1869 р. (№ 4 – № 23)	ректор семінарії Олексій Розов та інспектор Лев Білоусович
Грудень 1869 р. (№ 24) – лютий 1872 р.	ректор семінарії Олексій Колосов та інспектор Лев Білоусович
Березень – липень 1872 р. (№ 5 – 13)	інспектор семінарії Лев Білоусович
Липень 1872 р. (№ 14) – грудень 1877 р.	ректор семінарії Василь Розов та інспектор Лев Білоусович

Таблиця 2. Редактори «Черниговских епархиальных известий» 1878-1894 рр.

Офіційна частина		Неофіційна частина	
1878 – 1882 рр.	секретар консисторії Микола Вошинін	1878 – 1884 рр.	священик кафедрального собору Іоан Кибальчич
Березень 1883 р. – 1893 р.	священик Іоанн Бурімов	1884 р. – лютий 1890 р.	ректор семінарії протоієрей Микола Марков
		1890 – 1893 рр.	кафедральний протоієрей Іоанн Платонов
1894 – 1911 рр.		редактор обох частин викладач семінарії Іван Лебедєв	

Таблиця 3. Цензори «Черниговских епархиальных известий» 1861-1911 рр.

Хронологічні рамки	Цензори
1861 р. – серпень 1862 р.	офіційної частини – протоієрей Іоан Рклицький
1861 р. – серпень 1866 р.	неофіційної – ректор семінарії архімандрит Євгеній Шерешілов

Вересень 1866 р. – березень 1869 р.	відсутні
Березень 1869 р. – 1881 р.	кафедральний протоієрей Євфимій Пучковський
1882 р. – 1883 р. № 1	ректор семінарії Василь Розов
Січень 1883 р. (№ 2) – листопад 1889 р. (№ 22)	кафедральний протоієрей Григорій Дяконов
Грудень 1889 р. (№ 23) – 1890 р.	Іоан Платонов
Лютий 1890 р. (№ 3) – 1911 р.	законовчитель жіночої гімназії Афанасій Тупатілов

Таблиця 4. Місцезнаходження редакції
«Черниговских епархиальных известий» 1861-1911 рр.

Хронологічні рамки	Місцезнаходження редакції
Липень 1861 р. – серпень 1866 р.	канцелярія архієпископа в Єлецькому монастирі
Вересень 1866 р. – 1877 р.	адміністративний корпус Чернігівської духовної семінарії
1878 – 1883 рр.	приміщення духовного попечительства при Чернігівській духовній консисторії в Єлецькому монастирі
1884 – 1890 рр.	адміністративний корпус Чернігівської духовної семінарії
1891 – 1893 рр.	квартира І. Платонова (при кафедральному соборі)
1894 – 1911 рр.	вул. Сіверянська, № 24

Таблиця 5. Місце видання «Черниговских епархиальных известий» 1861-1911 рр.

Хронологічні рамки	Друкарня
Липень 1861 р. – березень 1862 р.	Губернського правління
Квітень 1862 р.– 1866 р.	Троїцько-Іллінська
1867 – 1872 рр.	Губернського земства
1873 – 1911 рр.	Губернського правління

**Программа «Черниговских епархиальных известий»,
утвержденная Св. Синодом 12 декабря 1860 г.**

Часть официальная

1. Высочайшие манифесты и повеления по Духовному Ведомству, указы и распоряжения Святейшего Синода - общие, узаконительные и относящиеся особенно к Черниговской епархии; распоряжения Епархиального начальства, касающиеся всей епархии или значительной части оной.

2. Известия о новых духовных учреждениях, о перемене высших правительственных лиц Духовного Ведомства; о Высочайших наградах и изъявления благословения и благодарности от лица Святейшего Синода и Епархиального начальства за особенные заслуги.

3. Назначение и увольнение должностных лиц по местной консистории, семинарии, училищам, попечительству и священнослужительским местам епархиального ведомства. Распоряжения начальства об открытии новых приходов или упразднении существующих. По особенным местным уважениям, об увеличении или сокращении приходов и изменении в штатах оных.

4. Вызов просителей и лиц духовного звания к явке в консисторию, в попечительство о бедных духовного звания, в семинарское правление и прочее, на основании существующих на сей предмет узаконений.

5. Объявление о праздных священно и церковно-служительских местах при церквях, о постройках и подрядах по епархиальному ведомству, о пожертвованиях в пользу монастырей, церквей и прочего.

6. Сведения о постройке и освящении церквей, об улучшении благосостояния духовенства, об особенных замечательных происшествиях в епархии. О крещении иноверцев, присоединению к православию, успехах православия в местах, населенных раскольниками.

7. Сведения об открытии сельских школ, о содействии духовенства народному образованию, об успехах распространения грамотности в народе.

8. Извлечения из годовых отчетов по разным местам епархиального управления, как-то: по консистории, семинарии, попечительству о бедных духовного звания, духовным училищам, богадельням, сельским школам и прочее.

Прибавление к епархиальным известиям

1. Краткие выписки из творений Святых Отцов и писателей духовных, имеющие отношения к духовным нуждам паствы и к руководству пастырей по местным обстоятельствам.

2. Указание для священнослужителей предметов, о коих нужнее предлагать учение народу, смотря по его местным недугам нравственным, а также наставление, каким образом благоуспешнее излагать и преподавать такие поучения.

3. Описание по частям всего, что в епархии есть особенно примечательного касательно исторических событий и древностей церковных, церквей, святых икон, утварей, крестных ходов, священных урочищ и прочего.

4. Пастырские наставления пастве, лучшие из поучений и бесед. Особенно образцы простых наставлений, при разных случаях, для поселян.

5. Духовные для нравственной жизни советы, особенно поучительные опыты и наставления в прохождении пастырского служения.

6. Жития святых. Или в полном виде, или в частях как примеры благочестия, и назидательные размышления.

7. Известия о замечательных событиях в церкви Христовой.

8. Приглашения к участию в благочестивых предприятиях на помощь страждущим.

9. Указание назидательных и полезных для благочестия книг, с кратким показанием их содержания.

Черниговские епархиальные известия. -

Часть неофициальная.

- 1878. - № 1. - С. 44 - 46.

Инструкция редактору «Черниговских епархиальных известий», утвержденная преосвященным Антонием, епископом Черниговским и Нежинским 24 января 1894 года.

1. Редакция «Черниговских епархиальных известий» находится при Совете Братства святого князя Михаила.

2. Редактор «Черниговских епархиальных известий» назначается по представлению Совета Братства епархиальным архиереем.

3. В помощь редактору назначается секретарь консистории, который за своею ответственностью доставляет в редакцию сведения из консистории, относящиеся к официальной части известий.

4. Главная задача неофициальной части «Черниговских епархиальных известий» заключается: 1) в том, чтобы поддерживать и укреплять пастырей Черниговской епархии в их трудном и сложном деле: управлении пасомыми в духе Православной церкви, приобщение прихожан учением ея и совершением Божьих служб и треб, так, чтобы такое совершение приносило великую пользу для православных христиан; 2) чтобы всеми мерами и способами поддерживать, охранять и укреплять миссионерство в Черниговской епархии: на севере в противодействие расколу старообрядчества и в укрепление православия и единоверия, а на юге - ради уничтожения или ослабления штунды и других пагубных сектантских учений. Но могут быть помещаемы и другие статьи, имеющие то или иное отношение к местной церковной жизни и пастырям.

5. Редактор получает приходно-расходную книгу от Совета Братства за шнуром,

Братскою печатью и подписью председателя Совета Братства и делопроизводителя.

6. Все духовные журналы, получаемые редакцией, передаются по истечении трех месяцев, со дня полочки, в Братскую библиотеку.

7. По окончании года редактор представляет отчет Совету Братства в расходовании редакционных сумм, который проверяется на основании документов ревизионною комиссиею, состоящею из двух или трех членов Совета Братства.

8. Все денежные остатки от годовичного издания Епархиальных известий перечисляются в доход Братства и своевременно передаются редактором Совету Братства.

Черниговские епархиальные известия. -

Часть официальная.

- 1894. - № 23. - С. 859 - 860.

Джерела та література, примітки:

1. Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» за 1861-1905 pp. - Чернигов: Типография губернского правления, 1907.

2. Русская периодическая печать 1703 - 1894 гг. Составил и издал Н. Лисовский. - Вып. I - IV. - СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1895.

3. Беляева Л., Зиновьева М., Никифоров М. Библиография периодических изданий в России. 1901 - 1916 гг. - Т. 4. - Л.: Публичная библиотека имени М. Салтыкова-Щедрина, 1961. - 399 с.; Григорьянц Т. Периодическая печать в России в 1917 г. - Л.: Публичная библиотека имени М. Салтыкова-Щедрина, 1987. - Ч. 1. - 361 с.; Ч. 2. - 273 с.

4. Андреев Г., Троицкий А. Христианские периодические издания на русском языке. Библиографический обзор // Христианство: Энциклопедический словарь. - М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1995. - Т. 3. - С. 528 - 557.

5. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1903. - без года издания. - С. 8.

6. Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» за 1861 - 1905 pp. // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. - Вып. VI. - Чернигов, 1905.

7. Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавлення к Черниговским епархиальным известиям» (1906 - 1911 pp.), «Вера и жизнь» (1912 - 1917 pp.) / Упорядник О. Тарасенко. - Чернігів, 2003. - 158 с.

8. Об образовании «Черниговских епархиальных известий» // Черниговские епархиальные известия. - Часть неофициальная. - 1878. - № 1. - С. 1.

9. Об издании Черниговских епархиальных известий в 1865 г. // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1864. - № 22. - С. 236.

10. Іоан Рклицький виконував обов'язки цензора офіційної частини до серпня 1862 р. Кого було призначено на цю посаду після смерті І. Рклицького, невідомо.

11. Отчет секретаря редакции Черниговских епархиальных известий о приходе и расходе за полтора года // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1863. - № 3. - С. 19 - 20.

12. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 1898. - Арк. 146 - 147; Спр. 1899. - Арк. 998 - 998 зв.

13. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 125. - Оп. 23. - Спр. 1969. - Арк. 70.

14. Пономарёв С.И. Преосвященный Филарет архиепископ Черниговский и Нежинский // Полтавские епархиальные известия. - 1866. - № 18. - С. 260.

15. Архімандрита Євгенія (Шершилова) з березня 1869 р. переведено на посаду ректора Литовської семінарії.

16. Отчет о расходе сум «Черниговских епархиальных известий» за 1874 г. // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1875. - № 2. - С. 70 - 71.

17. З 1867 р. Іллінську єпархіяльну друкарню орендує Чернігівське губернське земство, а з 1870 р. друкарня стає його власністю // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 127. - Оп. 22. - Спр. 442; Журнал чрезвычайного собрания Черниговского губернского земства. - 1867. - № 1. - С. 7 - 10.

18. Распоряжения епархиального начальства // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1878. - № 1. - С. 7.

19. Отчет редакции «Черниговских епархиальных известий» за 1880 г. // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1881. - № 3.

20. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1882 г. // Державний архів Чернігівської області. - Ф. 679. - Оп. 2. - Спр. 4966. - Арк. 87 - 89.

21. От редакции // Черниговские епархиальные известия. - 1878. - № 9. - С. 149.

22. Отчет о работе редакции «Черниговских епархиальных известий» в 1878 г. // Черниговские епархиальные известия. - Часть неофициальная. - 1879. - № 1. - С. 4.

23. Черниговские епархиальные известия. - Часть неофициальная. - 1887. - № 1. - С. 9.

24. Отчет Братства святого Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1895. - № 11. - С. 504.

25. Журнал соединенного собрания Епархиального миссионерского совета и Совета епархиального Братства святого Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. - 1911. - Часть официальная. - № 24. - С. 706; О прекращении выпуска «Черниговских епархиальных известий» // Черниговские епархиальные известия. - Часть официальная. - 1911. - № 22. - С. 620 - 633.

РОЗВІДКИ

Юлія Кобижча

●

РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИКРИТТЯ КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА

(за офіційними матеріалами)

У сучасних підручниках термін «реабілітація» визначається як комплекс заходів, здійснюваних державою для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності [1]. Та за цим «сухим» формулюванням насправді приховується ціла епоха життя Радянського Союзу, а також - мільйони долів простих людей, котрі повною мірою відчули на собі «тверду руку» тоталітаризму. У 1937 р. М. Бухарін у своєму листі-заповіті майбутньому поколінню керівників партії писав: «...відчуваю свою безпорадність перед пекельною машиною, яка, користуючись, ймовірно, методами середньовіччя, володіє могутньою силою, фабрикує організований наклеп, діє сміливо і впевнено» [2]. По суті, вищезгадана машина - це і є той безвідмовний, перевірений практично та відпрацьований протягом багатьох років механізм створення «однорідно радянського» суспільства, в якому навіть теоретично не могло існувати питань типу: «а якщо?», «чому?» і тим більше - заперечень на зразок «але», «не». Механізм цей нагадує принцип дії газонокосарки, коли найкращим результатом вважається однаково рівно підстрижена трава, а у випадку, коли десь залишається вища травинка, непокірна, що міцно-міцно тримається за ґрунт, вона неодмінно починає нас дратувати своєю впертістю, хочеться вирвати її і викинути геть за паркан, щоб не псувала ландшафту. Отож «треба» - ось головна ідея і практичне гасло на шляху формування слухняного суспільства, не здатного в масі своїй творчо мислити, безініціативного. Якщо ж особисті погляди (і тим більше вчинки, діяльність) конкретного Івана Івановича Іванова не вписувались у цю нескладну філософію, то на подібні випадки існували у радянської влади досить переконливі аргументи, які держава залюбки доводила до опонента в особі того ж таки Іванова. Там, де самою лише ідеологією «виправити» ситуацію не вдавалося, застосовувався інший надійний засіб - репресії як метод покарання, перевиховання, виховання та превентивний захід.

Хоча деякі з вищезазначених завдань могли бути реалізовані в інший спосіб. Наприклад, для когось перевиховання завершувалося розглядом особистої справи на партзборах, для інших - втратою партквитка. Ті ж, кому не пощастило найбільше, зазнавали репресій. Слово «не пощастило» вжите не випадково, адже формула: «злочин - вирок та рішення суду - відповідне покарання» в рамках тоталітарної системи не діяла. Нашою метою не є дослідження природи такого явища, як репресії. Проте в загальних рисах його можна охарактеризувати як один із напрямків державної політики в умовах тоталітарного режиму з метою зміцнення і збереження влади за рахунок усунення «небезпечних» елементів. Факт і рівень небезпеки визначався самою владою.

Звісно, відома сталінська теза «немає людини - немає проблеми» була теоретично кращим варіантом вирішення всіх питань з «ворогами народу», та все ж на практиці

навіть в СРСР вона повинна була мати певні межі. Тому сформувалася ціла система таборів, де мільйони «ворогів» (серед яких партійні керівники, воєначальники, інтелігенція) відбували кожен свій термін, за яким стояли травмовані душі, покалічені долі родичів і власне життя репресованих.

Недарма за словом «репресії» закріпився прикметник «сталінські». Адже це жахливе за своєю сутністю та масштабами явище виникло саме в часи його одноосібного панування і не припинялося аж до останніх років життя «батька народів».

Та з 1953 р. поступово почалося втілення в життя схеми: «репресії - реабілітація». Остання, принаймні початок цього процесу, традиційно пов'язується з іменем М. Хрущова. «Відлига» 1953-1964 рр. в СРСР мала своїм змістом десталінізацію, що йшла по двох напрямках: послаблення ідеологічного тиску у зв'язку з викриттям культу особи Сталіна та реабілітаційний процес.

Метою даної статті є дослідження проблеми реабілітацій на Чернігівщині. На жаль, з об'єктивних причин (закритість джерельної бази та її ідеологічна «незручність», тиск партійного та державного апарату протягом тривалого часу) тема не набула належного висвітлення в науковій літературі і в багатьох важливих аспектах ще перебуває на стадії дослідження. Вперше детальний аналіз досягнень зарубіжних істориків з вивчення реабілітаційних процесів в СРСР зробили Ю. Борисов та А. Голубев [3]. Певний вклад у дослідження проблематики належить Ф. Бурлацькому, А. Володін, Ю. Борисову, Р. Медведєву [4], серед українських вчених - С. Кульчицькому, В. Пристайку, Ю. Шаповалу та Ю. Данилюку [5], які вперше зробили спробу проаналізувати причини терору, масових репресій та витоки процесу реабілітації. Найменш дослідженими залишаються регіональні аспекти проблеми. Для вивчення складних та непослідовних років «відлиги» в нашому розпорядженні праця С. Павленка [6].

До сьогодні питання щодо ініціатора першого етапу реабілітації залишається відкритим. Традиційно називаються М. Хрущов та Л. Берія. Та, мабуть, не буде помилковим твердження, що кожен з цих політичних діячів зробив свій внесок у справу десталінізації (принаймні її початку) тією мірою, якою вважав це за можливе і необхідне. Щодо причин, то можна виділити, так би мовити, причини загальні та особистого характеру. Серед загальних - боротьба за владу (такої думки дотримується Р. Медведєв [7]), а також розуміння навіть найзапеклішими сталіністами необхідності змін. Навіть такі одіозні члени Президії ЦК, як В. Молотов, Л. Каганович і К. Ворошилов, виступали за припинення свавілля репресій, від якого навіть вони не були застраховані [8]. Представники найвищих гілок влади розуміли, що неможливо зберегти старий режим - країні загрожувала внутрішня деградація; для зовнішнього світу закрита «залізною завісою» сталінська імперія постійно таїла у собі небезпеку світової війни [9]. Особисті причини були досить прості. У багатьох членів партійного і державного керівництва в ув'язненні перебували близькі родичі або друзі. Достатньо згадати дружину В. Молотова П. Жемчужину (можливо, перша людина, яка опинилася на волі), невістку М. Хрущова та брата Л. Кагановича [10]. На думку С. Кульчицького, М. Хрущов на початку 50-х прагнув реабілітацією жертв політичних репресій підняти власну популярність у суспільстві [11].

Тому вже на початковому етапі десталінізації реабілітація, по суті, стала важливим елементом державної політики. В першу чергу були реабілітовані найближчі родичі партійної верхівки, за ними або майже одночасно - особи, що «проходили» по найрезонансніших справах загальносоюзного масштабу. Повільно хвиля докотилась і до «рядових» громадян, відповідно - з центру до провінції. Традиційна «вертикаль» розповсюджувалась і на реабілітаційний процес: принципи, документальна база тощо.

Відносної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув у травні 1954 р. з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВД СРСР і перебувають у засланні на поселенні». Вона передбачала створення центральних і місцевих комісій, які були наділені особливими правами та повноваженнями і проводили реабілітацію та звільнення безпосередньо у місцях позбавлення волі. Відтак упродовж 1954-го - початку 1956 рр. завдяки діяльності 26 обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, трибуналів військових округів було звільнено близько 15 тис. незаконно репресованих громадян, з яких 1801 були повністю реабілітовані [12].

У 1956 р. процес значно прискорився. Наприклад, у плані роботи прокуратури Чернігівської області на I квартал 1956 р. одним з пунктів, а отже, і одним з обов'язкових напрямів діяльності, стала перевірка законності утримання ув'язнених в табірних відділеннях № 44 та 157 [13]. Виходячи з такого формулювання, можна зробити висновок, що десь, колись, хтось міг допустити або сприяти вчиненню незаконного ув'язнення. По суті, владні органи визнавали можливість такої ситуації.

1956 р. тривала робота й Чернігівської обласної комісії. У звіті, направленому 31 травня 1956 р. її головою М. Вороніним до Москви на ім'я О. Арістова, зазначалося: «Відповідно до Наказу Президії Верховної Ради СРСР «Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини» від 24 березня 1956 р. за період з 2 квітня по 31 травня 1956 р. Комісією проведено 19 засідань, у процесі яких розглянуто 218 справ на 218 чоловік, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, розташованих на території Чернігівської області. По розглянутих справах прийняті рішення відносно 99 засуджених, в тому числі:

1. Засуджених за політичні злочини - 2.
2. Засуджених за посадові злочини - 35.
3. Засуджених за господарські злочини - 32.
4. Злочини, скоєні неповнолітніми, - 30.

За рішенням Комісії звільнено від подальшого відбуття покарання зі зняттям судимості 67 чоловік» [14].

Показово, що перші в списку політичні злочини в «рейтингу» за кількістю «прийнятих рішень» на останньому місці. Це - ніщо інше, як «сталінський спадок» - надмірна обережність по відношенню до «політичних» ніколи не зайва.

Станом на 1 червня 1956 р. робота вищезгаданої Комісії по розгляду справ відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. в основному була завершена. В табірних відділеннях № 44 та 157, тюрмах № 1 та 3 розглянуто всі справи на осіб, засуджених за політичні, посадові і господарські злочини. Залишилися не розглянутими справи на 3-х засуджених, утримуваних в тюрмі № 2 м. Прилуки. Зазначені справи мали бути переглянуті на початку червня 1956 р. [15].

Таким чином, сам факт перегляду справ ув'язнених передбачав можливість «елементу незаконності» або в питанні складу злочину, або в доцільності покарання, або у відповідності покарання злочину. А те, що навіть «у верхах» засумнівалися в законності перебування тисяч людей за колючим дротом, свідчило про початок десталінізації у всіх її вимірах - в ідеологічному й практичному. Це було настільки важливо, що навіть питання причин «раптового» усвідомлення керівництвом держави і партії необхідності відновлення справедливості в суспільстві відходить на другий план.

Слід віддати належне організаторам усіх рівнів реабілітаційного процесу: вони намагалися не випустити з поля зору жодної дрібнички, що стосувалася розпочатого дійства. Саме з цією метою 24 липня 1956 р. з Москви були розіслані головам комісій Президії Верховної Ради СРСР копії переліку питань і відповідей, розглянутих на засіданнях Центральної комісії по спостереженню за розглядом справ на осіб, засуджених за політичні, посадові і господарські злочини, з метою надання допомоги місцевим комісіям. Отримали подібний примірник і в Чернігові [16].

Одним з наведених запитань було з'ясування заходів щодо засуджених на великі терміни. У відповідних як на це зазначалось «Роз'яснити комісії, що при встановленні осіб, засуджених за різні злочини до непомірно великих термінів покарання, необхідно повідомляти про такі факти відповідному прокурору для прийняття мір» [17]. При цьому не уточнювалося, які терміни покарання вважаються непомірно великими та які заходи маються на увазі. Тож в такому формулюванні, мабуть, зберігалася певна свобода для рішень комісій, що в цілому відповідало «стилю» всієї «вдлиги».

На запитання «Як чинити з особами, засудженими на волі за кримінальний злочин, але в період перебування в таборі безпідставно засуджених за звинуваченням у скоєнні контрреволюційного злочину» була наведена відповідь: «Роз'яснити, що комісія повинна розглядати справи на всіх осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові і господарські злочини, незалежно від місця скоєння злочину і винесення вироку суду» [18].

Ще в одному коментарі зазначалося, що «комісія має право розглядати справи на всіх громадян СРСР, що відбували покарання за політичні, посадові і господарські

злочини, в тому числі і на тих осіб, які за вироком суду або постанови особливої наради значаться особами без громадянства, але до арешту і засудження проживали в СРСР й мали паспорти як громадяни СРСР» [19]. Отже, «ніхто не забутий»: десталінізація справді набувала значних масштабів.

Черговий звіт про роботу Чернігівської обласної комісії було направлено до Москви наприкінці вересня 1956 р. Період звітування охоплював проміжок часу з 2 квітня по 30 вересня 1956 р. Кількість проведених комісією засідань становила вже 24, тобто за чотири місяці роботи було проведено 5 засідань. Справи, що були розглянуті, починаючи з 2 квітня, нараховували 262 на 262 осіб, що відбували покарання в місцях позбавлення волі, розташованих на території Чернігівської області. По переглянутих справах прийнято рішення стосовно 112 засуджених. З цілком зрозумілих причин кількість позитивних рішень на користь засуджених саме за політичні злочини, як і в травні, на 29 вересня дорівнювала 2 [20].

Далі в звіті зазначалося: «Станом на 30 вересня 1956 р. всі справи на осіб, що підлягали розгляду комісією, переглянуті і виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. по місцях позбавлення волі Чернігівської області завершено.

У подальшому вважаємо за необхідне створення таких комісій по розгляду справ на місцях, оскільки практика показала, що розгляд справ на місцях має важливе значення для перевиховання засуджених, утримуваних в місцях позбавлення волі і звільнених комісією» [21]. Як не парадоксально, але саме в перевихованні ув'язнених вбачали владні органи головний зміст своєї діяльності, але аж ніяк не можливість відновлення справедливості.

Також за дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю (далі - КПК) вже 1953 р. почав розгляд справ по реабілітації в партійному відношенні комуністів, притягнених в 30-і - на початку 50-х рр. до партійної і судової відповідальності. До КПК почали надходити заяви від людей, виключених з партії за політичними звинуваченнями. З проханням про реабілітацію своїх близьких зверталися дружини і діти радянських, партійних, господарських та військових працівників, засуджених в 30 - 40-і рр. Усі ці заяви направлялися в органи прокуратури, де за їхнім вирішенням встановлювався контроль [22].

Заяви від репресованих та їхніх родичів з проханням про відновлення в партії надходили в ЦК КП України. Вони передавалися в обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому. Слід зазначити, що розгляд апеляцій був одним з обов'язкових пунктів у плані роботи, зокрема, і бюро Чернігівського обкому КП України. Наприклад, засідання бюро, на яких розглядалися апеляції, в другій половині 1956 р. були проведені 12 і 27 липня, 14 і 28 серпня, 12 і 27 вересня, 12 і 26 жовтня, 12 і 27 листопада, 12 і 27 грудня [23]. Тобто не можна дорікнути партії в неувазі до її членів, навіть колишніх. Інша справа, що результати такої уваги були різні.

Виходячи з постанов бюро Чернігівського обкому КП України по персональних справах комуністів за 1956 р., станом на 26 грудня 1956 р. в КПРС було поновлено 42 особи, з них - 11 помертно. Щодо «якісного складу» реабілітованих в партійному відношенні, то серед них були засуджені за політичними обвинуваченнями як «вороги», звинувачені у зв'язках з «ворогами», у «троцькістській вилазці»; ще одна категорія - особи, звинувачені в тому, що «не виправдали звання члена КПРС під час перебування на окупованій німцями території», «перебуваючи на тимчасово окупованій території, не вели активної боротьби проти німецьких загарбників» [24].

Та в більшості випадків рішення бюро, що виносилися протягом 30-х - початку 50-х рр., підтверджувалися, відповідно заяви про поновлення в партії не задовольнялися.

Стосовно тих осіб, чий прохання отримували позитивне вирішення, то, як правило, це були колишні кандидати або члени партії, що раніше були реабілітовані в юридичному відношенні. У протоколі обов'язково зазначалися рік народження та рік вступу особи до партії (або рік, коли вона стала кандидатом в члени партії), рік арешту та стисло - звинувачення (наприклад, «1938 р. Парткомісією при Політвідділі Приморської групи військ ОКДВА виключений із кандидатів в члени КПРС як ворог народу, заарештований органами НКВС. 1955 р. реабілітований» [25], врешті - таке важливе рішення, котре багато в чому могло визначити подальшу долю конкретної людини. Формулювання виглядало приблизно так: «Бюро обкому КП України ПОСТАНОВЛЯЄ: На зміну рішення (відповідно до вищенаведеного прикладу)

Парткомісії при політвідділі Приморської групи військ ОДКВА від 1938 р.» - далі ім'я особи - «кандидатом в члени КППС поновити» [26].

Крім рішення про поновлення особи в партії, в постановах бюро зазначалося: «Відмітити перерву в партійному стажі», наприклад, з серпня 1938 р. по березень 1956 р. Тобто партійні органи з притаманною їм акуратністю в паперових справах слідкували, щоб в жодному випадку членство в КППС хронологічно не збігалось з перебуванням особи в місцях позбавлення волі, і особливо - коли ця особа 10 чи 15 років свого життя мала статус «ворога народу». З ідеологічного боку справи така ситуація була неприпустимою. Хоча слід зазначити: ідеологія - річ достатньо гнучка. Приклад: у 1947 р. людину засудили за те, що вона не вела активної боротьби проти німецьких загарбників, а в 1956 р. ту ж особу, яку поновлюють в партії, характеризують так: «перебуваючи на тимчасово окупованій території, нічим себе не скомпрометувала» [27]. Проблема дії чи бездіяльності конкретної людини в одній і тій же ситуації вирішується просто: формулювання завжди буде таким, як треба в конкретний момент.

Безумовно, були випадки, коли навіть реабілітовані юридично «не знаходили розуміння» з боку членів бюро. Тоді формулювання в протоколі мало такий вигляд: «Відмовити (прізвище особи) в поновленні членом КППС» [28]. Хоча, здавалося б, і покарання відбуте, і рік реабілітації, наприклад, 1955-ий. Чому ж не всі прохання про реабілітацію в партійному відношенні задовольнялися?

Питання щодо критеріїв «відбору» кандидатів і для юридичної, і для політичної реабілітації залишається відкритим. Проте, виходячи з рішень бюро Чернігівського обкому партії, можна визначити перелік факторів, що, скоріш за все, могли посприяти позитивному вирішенню справи про партійну реабілітацію. Зокрема з них треба відзначити такі:

- участь особи у Великій Вітчизняній війні [29];
- випадки, коли звинувачення, що пред'являлись особі при виключенні її з партії, не підтвердились, а особа була виправдана Верховним Судом СРСР [30];
- позитивна характеристика особи з місця роботи [31];
- наявність клопотання первинної парторганізації колгоспу, заводу тощо [32];
- визнання і засудження самою особою, скоєних нею непартійних вчинків [33].

Перший пункт даного переліку заслуговує на окрему увагу. Серед документів Державного архіву Чернігівської області міститься постанова ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. «Про усунення наслідків грубих порушень законності по відношенню до колишніх військовополонених та членів їхніх сімей». На кількох сторінках документа досить лаконічно вказувалося, що «під час Великої Вітчизняної війни та в післявоєнний період були допущені грубі порушення радянської законності по відношенню до військовослужбовців Радянської Армії та флоту, що опинилися в полоні або в оточенні противника» [34]. «По відношенню до колишніх військовополонених виявлялась політична недовіра, широко застосовувались необґрунтовані репресії та незаконно обмежувались їхні права... Органи держбезпеки в післявоєнний період продовжували необґрунтовано притягати до кримінальної відповідальності колишніх військовополонених, причому багато з них були незаконно репресовані. Значного поширення набули різноманітні незаконні обмеження по відношенню до колишніх військовополонених та їхніх родичів в області працевлаштування, суспільної діяльності, при вступі на навчання, при зміні місця проживання і т.п.» [35]. Проста констатація фактів (папір все витримає), а доля конкретної людини традиційно нікого не цікавила. Так само просто на папері провели реабілітацію: «Засудити практику політичної недовіри до колишніх радянських військовослужбовців, що знаходилися в полоні або оточенні ворога, як таку, що суперечила інтересам Радянської держави. Зобов'язати партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи повністю ліквідувати різного роду обмеження, що мали місце в практиці їхньої роботи по відношенню до колишніх військовополонених та членів їхніх сімей, зокрема:

А) розглянути питання про працевлаштування вказаних осіб та вжити заходів до надання їм роботи за спеціальністю;

Б) не чинити їм перешкод при вступі до вищих і середніх навчальних закладів та на курси» 30. Далі у постанові йшлося про те, що міністерства юстиції союзних республік мають забезпечити реабілітацію осіб, які були необґрунтовано засуджені як зрадники Батьківщини [35].

Отже, з 1956 р. «зрадники» ставали героями, що здійснювали подвиги в фашистському полоні. Міністерству культури потрібно було включити в тематичні плани видань, кіностудій, театрів та культурно-просвітницьких установ підготовку художніх творів, присвячених героїчній поведінці радянських воїнів [36]. Країна мала знати своїх героїв, якими їм судилося стати через 10 років після війни.

Що ж стосується заяв від родичів про посмертну реабілітацію батьків, чоловіків та інших близьких родичів, то всі клопотання за 1956 р. були задоволені. Без винятків. Та як можна логічно пояснити (чи можна взагалі!?) зміст довідки, в якій йшлося про таку реабілітацію: «Б. в 1937 р. заарештований органами МВС як учасник контрреволюційної трюккістської організації. 1937 р. з цих же мотивів бюро Чернігівського обкому партії КП України виключило Б. із членів партії. В 1939 р., перебуваючи в ув'язненні, Б. помер. Військова Колегія Верховного Суду СРСР 22 лютого 1956 р. переглянула справу Б., і вирок Військової Колегії від 14 жовтня 1937 р. відмінено за відсутністю складу злочину» [37]. То невже 1937 р. склад злочину був?! Чи, можливо, два роки ув'язнення справді сприяли перевихованню людини? Тоді питання про реабілітацію мало постати набагато раніше.

Проте алогічні виправдання були наслідком алогічних, іноді абсурдних, звинувачень. Та навіть у такому вигляді виправдання були необхідні. Для самих реабілітованих, а у випадках посмертної реабілітації - для їхніх родичів. Питання полягало не лише у відновленні справедливості. Адже навіть з початком «відлиги» заплямована фактом наявності репресованих у сім'ї репутація багато важила. Підтвердженням цьому може слугувати, наприклад, форма написання автобіографії, що в числі інших документів подавалася особою, наприклад, при працевлаштуванні. Поряд з датою, місцем народження та навчання в обов'язковому порядку мала бути теза: «Родичів по лінії рідних і чоловіка (дружини) за кордоном та репресованих немає». Це правило було актуальним ще у 1956 р. [38].

Отож складна і суперечлива «відлига» зумовила не менш складний, в багатьох моментах не зрозумілий з позицій сьогодення, реабілітаційний процес. Розпочатий московськими керманічами в столиці Радянського Союзу, він не міг оминати периферію. З одного боку, він відбувався згідно з єдиною схемою, виробленою для всього СРСР, будовався на одних принципах, з іншого - хіба можуть бути якісь загальні формули в питаннях, де за кожною справою стоїть історія конкретної людини, що від природи володіє правом на життя, на повагу до її гідності. Здається, що на цей останній, суттєвий, як на нас, аспект реабілітації належної уваги не звертали.

Джерела та література:

1. Печенина Н. Политическая реабилитация в 50-е - I половине 60-х годов // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва: Збірник наукових праць / За ред. О.І. Кожухаря та В.О. Ветохіної. - Кривий Ріг, 2004. - С. 138.
2. Ларина А.М. Незабываемое. - М., 1989. - С. 365.
3. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій у першій половині 50-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 22-23. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С. 374.
4. Медведев Р.А. Н.С.Хрушев: Политическая биография. - М.: Книга, 1990. - 303 с., илл.
5. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.). - К.: Рідний край, 2000. - 616 с.
6. Павленко С. О. Опозиція на Чернігівщині: 1944 - 1990 рр. М. Чернігів, редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. - 68 с.
7. Медведев Р.А. Н.С.Хрушев: Политическая биография. - М.: Книга, 1990. - С. 69.
8. Таубман У. (США) Об издании протокольных записей заседаний президиума ЦК КПСС 1954-1964 годов // ННИ. - 2004. - № 6. - С. 79.
9. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. - К.: Генеза, 2001. - С. 255.
10. Медведев Р. XX съезд КПСС: до и после // ПИШ. - 2000. - № 7. - С. .
11. Кульчицький С. Спроби реформ. (1956 - 1964) // Історія України. - 2000. - № 8 (лютий). - С. 6.
12. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. - С. 495.
13. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - П. - 470, Оп. 9, Спр. 429, Арк. 8.
14. Там само. - Арк. 56.
15. Там само. - Арк. 59.

16. Там само. - Арк. 62.
17. Там само. - Арк. 63.
18. Там само. - Арк. 64.
19. Там само. - Арк. 65.
20. Там само. - Арк. 111.
21. Там само. - Арк. 112.
22. Див. 1. - Арк. 138.
23. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 356, Арк. 23 - 25, 368 - 370.
24. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 412.
25. Там само. - Арк. 152.
26. Там само.
27. Там само. - Арк. 160.
28. Там само. - Арк. 43.
29. ДАЧО. - П. - 38, Оп. 9, Спр. 1, Арк. 69.
30. Там само. - Арк. 81, 83.
31. ДАЧО. П. - 38, Оп. 9, Спр. 2, Арк. 246.
32. Там само. - Арк. 247.
33. Там само.
34. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 400, Арк. 91.
35. Там само. - Арк. 93.
36. Там само. - Арк. 95.
37. ДАЧО. - П. - 38, Оп. 9, Спр. 3, Арк. 2.
38. ДАЧО. - П. - 470, Оп. 9, Спр. 429, Арк. 25.

Хіросі Катоока

ДУХОВНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЯПОНСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ

У давнину природа відігравала важливу роль у формуванні духовних традицій людства. Весільний ритуал як одна з найважливіших складових народної традиції досліджувався в Європі у XIX ст.

Е. Б. Тайлор, який вважається першим фольклористом, свою відому працю «Первісна культура» почав словами: «Культура, чи цивілізація в широкому етнографічному значенні складається в цілому зі знань, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв та деяких інших навичок, що надбала людина, як член суспільства». Згодом це стало визначенням терміну «культура» [1].

Згідно з Тайлором, у ході соціального розвитку світу найважливіші уявлення і явища в житті людей поступово втрачають первинне своє відновлення таких забутих явищ культури, як дитячі ігри, приказки, прислів'я, певні обряди, що мали важливе філософське значення на певному етапі розвитку давньої культури [2].

Весілля - це ритуал, що відбувається на межі колишнього і нового життя, на межі світів. Тому воно обставлене різними, часто містичними діями із використанням вогню чи води, як неодмінних супутників людини під час подолання цієї межі.

Так, підійшовши до порога хати нареченого, молода разом із дружкою цілуються через поріг із запаленими свічками [2.5]. При цьому свічки мають об'єднатися у єдиний вогонь. Це символічне об'єднання, оскільки поріг є своєрідним кордоном, на якому неодмінно має бути присутній вогонь, як один із першосимволів межі світів.

Під час українського обряду весілля практикуються звичаї, значення яких пов'язане з відношенням цих звичаїв до стародавнього культу вогню. Так, коли в хаті дівчини заводять мову про одруження, є традиція колупання дівчиною печі. Коли ж дівчина відмовляла жениху, вона виймала з-під печі і давала сватам гарбуза[3]. Благословляючи наречену, батьки стають на лавку, приставлену до печі, яка відіграє роль давнього вогнища[4]. Згадуючи дочку, мати нареченої топить піч[5]. Також існує звичай «смалити молоду». Цей обряд полягає у тому, що за селом палять вогнище з соломи, іноді на цьому вогнищі спалюють солом'яного воза[6].

В Японії під час весілля існувало декілька обрядів, пов'язаних із вогнем. Так, коли

наречена вирушала зі свого дому до будинку нареченого, перед воротами батьківської хати розпалювали вогонь і розбивали її посуд, що символізувало її смерть у батьківській родині і воскресіння у родині нареченого. Можна помітити, що структура японського весілля схожа на обряд похорону. Прийшовши до будинку чоловіка, дівчина повинна була переступити маленьке вогнище на порозі (інколи молоді робили це разом), що можна пояснити подоланням межі символічної смерті і воскресіння, а також мусила пити воду, яку підносили їй батьки нареченого. Увійшовши до будинку, молода вклонялася кухонному вогнищу «камадо» (піч) і тричі обходила навколо вогнища «ірорі» на знак пошани до предків роду нареченого.

Подібно до японського звичаю, в Україні молоду та весь її поїзд перевозять або перевозять через вогонь, який розкладають перед ворітьми хати нареченого [7]. Інколи молода разом зі свашкою стають правою ногою на поріг[8], що символізує об'єднання вогнів двох родів.

Часом у дворі молодого стоїть діжка з водою, і молоді мусять тричі обійти навколо неї[9].

Увійшовши до хати майбутнього чоловіка, молода кидає під піч чорну курку, що можна сприймати як жертву хатньому богові (богові вогню). Інколи нареченій дають шматок глини від печі, і вона кидає його під стіл. Ці обряди супроводжуються ритуальним мовчанням [10].

Отже, можна сказати, що як в Японії, так і в Україні під час весільних обрядів вогонь відігравав подвійну роль. З одного боку, він був символом померлих предків, покровителів роду, яких неодмінно слід було вшанувати. З іншого ж боку, вогонь відігравав роль межі світів символічної смерті і воскресіння.

Найважливішим у шлюбному ритуалі було те, що присутні при цьому люди мали визначити наречену і нареченого, як таких, що можуть жити разом. І хоча у шлюбному ритуалі існує безліч відхилень, проте схвалення шлюбу оточуючими було не досить. Необхідне було схвалення бога і предків, що часом суттєво не відрізнялися.

Найкращі друзі молоді чи молодого найчастіше обираються друзками. Цей вибір молоді роблять дуже ретельно, і згодом дружки могли стати хрещеними батьками майбутньої дитини. В Україні їх називають кумами. Зважають на те, що куми жили між собою чесно, як того вимагає церква. Навіть за столом їм заборонено разом сидіти; віддаватися грішній любові, бо це зашкодить дитині, і їм не принесе добра[11].

Під час весілля дружки відіграють дуже важливу роль. Вони допомагають нареченим у проведенні весілля. Образно кажучи, дружки на час весілля майже перетворюються на тіні наречених.

В Японії також були люди, які відігравали роль українських дружок, проте назви подібної не мали. Японський народ називав таких чоловіка і жінку, що супроводжували молодих під час усього весілля, «Мако-, йомамагіракаші» (замість нареченого, нареченої).

На жаль, це слово не використовується в сучасній Японії. У зв'язку з цим про важливість «тіні», що була неодмінною раніше, забуто, і роль молоді людини в культурі Японії значно змінилась. Раніше вони були представниками «молодого класу людей».

В Японії під час заручин молодий приходив до будинку нареченої разом із «Мукомагіракаші», так само, як і під час весілля. «Магіракаші» це завжди одноліток нареченого[12]. В той же час, «Йомамагіракаші» одягала такий самий одяг, що й наречена. Часом роль «магіракаші» нареченої виконували кілька дівчат, вони стояли навколо нареченої, усі однакові із нею, і співали ритуальні пісні[13].

Тут варто згадати давню іранську традицію ходити напередодні весілля у громадську купальню. Тоді наречені супроводжувалися відповідно молодою жінкою «ленгех» (пара, другий) або «енгех» (від тур.: тітка чи кузина) і чоловіком «сакдуш» (праве плече). Окрім очищення тіла, такий обряд є залишками древнього культу. Слід також звернути увагу на те, що супроводжуючих у нареченого може бути кілька, і одного з них називають «шах бала» (високий король), він неодмінно має бути одного віку з нареченим, одного зросту і приблизно одних розмірів з нареченим, одягнений у такий самий одяг, разом із нареченим вони ідуть до молоді[14]. Ці ж молоді люди супроводжують наречених і під час весілля.

Залишки іранської духовної культури і тепер можна помітити на українській землі. Згідно з Геродотом, сліди Скіфської цивілізації збереглися в культурі України до сьогодні. Японія також не обминула впливу індійської та давньоіранської культури.

Можна припустити, що частина весільного ритуалу була принесена до України та Японії з давнього Ірану. Проте подібний ритуал із присутністю молодих дівчини і хлопця, що супроводжували наречених, можна помітити і в Європі. У наш час у Європі та Америці на весіллі відомих людей позаду наречених можна побачити дітей, що є залишком давніх обрядів, пов'язаних із символічним роздвоєнням молодих на час переходу межі світів, так званим *alter ego*.

Спробуємо розглянути детальніше, яке значення має цей ритуал, а зокрема, і весь ритуал весілля. Спираючись на дослідження етнологів, можна сказати, що весілля є обрядом з численними ініціаціями, пов'язаними із подоланням межі цього і того світів, зокрема зі смертю та відродженням.

Таким чином, за структурою весільний обряд надзвичайно схожий на обряд похорону, що можна бачити на прикладі багатьох культур. Весілля - це символічна межа життя і смерті, яка виражалася за допомогою різних спеціальних речей. Зокрема, біля входу в японський будинок по обидва боки від порога вшали зображення двох істот, одна з яких була з відкритим, а інша із закритим ротом. Вони символізують початок і кінець.

У світовій культурі, зокрема в Україні та Японії, поріг символізує вхід до країни предків, до потойбіччя. Так, відомий звичай ховати нехрещених дітей під порогом поширений у багатьох країнах світу. І Україна та Японія не є винятками[15].

Якщо звернути увагу на синтоїські храми Японії, то можна помітити, що біля входу до кожного з них сидять два однакові кам'яні леви, один з відкритим, а інший із закритим ротом. Цей факт є надзвичайно важливим, оскільки синтоїський храм, як і будь-яке інше святилище, є втіленням іншого, неземного світу. І щоб увійти до нього, необхідно подолати межу простору, коли саме і відбувається символічне роздвоєння. Отже, можна сказати, що два однакові леви на межі перед синтоїським храмом означають двох в одному, тобто початок і кінець, що зовні є однаковими, і різниця між ними помітна лише в такій незвичайній ситуації, під час перебування на межі простору.

Розглядаючи роль у духовній культурі, варто відмітити саме роздвоєння, характерне для ситуації, пов'язаної із певним священнодійством, коли необхідно створити спеціальний, незвичайний простір.

Багато прикладів цього можна бачити у культурі Давнього Сходу, зокрема у звичаї розрізати навпіл тварин під час подібного переходу межі[16].

Геродот відмічає також звичай розрізати навпіл людину, після чого між розрізаними рівними частинами мала пройти армія[17]. Тут варто згадати про те, що коли Авраам укладав угоду з Богом, Бог з'явився до нього між частинами вбитих тварин в образі вогню[18]. Подібний приклад маємо у грецькій міфології, де перед входом до країни померлих зустрічаємося із дво- чи триголовим Цербером.

Отже, місце проходження межі простору базується на думці про смерть і відродження. У цьому контексті, обряди ініціації такі, як весілля чи похорон, означають зміну категорії від старої до нової. Тобто під час обряду переходу обов'язковими були тимчасова смерть і воскресіння.

Таким чином, варто відзначити особливе значення дружок чи «мукомагіракаші» у весільному обряді, оскільки саме вони виступають у ролі другої половинки роздвоєного цілого, тобто другим «я» - *alter ego*.

Ця ідея породила багато різних теорій. Зокрема, уявлення про тіло, дух та душу тощо. Жива людина об'єднує тіло та душу, проте після смерті душа відокремлюється від тіла. Саме тоді і відбувається перехід межі від життя до смерті. Так, у давніх єгиптян було два поняття про душу: душа «ка», що залишається у тілі й після смерті, і душа «ба», яка відлітає у небо птахом[19].

Отже, у весільному обряді дружки є душею «ба», яка тимчасово відлітає під час символічної смерті наречених перед відродженням.

Джерела та література:

1. Tylor E.V. Primitive culture, Vol. I. N.Y., 1889 (reprinted in 1977, N.Y.), p.1.
2. Там само, p. 110-111.
- 2.5. Х.Вовк, Студії української етнографії та антропології. - К., 1995. - С. 203.
3. М. Сумцов, Символика славянских обрядов. - М., 1996. - С. 145.
4. Там само. С. 145; Х. Вовк, Студії української етнографії та антропології. - К., 1995. - С. 252.

5. М. Сумцов. - С. 145.
6. Х. Вовк. - С. 290.
7. Там само. - С. 206.
8. Там само. - С. 203.
9. Там само. - С. 200.
10. Там само. - С. 277.
11. Чубицький П. И., Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Ими. Рус. Георг. Обществомъ. Югозападный отдель. СПб., 1872. I, с. 40; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля. Накладом наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 1906. - С. 48.
12. Янагіда Куніо. Збірник праць у 36 т. - Токіо, 1969. - Т. 15, С. 440-444
13. Енциклопедія японського фольклору. Ред. К. Янагіда. - Токіо, 1994 (I видання, 1951), с. 604-605.
14. Шюнсукэ Окуніші. Купальня (Хаммам) - межа світів // Фольклорна література і традиції '85. - Токіо, 1986. - С. 198.
15. Див. Н. Clay.Trumbull, The threshold covenant, New York, 1906 (про роль культу порога у світовій культурі).
16. Див. Дж. Дж. Фрезер, Фольклор у старому заповіті. - М., 1986. - С. 174 і д.
17. Геродот, Історія, 7.39-40.
18. Старий Заповіт, Буття, 15.9-17; Єремія, 34.18-19.

Петро Пиріг, Олександр Любич

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. Російська імперія залишалась аграрною державою, яка забезпечувала продовольством свої власні потреби і продавала значну його кількість за кордон. Сільське господарство було головною метою і сенсом життя багатьох підданих імперії. Його розвиток залежав від розмірів і форм землеволодіння, прийомів обробки ґрунтів, стану робочої худоби та засобів виробництва, підбору різних сільськогосподарських культур і, нарешті, від загального економічного і культурного стану країни. Кожний район мав у цьому плані певні особливості, традиції та звички.

Рівнинне розташування Чернігівської губернії давало можливість займатися сільським господарством на всій її території. Землі, придатної до експлуатації, нараховувалось 4 651 882 десятини [1]. Місцевість краю в основному нечорноземна, лише в Козелецькому, Ніжинському, Борзнянському і Конопотському повітах були чорноземи. На землях Чернігівщини сіяли жито, пшеницю, горох, овес, ячмінь, просо, боби, льон, коноплі. У південних повітах збирали гарні врожаї, а в північних - помірні й недостатні. Хліб та інші продукти харчування з губернії не вивозили, а використовували для задоволення власних потреб. Північні повіти закуповували хліб в Орловській та Курській губерніях. Чернігівщина здавна славилася своїми лісами. Як правило, ліс використовували для опалення, в будівельній справі і для спорудження човнів. Найбільше лісів було в Козелецькому, Чернігівському, Сосницькому, Новгород-Сіверському, Глухівському, Мглинському і частково Стародубському повітах. Інші повіти мали недостатню кількість лісу, особливо в південній частині губернії, де розташовувались орні землі та степова зона [2].

Розміщення полів у Чернігівській губернії на початку ХІХ ст. залишалось безладним. Ніхто із власників не мав їх в одному місці, вони були розкидані в різних місцях невеликими смугами. Це стало причиною того, що міністерство внутрішніх справ згідно з циркуляром міністра Віктора Павловича Кочубея (Кочубей Віктор Павлович (1768-1834) - видатний державний діяч; за Олександра I член Негласного комітету, один з ініціаторів реформи державного управління) від 19 вересня 1802 р. приступило до збирання інформації про землеволодіння та землекористування. Дані заходи мали

забезпечити оголошене ще 1801 р. генеральне розмежування Малоросійської губернії. Але територіальні зміни, що сталися за вересневим «Указом», порушили план і термін його проведення. Враховуючи специфіку землекористування на Чернігівщині, не дивно, що мали місце пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межу інструкцію. В 1804 р. було укладено надзвичайно цікавий документ - записку «О межеванье в Малороссийской губернии» [3, с. 21] за підписами О. Куракіна, П. Лопухина, В. Кочубея і М. Новосельцева. Автори фактично пропонували скасувати генеральне межування в Малоросії та провести так зване «общее» межування «на особенных правах», виходячи зі «Статутного права» і «свойства» володінь. Ця пропозиція відповідала автономістським ідеям української громадської думки, що певною мірою стимулювалися «згори». У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін. Спеціальна комісія, до якої входили місцеві землевласники, складала інструкцію, але дворянські зібрання зазначених починань не підтримали [4, с. 42]. У 1838 р. місцеві дворяни-землевласники надіслали клопотання центральному уряду про швидке розмежування Малоросії з метою зменшення або знищення черезпосмузжя. Загальне бездокументальне володіння лісами, болотними сіножатями та берегами річок також потребувало зміни існуючих інструкцій. Ускладнювало ситуацію і те, що великі маєтки в Малоросії створювалися шляхом придбання невеликих ділянок і концентрації землі в одних руках. Розробка доцільності операцій з межування проводилася з 1803 р. по 1858 р., а в Чернігівській губернії продовжувалася до 1891 р. [5].

Посів зернових на Чернігівщині залежав від погоди, яка не завжди була постійною, і тому час посіву не міг бути строго визначеним. Осиму пшеницю сіяли з початку серпня до середини вересня, озиме жито - з середини серпня до перших заморозків. Ярову пшеницю, ярове жито і овес починали сіяти після танення снігу, коли земля ставала придатною для посіву, а вже після цього - просо і польовий горох. Ячмінь сіяли в кінці квітня - на початку травня. Терміном для посіву гречки був кінець травня - початок червня. Час визрівання хлібів також передбачити й визначити було неможливо. Він залежав від погоди, часу посіву, якості хлібів та від ґрунтів. Жито, пшениця, ячмінь і овес придатними до жнив ставали, як правило, у липні - на початку серпня. Першим збирали ячмінь, а потім - жито, пшеницю, овес. Просо й гречку збирали в серпні.

У першій половині XIX ст. на Чернігівщині панували дві основні системи землекористування: в північних повітах, де були значні запаси лісу, використовували давню й водночас неефективну підсічно-вогневу систему, на території інших повітів переважала трипільна (парова) система. Орні землі поблизу населених пунктів були розділені на три зміни або відділення, з яких дві засівали, а одну використовували для вигону худоби. Зміни кожного року міняли місцями. Мешканці Чернігівського, Городнянського, Новозибківського, Стародубського, Мглинського, Суразького, Новгород-Сіверського і Сосницького повітів мали у своєму володінні незначну кількість орної землі з великим відсотком піску в ґрунті. Подібний стан призвів до того, що в цих повітах хліборобством займалися значно менше селян порівняно з іншими територіями губернії. Але й там, де землеробство становило основу сільського господарства, якість ґрунтів була різною. Наприклад, Остерський повіт мав села на кордоні з Переяславським і Козелецьким повітами, у яких хліборобством займалися завжди, отримуючи гарні врожаї та прибутки. Селища ж між річками Дніпром і Десною розташовувались на піщаному ґрунті або між лісовими дачами. Звичайно, хліборобством там займалися мало, тому що землю в результаті нераціонального використання було перетворено на пісок і для отримання врожаю змушені були давати їй перепочинок на два - три роки. Щоб відновити родючість однієї десятини пару, потрібно було понад 1 200 пудів перегною. Найвнй у господарстві простого селянина дві-три голови худоби могли дати удвічі-втричі менше необхідної кількості перегною. Добрива в сільському господарстві не використовувались, а перегній вивозили на поля лише для забезпечення кращих врожаїв конопель. Бідні селяни мали можливість здобувати тільки поля, розташовані безпосередньо біля хати. У зв'язку із природним зростанням чисельності населення губернії землі у користуванні селян ставало все менше й менше, її не вистачало, щоб прогодувати сім'ю і сплатити податки. Тому селяни часто йшли на заробітки, займалися промислами, торговельною діяльністю [6].

Відсталі системи землеробства відповідало недосконале сільськогосподарське обладнання. Для того, щоб посіяти хліб, потрібно було досить добре розрихлити ґрунт.

На початку XIX ст. для цього використовували плуг та соху, залежно від добробуту господарства. При оранці землі плугом у нього впрягали від шести до десяти волів. Зубожілі селяни нерідко відмовлялися від плужної обробки ґрунту і повертались до дешевої сохи. Вона коштувала менше двох карбованців і була доступнішим знаряддям праці [7]. Кількість волів в упряжці постійно скорочувалась, і інколи замість пари волів селяни змушені були утримувати недійних корів, щоб використати їх для оранки. Після того, як землю зорали, їй надавали можливість деякий час полежати в спокої, а потім знову орали поперек першої ріллі ралом. Зорана земля вимагала додаткової обробки для підготовки її до посіву. В цьому випадку застосовували борону. Найпростішим знаряддям подібного типу, що використовувалось на Чернігівщині, була зроблена з дерева сукуватка у формі чотирикутника з тонких, але достатньо міцних стовбурів із вбитими в них гострими сучками. У заможних селян такі знаряддя на початку XIX ст. замінювались рамками з дерева, із вбитими в них залізними зубцями. Після посіву хліб залишали без догляду до весни. А з приходом її до 23 квітня з селищ на хлібні посіви виганяли для випасу худобу. Ця заведена прадідами традиція вважалася, по суті, законом, який не підлягав порушенню. Стародавніми за своїм походженням і простими за будовою були сільськогосподарські знаряддя для збирання врожаю. На переважній частині Чернігівщини жінки збирали хліб, використовуючи серп, що нагадував залізний ніж, який мав форму півкола, зазубреного і вставленого в дерев'яну ручку. У тих місцевостях, де хлібне стебло виростало високим, а врожай потрібно було зібрати швидко, чоловіки косили хліб залізними косами, до яких прилаштовували грабки з довгими зубцями, що допомагали скошеному хлібу лягати рядками. Зжатиї і скошений хліб в'язали у снопи і формували півкопи по 30 снопів. Дві такі півкопи становили копну (60 снопів). Зібрану гречку залишали на декілька днів на ниві, щоб підсохла, а потім складали в півкопи. Просо в'язали в снопи і збирали в півкопи лише після того, як воно повністю висушувалося. У півкопах хліб залишався на полі до кінця жнив. Опісля його перевозили на визначене місце, що мало назву тік, і складали на окремі вози в скирти або стоги, розділяючи один рід хліба від іншого. У стогах збиралося від 25 до 50, а в скиртах від 50 до 100 кіп. Перші ставили колом, а другі - овалом [8]. У Північному, Північно-Західному, Централно-Нечорноземному та Українському Лівобережному районах Європейської Росії в 40 - 50-х рр. XIX ст. урожайність була майже такою ж, як і на початку століття (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Врожайність зернових культур в Українському
Лівобережному районі в першій половині XIX ст.
(«в самах»)**

Район	1802-1811 рр.	1841-1850 рр.	У% до 1802 - 1811 рр.	
			40-і роки	50-і роки
Український Лівобережний. Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії.	3,2	3,4	106,3	103,1
По Європейській Росії	3,1	3,4	109,7	103,2

Як і в давнину, хліб молотили руками з допомогою цівів - довгих палиць, що ременями кріпили до коротших палиць - молотила. Декілька чоловік такими ціпами постійно вдаряли по розкладених на току хлібних колоссях, таким чином вибиваючи з них зерно. Інколи, щоб вибити зерно з колосся, по розкиданих на току хлібних стеблах ганяли волів або, захопивши в'язку хлібних стебел в руки, били нею по огорожі. Щоб очистити зерно від сміття, використовували процедуру провіювання: зерно набирали дерев'яною лопатою і підкидали вгору проти вітру, який відносив домішки. Для зберігання зерна використовували, як правило, спеціально викопані для цього в землі ями, що мали вигляд глечиків. У них засипали сухе зерно, а потім горловину закривали

глиною і зверху насипали гіркою землею, щоб в середину не потрапила вода. Хліб у таких сховищах зберігався без втрат і з тією вигодою, що йому було забезпечено захист від пожеж. У деяких місцевостях збіжжя звозили до визначеного в полі місця й складали в стоги чи скирти, потім робили гумно або тік, вимолочували зерно й відвозили його додому, а соломі скиртували і залишали на полі до того часу, коли виникала в ній потреба для господарства. Заключним етапом обробки врожаю хлібів було перетворення зерна на борошно або крупу. На Чернігівщині майже в кожній селянській хаті зберігався ручний млин, яким користувались у випадках, коли важко було купити борошно або заплатити гроші за те, щоб зерно змолоти на вітряному чи водяному млині, що мали досить давню історію [9, с. 24]. Таким був невибагливий набір землеробських та хлібопереробних знарядь на початку XIX ст. Як бачимо, в цій галузі селянського життя не відбулося ніяких суттєвих змін порівняно з попередніми часами. Стара система землеробства зі своїм недосконалим знаряддям праці збереглася, як збереглися ще на десятки років старі способи оранки, використання борони, збирання і реалізації врожаю.

З коренеплідних рослин найбільше господарське значення мали картопля і буряки. Вирощування буряків потребувало глибокої оранки і здобреного ґрунту. Водночас воно давало господарю значні прибутки. Навіть у найневрожайніші роки селянин міг отримати з десятини до 54 крб. прибутку. Якщо ще наприкінці XVIII ст. чернігівські селяни негативно ставилися до впровадження на їх землях картоплі, то вже на початку XIX ст. у зв'язку з нестачею хліба та, впевнившись у вигоді збуту, вони почали масово висаджувати картопляні бульби на городах, а згодом і на полях. Це стало поштовхом до відкриття на Чернігівщині приватних заводів з виробництва крохмалю та патоки. Картопля стала сировиною для винокуріння. Площі посіву і врожаї її постійно зростали (див. табл. 2, 3). Крім цього, вирощування картоплі та буряків робило землю пухкішою, а це збільшувало врожаї наступних посівів озимини.

Таблиця 2

Динаміка рівня розвитку землеробства в першій половині XIX ст.
(чисті збори хлібів і картоплі - чвертей на душу населення)

Райони	1802-1811 рр.	1841-1850 рр.			У відсотках до 1802-1811 рр.	
		Хлібів	Картоплі	Всього після переводу картоплі на хліб	40-і рр.	50-і рр.
Український Лівобережний	2,56	2,12	0,25	2,20	85,9	88,7
Всього по Європейській Росії	2,81	2,68	0,30	2,78	98,9	95,0

Таблиця 3

Соціальна структура землеробського виробництва на Лівобережній Україні в 40 - 50-х роках XIX ст.

Райони	Всього посівів		В тому числі посівів					
	Зернових	Картоплі	Поміщицьких		Поміщицьких селян		Державних селян	
			зерн.	карт.	зерн.	карт.	зерн.	карт.
Український Лівобережний. Чернігівська	1105	168	337	29	366	42	398	98
	1100	221	296	37	389	64	412	119
Полтавська	1597	154	505	43	413	30	662	77
Харківська	1055	72	239	11	279	15	542	43

Як видно з таблиць 2 і 3, у Лівобережних Українських районах збори хлібів на душу населення в 40-50-х роках були меншими, ніж на початку століття. Коноплі сіяли на м'яких і здобрених перегноєм полях. Льон вирощували на землях, що раніше не оброблялись; їх декілька разів оралі, вносили перегній, але, незважаючи на ці заходи, врожаї залишалися поганими, а стебла росли невисокими. Льон визрівав у липні, а зернові коноплі у - серпні. Руками їх виривали із землі разом із корінням, зв'язували в снопи і залишали в полі до того часу, коли вони висохнуть, а вже після цього перевозили на тік і відділяли зерно молотью. У суху і теплу погоду в річках і озерах замочували стебла, готуючи їх для використання у ткацькій справі.

Мешканці Чернігівської губернії в дуже великій кількості розводили тютюн як для власних потреб, так і на продаж в інші губернії. Його висівали на городах у квітні в теплу, пухку і вологу землю, яку здобрювали перегноєм. Вирощували тютюн у Борзнянському, Ніжинському, Сосницькому і частково в Козелецькому, Остерському та Чернігівському повітах [10]. Більшість мешканців Чернігівщини, крім тютюну, вирощували на городах різні овочі: капусту, салат, буряки, ріпу, моркву, пастернак, петрушку, картоплю, цибулю, часник, турецькі боби, горох, гарбузи, кавуни, огірки, дині, укріп, гірчицю і кукурудзу. Капусту висівали на початку квітня, а в травні пересаджували в інше місце. Вона виростала непоганою, але дуже часто її знищувала гусінь. З метою врятування врожаю капусту висаджували біля конопель, у результаті чого качани залишалися неушкодженими. Бобові перед посівом замочували у воді. Для кожної культури робили окрему грядку.

На Чернігівщині було достатньо розповсюджене садівництво. Вирощували три види вишень: з кислими плодами, черешні з солодкими плодами і шпанки. Плоди цих дерев споживали в сирому і в сушеному вигляді, з них готували варення й вишнівку, яка була дуже популярним напоєм місцевих жителів. Розводили також сливи, яблуні, волоські горіхи, шовковицю. Біля будинків висаджували кущі смородини, порічок, агрусу, винограду. Луки були розташовані по берегах річок або в низьких місцях. Скошене сіно залишали в покосах до того часу, коли трава повністю ставала сухою. Після цього його збирали і складали в копи, а їх - у скирти або стоги, які перевозили до села тільки взимку.

Значне місце в селянському господарстві Чернігівщини на початку XIX ст. належало тваринництву. Домашня худоба поділялась на робочу й молочну. Розводили рогату худобу черкаської породи. Волів ростили до чотирьох років, а потім навчали їх ходити у возі та виконувати іншу тяглову роботу. Корів використовували для отримання приплоду і молока. Після досягнення ними десяти років відгодовували на пасовищах або при винокурнях бардою, потім продавали місцевим м'ясникам або російським купцям, які спеціально приїжджали для цього на Чернігівщину. Навесні і влітку худобу випасали на вигонах, що були біля кожного селища, або спеціально залишені для цього частині поля. Коли з полів було зібрано хліб, а з луків сіно, дозволялося всім пасти на цих місцях худобу. Кожне село мало пастухів, яким мешканці довіряли свою худобу з ранку до вечора. Для телят на полях робили тимчасові огорожі, в яких ті перебували вночі. До селища худобу приганяли тільки тоді, коли наставав час ставити її на зимові корми. Коней селяни майже не використовували, вважалося, що вони непридатні для важкої праці та потребують гарних кормів. Тому коні були тільки у поміщиків, які мали вдосталь добрих сінокосів.

Протягом першої половини XIX ст. спостерігається катастрофічне зменшення кількості робочої худоби в селян. Це можна пояснити декількома причинами. Першою, на нашу думку, був природний приріст населення і створення нових господарств, що обганяли процес розвитку селянського тваринництва. Друга причина - це недостатня кількість кормів. Не вистачало луків і вигонів, що частково були розорені селянами, які потребували орної землі. Між кількістю сіна і потребами худоби була диспропорція, що зростала з кожним роком. Значну роль у скороченні поголів'я великої рогатої худоби відігравали епідемії, що майже кожного року призводили до масової її загибелі, поганий догляд за худобою. Під час випасу вона також була не захищена від хижих звірів.

Овець розводили з довгою і густою вовною, котру використовували як для задоволення власних потреб, так і на продаж. З січня по травень забивали ягнят, які прожили тиждень. Смушки продавали грецьким, єврейським і російським купцям. Собі залишали м'ясо, яке сушили в гарячих печах і їли в скоромні дні. Свиней у селах Чернігівщини традиційно розводили у великій кількості. Навесні, влітку і восени свині паслися на вигонах, а в місцевостях, де було багато дубових лісів, годувалися протягом року жолудями.

Як в селянських, так і в панських господарствах вирощували домашню птицю. Кури утримувалися в середині плетеної огорожі, ззовні обмазаної глиною, а зверху покритої соломою. Такі споруди називали хлівом або курятником. Годували курей висівками та зерном. Гусей і качок вирощували тільки в місцевостях, розташованих поблизу водоймищ. Водоплавні птахи шукали їжу самостійно до того часу, доки річки і озера не покривалися кригою. Взимку їх тримали у хлівах і годували вівсом та ячменем. Кури, гуси та качки давали господарям м'ясо й яйця, пух і перо. Бідні селяни майже не споживали м'яса птиці, а продавали його на торгах заможнішим односельцям і приїжджим купцям. У маєтках поміщиків і господарствах заможних селян вирощували індійських курей, лебедів та пав.

У зв'язку із малоземеллям, незадовільним станом ґрунтів і постійною нестачею хліба у більшості повітів Чернігівської губернії та відповідно до іменного Величнійшого указу Сенату від 14 квітня 1822 р. у Чернігові було створено комісію народного продовольства. Вона повинна була восени визначати, чи потрібно на наступний рік вживати заходів для покращання становища з продовольством в губернії. Одним із перших заходів комісії стало підрахування кількості душ, зобов'язаних платити збір на народне продовольство [11]. Результати цих підрахунків можна побачити в таблиці 4.

Таблиця 4

Відомості про кількість душ по Чернігівській губернії, які зобов'язані були платити збір на народне продовольство за 1822 р.

Поміщицьких селян	Казенних селян	Міщан, що жили в казенних селищах	Козаків	Міщан, що жили в козацьких селищах	Вільних землеробів
262 716	69 940	31	160 793	430	3

Усього душ, які зобов'язані були платити збір на народне продовольство за 1822 рік, було нараховано 493 843. Як бачимо, збір повинні були платити не тільки сільські мешканці, а й міщани, тобто все оподатковане населення Чернігівщини. Другим кроком комісії народного продовольства в губернії стало визначення необхідної суми для покращання умов життя сільських мешканців. Керуючись правилами, відображеними в наказі від 14 квітня 1822 року, з губернії до збереженої казни Московського імператорського виховного дому було відправлено 60 000 крб., а 600 крб. витрачено на пересилку. З козаків зібрано 20 080 крб., з державних селян - 10 255 крб., з селян, які належали містам, - 220 крб., з селян, що належали відомству департаменту уділів, - 95 крб., з селян, що належали поміщикам, - 29 350 крб. Було зафіксовано суми зборів з оподатковуваного населення губернії (див. табл. 5)[12].

Таблиця 5

Відомість про капітал народного продовольства, зібраний у Чернігівській губернії в 1824 році.

Повіт	Сума
Чернігівський	3 181 крб. 50 коп.
Ніжинський	4 797 крб. 50 коп.
Борзнянський	3 282 крб. 50 коп.
Конотопський	2 565 крб. 40 коп.
Кролевецький	2 817 крб. 90 коп.
Глухівський	6 060 крб.
Новгород-Сіверський	7 979 крб.
Сосницький	3 641 крб. 05 коп.
Городнянський	4 646 крб.
Новозибківський	3 888 крб. 50 коп.
Стародубський	5 201 крб. 50 коп.
Мглинський	2 136 крб. 15 коп.
Суразький	3 232 крб.
Козелецький	2 878 крб. 50 коп.
Остерський	4 292 крб. 50 коп.
Всього зібрано в губернії	60 600 крб.

На 1 січня 1833 року стан капіталів на народне продовольство по Чернігівській губернії вже був таким: у збереженій казні мало бути 100 000 крб., в наявності було 60 593 крб. 64 коп. В недоїмках залишилося 233 463 крб. 41 3/4 коп. Як бачимо, за дев'ять років капітал на народне продовольство фактично залишався незмінним, і подібне становище зберігалося до реформ другої половини XIX ст. [13].

Підсумовуючи загальну характеристику селянського землеробства і тваринництва на Чернігівщині в першій половині XIX ст., необхідно зазначити, що основним джерелом прибутку селян був продаж залишків, отриманих завдяки ринковому збуту зернових продуктів. Більшість селян обмежувалась офіційним наділом, отримувала врожай від землі і дуже часто купувала хліб на ринку. Значно менша частина господарів, яким не вистачало землі, брала її в оренду, а отримані надлишки продовольства продавала на ринку. І, нарешті, третя, заможна частина селян, мала кошти, щоб придбати землю, вести покращене господарство і збувати надлишок свого врожаю. А для себе вони доставляли його з Полтавської, Орловської та Курської губерній. В Сосницькому повіті завдяки картоплі та іншим городнім рослинам проблем з продовольством не існувало. У Мглинському повіті в 1832 р. врожай був посередній через погані погодні умови. У зв'язку з постійними дощами, холодом та туманами було зовсім втрачено врожай гречки. Коноплі - єдиний продукт у цьому краї, що давав можливість сплачувати поселянами державні податки, не відповідав і четвертій частині того доходу, який отримували у попередні роки. Врожай сіна через часті дощі був поганої якості та частково знесений паводками. Для годування робочої худоби в повіті, крім сіна, заготовляли ярову солому, якщо і її не вистачало - різку з житньої соломи з домішками дерті та конопляної жмаки. Хліборобство велося, здебільшого, екстенсивне, за рахунок освоєння луків, заболочених місць та звільненої від лісу землі. Мало в основному зерновий характер. Встановилася стійка структура посівів. Овес становив 34% обсягу посіяного зерна, жито - 24%, ячмінь - 16%, гречка - 12%, пшениця - 9%. Посіви озимини займали третину площі [14]. Зросли посіви технічних культур: конопель, льону, тютюну. З початку XIX ст. почали масово вирощувати картоплю і конюшину. Крім зернових і технічних культур селяни вирощували багато городніх культур: капусту, ріпу, гарбузи, часник, цибулю, баштанні культури, пастернак, хрін, петрушку. Чернігівський та Стародубський повіти були головними районами посівів конопель. Чернігівський та південні повіти - тютюну. У панських маєтках з'явилися парники. Відбулися зрушення в садівництві. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти, почали застосовувати щеплення дерев. Садівництвом славилися місто Ніжин та монастирі. Зростало господарське значення тваринництва. Наявність худоби визначалася внутрішніми потребами господарств, розмірами орної землі, сіножатей. Чисельність її не була значною. Це пояснюється двома факторами: наявністю малої кількості пасовищ і невеликими запасами барди на гуральнях. У панських господарствах тваринництво в основному використовувалося на внутрішні потреби. Утримували в середньому 30 або трохи більше голів великої рогатої худоби, 20-70 свиней, 1500 овець. У Чернігівській губернії на 100 гектарів сільськогосподарських угідь припадало 8 волів, 7 коней, 13-15 корів, 9 свиней, 13 овець. З'явилося молочарське господарство. Важливе місце в господарському житті займало вівчарство. У лісостепових і лісових районах розводили переважно волів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 6. - Арк. 931-933.
2. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 11.
3. Російський Державний історичний архів (Санкт-Петербург). - Ф. 1350. - Оп. 56. - Спр. 138а. - Арк. 52.
4. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.). - Полтава, 1914. - С. 42.
5. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 2674. - Арк. 82.
6. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 55.
7. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 34.
8. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 4-11.
9. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 2002. - № 4. - С. 24-28.
10. Там само. - Ф. 807. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 5-6.

11. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 76, 79.
12. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 83, 85.
13. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 14.
14. Там само. - Ф. 172. - Оп. 1. - Спр. 26. - Арк. 9.

Ольга Дудар

«ЧЕРНИГОВСКИЕ ГУБЕРНСКИЕ ВЕДОМОСТИ» І ЧЕРНІГІВСЬКА ГРОМАДА: СПІВПРАЦЯ ОФЦІЙНОГО ВИДАННЯ ТА ОПОЗИЦІЇ

60-і рр. XIX століття були переломним етапом у житті Російської імперії. Ліквідація кріпосного права, широкомасштабні реформи місцевого самоврядування, судочинства, освіти, військової служби мали сприяти наближенню мультинаціональної імперії до розвинутих країн Європи. І, незважаючи на значну непослідовність і незавершеність, демократизація суспільного життя мала надзвичайно важливе значення.

З іншого боку, зміни не принесли позитивних зрушень у розвитку українського національного руху. Навпаки, у 1863 і 1876 роках імперська влада завдала дошкульних ударів, які значно ускладнили навіть суто культурницьку діяльність патріотичних гуртків.

У цих складних і суперечливих умовах виникали, розвивались і активно діяли громади - осередки українського національного відродження, учасники яких сприяли розвитку вітчизняної освіти і культури. Залишаючись поза політикою, громадівці, на наш погляд, створили підґрунтя для посилення визвольного руху і популяризації національних ідей. Перша громада була заснована в імперській столиці з ініціативи М.Костомарова та П.Куліша. Окрім видавничої справи (на кошти Тарновських і Г.Галагана було опубліковано поезії Т.Шевченка, повісті Марка Вовчка, твори Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, нотні записи українських народних пісень), Громада займалася просвітницькою діяльністю: протягом 1859-1862 років на Київщині було відкрито ряд недільних шкіл для селянства, де початкову освіту мали змогу отримати сотні дітей нижчих верств населення.

Великої уваги громадівці надавали підтримці розвитку української літератури. Даний напрямок діяльності було обрано не випадково: М.Костомаров зазначав, що одним із нагальних питань, які стояли перед провідними діячами українського національного руху, було завдання «захистити вмираючу під батоном московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність і відтворити самобутню літературу» [1]. Творчість була чи не єдиним засобом донести до суспільства інформацію про реальний стан справ на селі, довести право української культури на існування і поширювати заклики національного відродження.

Петербурзький гурток мусив захищати свої ідеї і від російського, і від польського тиску. М.Костомаров неодноразово у своїх публікаціях наголошував на окремішності українського народу, підкреслюючи самобутність його культури та світогляду, демократизм, волелюбність. Павло Житецький, видатний мовознавець і літературознавець, опонував російським авторам, що заперечували літературність української мови. Вчений відстоював право народу розвивати мовний потенціал для забезпечення власних потреб і доводив можливість взаємовпливу української і російської культур [2]. Підтримував соратників і П.Куліш. Характеризуючи розвиток відносин з поляками, він зазначав, що кожен, природно, захищає свої інтереси, але безглуздо заперечувати очевидні речі, як-от: самостійність і повноцінність української мови та культури.

Оскільки «Основа» і видання Петербурзької громади поширювалися по всій території імперії, полеміка, актуальні проблеми, висвітлені на сторінках літературних творів, стали предметом жвавого обговорення. Діяльність гуртка стимулювала інтелігенцію більше уваги приділяти проблемам власного народу, спрямовувати зусилля на посилення

національної свідомості, боротися за державні права українців.

І Громада у Санкт-Петербурзі, і решта організацій по всій Україні не мали чіткої структури і статуту, але діяли злагоджено і згуртовано. Не висуваючи чіткої політичної програми, вони зробили значний внесок у формування патріотизму в суспільстві, стандартизацію української мови, розвиток української літератури, етнографії, історії. І хоча форма діяльності була виключно просвітницько-культурницькою, її характер мав політичні риси: в умовах тотального контролю самодержавства українське національне відродження набуло політичної спрямованості - частіше лунали заклики боротися за національні права і територію, за демократизацію і вирішення аграрного питання [3].

Активність українців спочатку позитивно сприймалася російською інтелігенцією: столичні часописи друкували українські статті, публічні читання Т.Г.Шевченка мали успіх серед української громадськості і навіть у російської демократичної публіки, великою популярністю користувалися перекладені Тургенєвим повісті Марка Вовчка. Перший час і українці, і росіяни вважали, що спільно працюють на благо народу.

Проте поступово активізація українофілів починає турбувати імперських чиновників. У січні 1863 року спалахнуло антиросійське повстання у Польщі. Напади на російські гарнізони відбувалися і на Правобережжі, тому, хоча українці так само, як і у 1830-1831 роках залишалися осторонь заворушень, російські шовіністи використали загрозу сепаратизму для посилення тиску на українське національне відродження.

Підготовка до наступу на український рух почалася значно раніше, і, на нашу думку, повстання стало ідеальним приводом. На початку 1860-х на сторінках газети слов'янофілів «День» були надруковані статті В.Ламарського, у яких автор доводив діалектність і другорядність української мови і, відповідно, заявляв, що український народ є лише південним відгалуженням великоросійського. Подібні напади були і раніше, але з 1862 вони стали систематичними. У 1863 р. у «Русском вестнике» Анєнков прямо назвав українську мову зброєю сепаратизму [4].

Ще влітку 1862 року Олександр II наказав закрити недільні школи, оскільки діяльність їх заснували «під впливом і за участю осіб, котрі мали завданням потрясіння держави». Реальною причиною могло бути небажання викладачів користуватися офіційними підручниками з історії, де заперечувалося існування українського народу. До того ж, поширюючи освіту, недільні школи сприяли популяризації української національної ідеї.

Показовою, на наш погляд, є діяльність популярного тогочасного публіциста, редактора газети «Московские ведомости» М.Каткова. Названий сучасниками «рупором російського націоналізму», він відкрито закликав владу посилити наступ на українську культуру, підтримував тези про діалектність української мови і вважав загрозу «Малоросійського сепаратизму» на менш небезпечною, ніж польський визвольний рух. Найефективнішим засобом боротьби з ними журналіст вважав тотальну русифікацію [5].

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ П.Валуєв підписав горезвісний циркуляр, який перешкоджав поширенню українського слова і значно ускладнив діяльність лідерів вітчизняного національного руху. Цікаво, що частина російської інтелігенції підтримала рішення уряду, хоча це прямо суперечило популярним в освічених колах ліберальним ідеям. Але на початок 1860-х рр. і російська, і українська національні еліти мали оптимальні умови для здійснення націотворчих проектів. Українці традиційно більше зверталися до мовних, ментальних та етнокультурних відмінностей і пропагували федералізм та демократизацію, тоді як росіяни мали величезні ресурси - державу, освіту, засоби масової інформації [6]. Здавалося, обидві ідеї могли б мирно співіснувати. Проте імперська влада не могла допустити існування націоналізму, бо він становив постійну загрозу вибуху серед підкорених народів. Та й у разі визнання українських претензій російська інтелігенція не просто йшла на конфлікт з владою, національна ідея втрачала досить вагомні аргументи на користь «великої російської держави»: не лише істотно зменшувалася територія впливу, але не було історичних підстав використовувати тезу про «Київ - матір усіх міст руських, місце прийняття православної віри і зародження державності», зникали ідеологічні основи для конфлікту з польським визвольним рухом [7]. Визнавши український націоналізм, необхідно було визнавати і колоніальні стосунки з підкореними народами, і право інших націй на самовизначення, тому простіше і безпечніше у даному питанні виявилось підтримати дії уряду.

Під пильний нагляд влади потрапили і регіональні гуртки, які працювали в губерніях аналогічно до Києва. У Чернігові активісти гуртувалися навколо лікаря Степана Носа. Саме його квартиру Пантелеймон Куліш назвав «куреном», а господаря - «курінним отаманом». Можливо, причиною приязного ставлення Куліша було захоплення чернігівськими громадівцями, а особливо Степаном Носом, козацьким періодом історії. У «курені» збиралася місцева інтелігенція: Л.Глібов, колишній учасник Харківсько-Київського таємного товариства О.Тищинський, О.Маркович, І.Дорошенко, О.Білозерський, І.Паливода, Вульф, О.Лазаревський, І.Маслоковець. Також вони листувалися з однодумцями по всій губернії, наприклад, з І.Андрущенком із Козельця та О.Александровим із Остра [8].

Гурток опікувався відкриттям недільних шкіл та їх фінансуванням, розвитком та репертуаром театральної справи губернії. Активно обговорювалася ліквідація кріпацтва, особливо бурхливими були відгуки на селянське повстання у селі Безуглівка Ніжинського повіту.

Громадівці не просто цікавилися народним життям і культурою, місцевою історією та освітою. Майже всі вони були дописувачами «Черниговских губернских ведомостей», а протягом 1861 - 1863 рр. - «Черниговского листка». Якщо із виданням, яке редагував Глібов, усе зрозуміло, то офіційний журнал губернської влади мав би ретельніше добирати авторів. Але редактор неофіційної частини О.І.Шишацький-Ілліч, відомий український письменник та етнограф, намагався залучити місцеву аудиторію до вивчення особливостей місцевого фольклору, звичаїв, традицій та історії, до пропаганди національної культури [9]. «Ведомости» неодноразово друкували оголошення з проханням надсилати цікавий матеріал, активніше вивчати життя губернії та України. Проте надруковані статті (навіть українською мовою) не виходили за межі офіційної провладної думки. Досить часто під публікаціями про місцеві пісні, приказки, легенди, під історичними та архівними матеріалами стояв спеціальний дозвіл цензурного комітету. Та діяльність О.І.Шишацького-Ілліча, спрямована на популяризацію краєзнавчих, історичних та етнографічних досліджень, друк котрих сам по собі нагадував і стверджував існування українців як осібної нації, сприяла поширенню робіт громадівців.

Найактивнішим дописувачем видання був природно Леонід Іванович Глібов. Видатний український письменник, громадський діяч, педагог і журналіст «вперше опублікував свої байки на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» [10]. Навчаючись у Ніжинському ліцеї вищих наук князя Безбородька, він написав свої перші твори і надіслав частину до губернського видання. Починаючи з 1853 по 1860 «Ведомости» надрукували 35 байок, ліричні та публіцистичні твори Глібова.

Користувалися популярністю поезії українською мовою, проте журнал не обмежувався лише літературною сферою. У 1858 році з'явилася стаття «Стрижено! Стрижено!», де Глібов закликав читачів вивчати і зберігати народну творчість. Письменник зауважував, що «наврод чи хтось стане сумніватися у користі збирання народних приказок, прислів'їв, легенд і пісень, оскільки саме вони якнайкраще висвітлюють життя простих українців»[11]. Цікавили Глібова і прогностичні пам'ятки. І.Л.Побідаш звертає увагу на його ідею видавати всеукраїнський часопис «Ворожка». Народні спостереження Глібов виклав у статтях 1860, 1861, 1863 рр. В одній з них він помістив переклад польського сільськогосподарського календаря, доповнений місцевими прикметами: «Неточні його спостереження можуть, проте, полегшити життя людей наших» [12].

Співпраця Глібова з журналом обговорювалася в листах письменника до О.І.Шишацького-Ілліча. Редактор виступив з ініціативою надрукувати книгу байок, проте Глібов уже пообіцяв їх до Санкт-Петербурга. В подальшому спілкування велося навколо матеріалів видання, резонансних суспільних подій і літературної творчості [13].

Лідер першого покоління Чернігівської громади С. Ніс, випускник медичного факультету Київського університету, за словами Гр. Коваленка, з молодих років цікавився українською народною культурою [14]. Разом з групою однокурсників вони збиралися у національне вбрання, вивчали фольклор, історію, збирали старовинні юридичні акти. Окремим захопленням Степана Даниловича була народна медицина.

До Чернігова лікар прибув у 1859 році. Його оселя швидко стала центром зустрічей місцевих українофілів. С. Ніс збирав кошти на україномовні видання для селян, на

придбання старовинних речей, розповсюджував патріотичну літературу, був організатором і учасником любительських театральних вистав (грав Миколу у «Наталці-Полтавці»). Незважаючи на популярність лікаря як професіонала і повагу до нього у чернігівському суспільстві, губернатор вважав його «неблагонадійним»[15].

Як зазначалося вище, Степан Ніс захоплювався козащиною. Він відшукав і оприлюднив гетьманські універсали, дарчі грамоти та інші документи («Черниговские губернские ведомости», 1861р. №8, 14, 15, 18). Кореспондент закликав усіх читачів досліджувати і аналізувати фамільні архіви, герби і печатки. Можливо, він також був автором досліджень народної медицини (особливості лікування травами), які періодично друкувалися у журналі. Ніс не розумів скептичного ставлення до порад знахарів, оскільки вважав простих людей мудрими спостерігачами, які гарно розуміли природу.

Після цілеспрямованої антиукраїнської кампанії у проросійській пресі імперська влада розгромила громади у Полтаві та Чернігові, закрила недільні школи і заборонила друкування «Черниговского листка» [16]. Під час арешту І.Андрущенка (а він переховував нелегальну літературу у «курені») С.Ніс чинив опір, хоча ніколи не підтримував ідеї народників. У 1864 році за звинуваченням у «малоросійських тенденціях» його вислали на північ Росії до містечка Білозерськ. Там колишній громадівець пробув до 1872 року, підірвав здоров'я і втратив інтерес до боротьби. Але у пам'яті соратників він залишився небайдужим громадським діячем, етнографом і знавцем народної медицини.

Активним дописувачем видання був О.Лазаревський. Він належав до відомої української родини, члени якої підтримували зв'язки з Т.Г.Шевченком, В.Далем та іншими відомими демократами. У 1853 році у «Ведомостях» надрукували його дослідження про ніжинського полковника Василя Золотаренка та джерелознавчі матеріали з історії України. З цього часу журнал систематично публікував матеріали О.Лазаревського, присвячені переважно різним історичним питанням та етнографії [17]. І хоча історик не втручався у політику, його роботи мали велике просвітницьке і наукове значення [18].

Співпрацював з «Ведомостями» і О.Тищинський, який, за словами Т.Демченко, «міг слугувати взірцем українського діяча XIX століття»[19]. До 1863 року він займався етнографічними та краєзнавчими дослідженнями, але не просто надсилав до «Ведомостей» зібрані пісні, легенди, прислів'я і приказки, а вступав у диспути з іншими респондентами (наприклад, з О.Лазаревським і П.Єфименком) про їх регіональні особливості, значення у житті народу. Окрім того, він товаришував з В.Антоновичем, П.Чубинським, писав до «Основи», спілкувався з галичанами і фінансував закордонні україномовні видання.

Після повернення із заслання працював коректором у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» учасник Кирило-Мефодіївського товариства О.В.Маркович, відомий фольклорист і етнограф. Він зблизився з помічником редактора М.Білозерським, а пізніше налагодив товариські стосунки з іншими громадівцями. Можливо, певні матеріали, що друкувалися у виданні, були використані у збірці прислів'їв і приказок, впорядкованій пізніше М.Номисом [20]. Також респондентами «Ведомостей» у різний час виступали Г.Милорадович, П.Огієвський та інші дослідники української культури.

Коли Л.Глібов започаткував випуск «Черниговского листка», О.І.Шишацький-Ілліч дозволив періодично друкувати рекламу нової газети, її рубрики і програму. І хоча наклад «Листка» залишався невеликим, співпраця офіційного та опозиційного видання була досить цікавою.

Співпраця «Черниговских губернских ведомостей» і громадівців мала важливе значення для суспільного життя Чернігівщини. Провладне видання у своїй неофіційній частині підтримувало прагнення гуртка популяризувати народну культуру, освіту і фольклор. Діячі Громади у свою чергу збагачували власними дослідженнями публікації журналу. І хоча після 1863 року тематика статей стала дещо вужчою, не друкувалися статті українською мовою, попередній досвід свідчив про популярність етнографічних, історичних, фольклорних досліджень серед вітчизняних патріотів та їх вміння навіть під пильним контролем імперської влади.

Джерела та література:

1. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х рр XIX в Україні: проблеми, ідеологія. - К.: МЛП, 1999. - С. 37

2. Крип'якевич І.П. Історія України. Історія України / Відп. Ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович - Львів: Світ, 1990. - С. 26
3. Катренко А.М.; Катренко Я.А. Національно-культурне життя і політична діяльність Київської громади (60 - 90-ті рр. XIX ст.) - К., 2003. - С. 178
4. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. Т.1 - К., Наукова думка, 2004 - с.356
5. Субтельний О.Україна: історія - 3-тє вид., перероб. і доп. -К., Либідь, 1993. - с.314
6. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Вказана праця. -с.361
7. Субтельний О. Вказана праця. - С. 316
8. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Вказана праця. - С. 89
9. Глібов Л.І. Твори. В 2-х томах. Т.2-й./ Російська поезія.Драматичні твори, статті, фейлетони, театральні рецензії, листи. - К., «Наукова думка», 1974. - С. 459
10. Побідаш І.Л. Леонід Іванович Глібов: Письменник, педагог, журналіст. - К., Парламентське видавництво, 2004. - С. 55
11. Там само. - С. 57
12. Глібов Леонід. Заметки о погоде и урожае // Черниговские губернские ведомости. - 1861. - № 3. - С. 13
13. Деркач Б.А. Леонід Глібов. Життя і творчість. - К., Дніпро, 1982. - С. 16
14. Коваленко Гр. Очерки жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская Старина. Том - LXXIV, 1901 г. - Сентябрь. - С. 363
15. Там само. - С. 368
16. Грицак Я.Й. Нариси з історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. - К., Генеза, 1996. - С. 66
17. Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський. - К., Вид-во АН УРСР, 1958. - С. 16
18. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. - К., «Дніпро», 1969. - С. 51
19. Демченко Т. Кількісний вимір учасників українського національно-визвольного руху на Чернігівщині на зламі XIX - XX ст // Українознавство, №1, 2006 - С. 58
20. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М.Номис / упоряд., примітки і вступ.ст. М.М.Поляка - К., Либідь, 1993. -С. 9

Жанна Тоцька

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛВОБЕРЕЖЖЯ НА СТОРІНКАХ «ЧЕРНИГОВСКИХ ГУБЕРНСКИХ ВЕДОМОСТЕЙ» (ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД)

У першій половині XIX ст. на Чернігівщині, як і в Україні в цілому, розгорнулося цілеспрямоване вивчення місцевої історії. Краєзнавчі студії в регіоні розвивалися під впливом ідей національно-культурного відродження та методології романтизму. Зусиллями фахівців-істориків і аматорів старовини - представників дворянської та різночинної інтелігенції формувалась джерельна база регіональної історіографії, були розпочаті археологічні й фольклорно-етнографічні дослідження. Значним імпульсом для розвитку історичного краєзнавства стало видання газети «Черниговские губернские ведомости».

З липня 1837 р. було оприлюднено закон про обов'язкове видання при усіх губернських правліннях «Губернских ведомостей», які мали складатися із офіційної та неофіційної частин (остання часом називалася «Приложением»). Закон чітко визначав їх зміст, регламентував коло питань, які дозволялося висвітлювати в газеті. У неофіційній частині могли друкуватися місцеві новини, відомості про розвиток сільського господарства, промисловості й торгівлі, а також історичні матеріали. З 1838 р. «Губернские ведомости» почали регулярно видаватися в Чернігівській губернії.

Слід зазначити, що урядові інстанції постійно стежили за публікаціями в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей». З 1854 р. Київський цензурний комітет для попереднього вивчення вимагав усі статті «содержания исторического и вообще такие, одобрение коих может зависеть от особенных

соображений»¹. Тому історичні матеріали, опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», супроводжувались приміткою «С разрешения Киевского Цензурного комитета». За час свого існування газета переживала періоди піднесення та занепаду, які були пов'язані в першу чергу з політичною ситуацією в країні. Так, наприкінці 50-х - на початку 60-х рр. у зв'язку з підготовкою та проведенням селянської реформи в газеті почали публікуватися актуальні матеріали з цього питання.

У дореформений період завершувався складний і внутрішньосуперечливий процес перетворення історичних знань у науку. У цей час зростає зацікавлення місцевих дослідників специфічними історіографічними та джерелознавчими проблемами. Пошук, опрацювання та публікація історичних документів саме в цей час остаточно увійшли до сфери діяльності істориків².

Стара Чернігівщина мала заслужену репутацію «архівного Ельдорадо». В губернському центрі зберігалися архівні фонди ліквідованих наприкінці XVIII ст. державних установ Гетьманщини та монастирів Лівобережної України. Тут же знаходився великий архів П. Рум'янцева-Задунайського та частина Генерального опису 1765 - 1769 рр. Цінні документи зберігалися в духовній консисторії та фамільних архівах. Багате зібрання рукописів та стародруків належало Чернігівській духовній семінарії³.

На початку 1850-х років, коли неофіційну частину газети редагували М. Білозерський, а потім О. Шишацький-Ілліч, вона перетворилася на своєрідну скарбницю документальних джерел. У зверненні до читачів редакція «Черниговских губернских ведомостей» з цього приводу підкресливала, що «сознавая всю важность древних актов, которые могут освятить с различных сторон былую жизнь края, одной из главных задач неофициальной части своей газеты считает издание материалов. Содействуя целям редакции, некоторые частные лица предоставляют ей свои материалы»⁴. Документальні матеріали в газеті здебільшого публікували місцеві дослідники П. Єфименко, О. Лазаревський, М. Любарський, М. Миклашевський, Г. Милорадович, С. Ніс, І. Самчевський, О. Шишацький-Ілліч, А. Страдомський та ієромонах Никодим. Значення оприлюднених ними джерел з історії Чернігівщини XVII - XIX ст. зростає з урахуванням того прикрого факту, що оригінали багатьох документів пізніше були втрачені.

Систематизуючи історичні джерела, опубліковані на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», ми використовуємо одну із поширених класифікаційних схем. Визначальним критерієм класифікації джерел є їхній характер, зміст та форма. Виходячи з цих критеріїв, умовно виділяють такі їх основні різновидності: документальні джерела (законодавчі, актові, діловодні, статистичні та ін.) та джерела особового походження (щоденники, спогади, листування та ін.)⁵.

Серед оприлюднених у часописі джерел найчисленнішими за кількістю, найрізноманітнішими за формою і найціннішими за значенням є законодавчі акти. Специфіка джерел цього виду полягає у тім, що вони відображають історичну дійсність в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість робити висновки про політичний, соціально-економічний та культурний розвиток країни або регіону.

За походженням законодавчі акти з історії Чернігівщини другої половини XVII - XVIII ст. можна поділити на дві основні групи: законодавчі акти російського царизму, що стосувалися українських земель, та законодавчі акти гетьманського уряду. Значну частину джерел законодавчого масиву, опублікованих на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», становлять саме царські грамоти та укази - усього близько 60 документів. Так, М. Судієнко оприлюднив у газеті грамоту Петра I Чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу від 28 жовтня 1708 р. з вимогою негайно прибути до царського обозу «для избрания по правам и вольностям своим, вольными голосами нового гетмана на место изменившего Мазепы»⁶. Згідно з указом Петра I від 16 травня 1772 р. у гетьманській столиці Глухові було створено російську урядову інституцію - Малоросійську колегію на чолі з бригадиром С. Вельяміновим, яка значною мірою перебрала на себе владні повноваження. Так, в опублікованому в газеті указі Петра I чернігівському полковнику Павлу Полуботку та генеральній старшині від 11 липня 1722 р. зазначається, що після смерті гетьмана Івана Скоропадського «до избрания другого гетмана, во всем делать сообщение с бригадиром Вельяминовым»⁷.

Іншу групу джерел цього виду складають опубліковані на сторінках часопису законодавчі акти гетьманського уряду. Українська козацько-гетьманська держава, що виникла в ході Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького,

створила чимало своєрідних законодавчих і управлінських актів. Основними з них були універсали - публічно-правові акти, що видавалися гетьманами, а інколи й полковниками, представниками генеральної старшини⁸. Усього в дореформений період в газеті було опубліковано близько 60 універсалів українських гетьманів від Івана Виговського⁹ до Кирила Розумовського¹⁰, причому найчисельнішими були універсали Івана Скоропадського (24)¹¹ та Івана Мазепи (13)¹².

З універсалів, зокрема, можна почерпнути відомості про еволюцію землеволодіння. Під час Визвольної війни земельна власність польської шляхти перейшла у власність Війська Запорозького і набула статусу державних земель. Важливим джерелом права власності на землю стало пожалування земель за службу гетьманськими універсалами,¹³ а пізніше царськими указами¹⁴. Прикладом може слугувати універсал гетьмана І. Скоропадського від 22 грудня 1708 р. «о надаче маєтностей значному товаришу войсковому Тимофею Радичу...в уважение его пана Радича заслуг и того, что он от нашествия шведского немалую в субстанции своей понёс руину и убыток», опублікований у газеті О. Лазаревським¹⁵. Землі надавались козацькій старшині, українській шляхті, а також монастирям¹⁶. З'являються «рангові маєтності», пожалувані на час займання певної посади, але з середини XVIII ст. кількість рангових земель скорочується за рахунок їхньої передачі у спадкове володіння. Гетьманські універсали також підтверджували право на куплені маєтності. Так, гетьман І. Мазепа універсалом, наданим 18 червня 1703 р., підтверджував права П. Полуботка на його володіння¹⁷.

Серед гетьманських універсалів, опублікованих на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», слід виокремити універсали, надані міщанам, які за своєю правовою формою і ступенем відображення суті питання розділяються на універсали містам на магдебургію, конфірмаційні та оборонні. Завдяки зусиллям С. Носа у «Черниговских губернских ведомостях» за 1861 р. було надруковано цілу серію таких документів, зокрема, універсал І. Брюховецького про підтвердження прав чернігівських міщан на самоврядування за магдебурзьким правом, наданий 6 липня 1665 р.¹⁸ На сторінках газети було опубліковано також конфірмацію гетьмана Ю. Хмельницького чернігівським міщанам про захист їхніх прав, надану 7 серпня 1664 р.¹⁹ Значна кількість оборонних універсалів є показником постійного порушення козацькою старшиною міщанських прав та привілеїв. Так, в універсалі І. Виговського, наданому 16 листопада 1656 р., зазначалося, «чтоб полковник в суди не втручался и на роботизну мещан не употреблял»²⁰. Загалом, універсали гетьманів, надані містам, дозволяють визначити правове і майнове становище міщан, їхнє місце в соціальній структурі тогочасного суспільства.

Крім законодавчих актів, на шпальтах газети було опубліковано й інші різновиди документальних джерел, зокрема, діловодну документацію. Так, у «Черниговских губернских ведомостях» уперше у вітчизняній історіографії повністю або у витягах були опубліковані актові книги деяких міст Північного Лівобережжя. Найбільші з них у першій половині XVII ст. отримали магдебурзьке право, на підставі якого було створено магістрати. Міські уряди протоколювали свої рішення в актових книгах, що є цінним джерелом для вивчення історії міст другої половини XVII - XVIII ст.²¹ Значний інтерес, зокрема, становлять «Протокули Стародубского Магистрата» 1683 і 1690 рр. З приводу їх публікації на сторінках неофіційної частини газети О. Шишацький-Ілліч зазначав: «Издание...очень интересно для изучающего прошлую жизнь местного народа, а она нигде так полно и ясно не отразилась как в юридических памятниках, которые исправно вносились в книги Ратуш и Магистратов. В 1853 году профессор Московского университета В. Лешков высказал благодарность редакции «Черниговских губернских ведомостей» за издание этого интересного памятника и советовал продолжать издание Протоколов Стародубского Магистрата»²². Магістрат як орган міського самоврядування виступав на сторінках протоколів передусім судовою установою, котра розглядала як цивільні, так і кримінальні справи, хоча останні згодом перебрав на себе полковий суд. Протоколи містили справи різного характеру, здебільшого заяви про повернення боргів, звинувачення у побоях, заперечення, взяття на поруки, договори купівлі або продажу нерухомого майна.

Як цілком слушно зауважила редакція газети, «Протокул - первое, по времени, издание о старинном местном судопроизводстве, до него - полного, ничего, не было издано. Протокул заслуживает изучения как памятник письменного народного языка,

как материал для статистики города Стародуба; а указывая на некоторые черты быта домашней жизни народа в конце XVII века, о которой почти ничего не говорят нам летописцы, он делается весьма важным источником в этнографическом отношении. Не должно забывать, что черты нравственного быта вошли сюда только тёмной стороной»²³.

Крім того, на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» у 1854 р. О. Шишацький-Ілліч оприлюднив низку витягів з «книг меских права Майдебурского ратуши Черниговской»²⁴, в яких переважно зареєстровані купчі на землю, які юридично закріплювали купівлю-продаж земельних володінь²⁵. П. Єфіменко у 1859 р. опублікував у газеті чотири витяги з «книг меских права Майдебурского ратуши Черниговской», у яких йшлося про купівлю друкарем С. Ялинським протягом 1680 - 1682 рр. млина на р. Білоус неподалік від Чернігова²⁶.

Іншу велику підгрупу документальних джерел, представлених на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», складають приватно-правові акти, передусім духівниці, що являють собою унікальне джерело, яке містить відомості про побут, соціальні відносини, самобутню культуру соціально-політичної еліти²⁷. Духівниці, як правило, містили докладні реєстри майна, за котрими можна скласти уявлення про життя українського панства другої половини XVII - XVIII ст., зрозуміти його смаки та інтереси. На сторінках газети в досліджуваний період було опубліковано понад 20 духовних заповітів. Зокрема, Г. Милорадович у 1860 р. оприлюднив низку документальних джерел з історії Любецького Антоніївського монастиря, серед яких були духівниці світських та духовних осіб²⁸. Значну увагу дослідженню духівниць приділяв О. Лазаревський. У своїх «Записках об украинской старине», оприлюднених у «Черниговских губернских ведомостях», він підкреслював, що «украинец, какого звания он ни был, почти всегда оставлял духовное завещание для предотвращения споров между наследниками. Большею частью, завещания писались перед отправлением в какой-нибудь дальний поход. При составлении их присутствовало несколько свидетелей, которые заверяли собственноручными подписями подлинность завещания. Если наследники были малолетними, то назначался душеприказчик и завещание вручалось ему для хранения. В противном случае его отдавали в церковь, или монастырь, где оно и оставалось до смерти завещателя, после которой наследники получали его для дележа, оставляя в церкви, или монастыре только копию с подлинного завещания. Почти каждая духовница начиналась рассуждением о бренности человеческой жизни; для примера представляю начало духовницы Генерального Обозного Ломиковского «В немирном сём и многмятежном мире 66-й жития моего кончается год...» За подобним вступленням, починається обыкновенно подробный перечень движимого и недвижимого имущества, которое распределялось между наследниками, часто пропорционально тому уважению, которым пользовался от них завещатель. ...Завещания часто заключались целым громом проклятий на того, кто-бы дерзнул поступить вопреки воле завещателя»²⁹.

Для вивчення історичних подій та явищ велике значення мають статистичні джерела, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів. Серед описово-статистичних джерел, оприлюднених на сторінках «Черниговских губернских ведомостей», важливе місце належить «Краткому топографическому описанию Новгородского Северского наместничества 1787 г.», ймовірно упорядником якого був О. Шафонський³⁰. У передмові до публікації зазначалося, що цю пам'ятку «редакции «Губернских ведомостей» случилось приобрести по смерти сына его, Григория Афанасиевича, в рукописи под заглавием: «Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 г.» оно нигде не печаталось прежде»³¹. Пам'ятку було впорядковано у зв'язку з очікуваною подорожжю Катерини II в Україну та Крим у 1787 р. Один з примірників опису, напевне, вручили Катерині II під час її перебування у Новгороді-Сіверському (нині зберігається у Російському державному військово-історичному архіві у фонді ВУА), а інший призначався для внутрішнього користування³². Перегляду усталених поглядів на «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» сприяли дослідження О. Коваленка та І. Петреченко, які дійшли висновку про значні інформаційні можливості пам'ятки і опублікували її на сторінках журналу «Сіверянський літопис»³³. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества» містить відомості з історії краю, геральдики, характеристику природних умов, соціального складу населення, господарського життя регіону.

Серед джерел особового походження, що були оприлюднені на сторінках газети «Черниговские губернские ведомости», важливим матеріалом для вивчення місцевої історії є мемуари. Вони суттєво відрізняються не лише від документальних джерел, а й від більшості інших видів нарративних джерел та пам'яток історіографії значно вищим ступенем суб'єктивності та безпосереднім взаємозв'язком з описуваними подіями. Мемуари дозволяють пізнати менталітет людей досліджуваної епохи, відчутти її неповторний колорит³⁴. На сторінках газети було, зокрема, оприлюднено уривок із «Щоденника» генерального підскарб'я Якова Марковича про перебування імператриці Єлизавети в Україні у 1744 р.³⁵

Помітне місце серед джерел особового походження, опублікованих у «Черниговских губернских ведомостях», належить епістолярії. Так, М. Ханенко у 1852 р. вмістив на сторінках газети листи графа М.П. Рум'янцева до першого директора Новгород-Сіверської гімназії І.І. Халанського³⁶ та листування генерального хорунжого М.Д. Ханенка із сином Василем 1746 - 1752 рр.³⁷ На особливу увагу заслуговує публікація комплексу листів Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича,³⁸ яку здійснив у 1854 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» А. Страдомський. Геромонах Никодим, у свою чергу, у 1858 р. оприлюднив у газеті листи до Л. Барановича київського полковника В. Дворецького³⁹ та гетьмана Д. Многогрішного⁴⁰.

Загалом у «Черниговских губернских ведомостях» у дореформений період побачили світ близько 600 документів та матеріалів XVII - XVIII ст., які на сьогодні зберігають свою наукову і пізнавальну цінність. Ці публікації лягли в основу джерельної бази регіональної історіографії Північного Лівобережжя і дозволили відтворити призабуті сторінки історичного минулого регіону.

Джерела та література:

1. Міяковський В. До історії української журналістики? Цензурування «Губернських ведомостей» на Україні // Наше минуле. - 1918. - № 3. - С. 85 - 88.
2. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 7.
3. Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. - К., 1991. - С. 96.
4. Черниговские губернские ведомости. - Часть неофициальная (далі ЧГВ). - 1853. - № 43. - С. 401.
5. Див.: Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 128.
6. ЧГВ. - 1852. - № 21. - С. 224.
7. ЧГВ. - 1858. - № 20. - С. 153 - 154.
8. Див.: Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 137.
9. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 14. - С.91.
10. Универсал гетмана Графа К. Разумовского от 10 ноября 1763 г. о назначении Петра Миклашевского в чин Подкоморного Стародубского полку // ЧГВ. - 1860. - № 9. - С. 58 - 59; Универсал гетмана Графа К. Разумовского от 7 января 1759 г. об определении Георгия Дзвонкевича сотником Белоуским // ЧГВ. - 1854. - № 8. - С. 49 - 50.
11. Универсал гетмана И. Скоропадского // ЧГВ. - 1860. - № 23. - С. 175 - 176; Универсалы гетмана И. Скоропадского // ЧГВ. - 1854. - № 20. - С. 134 - 136; Универсалы гетмана И. Скоропадского // ЧГВ. - 1854. - № 37. - С. 252 - 258.
12. Материалы для истории Южной Руси (универсалы гетмана И. Мазепы) // ЧГВ. - 1858. - № 12. - С. 96 - 98. Документы, сообщенные М.А. Миклашевским // ЧГВ. - 1860. - № 22. - С. 167 - 168.
13. Универсал гетмана И. Самуйловича на подтверждение владений (грунтов) пану Леонтию Полуботку, 1681 г. // ЧГВ. - 1861. - № 20. - С. 127 - 128.
14. Жалованная грамота царя Петра Алексеевича за верную службу Павлу Полуботку на сѣла, мельницы и др. Дана в Лебедине, 1708 г. // ЧГВ. - 1861. - № 21. - С. 135 - 137.
15. Универсал гетмана И. Скоропадского о надаче местностей знатному товарищу войсковому Тимофею Радичу, 1708 г. // ЧГВ. - 1855. - № 3. - С. 11.
16. Универсал гетмана И. Мазепы Елецкому монастырю на владение сѣлами, млинами, озѣрами и др. напротив с. Онисова на р. Десне, 1687 г. // ЧГВ. - 1858. - № 39. - С. 297 - 298.
17. Материалы // ЧГВ. - 1861. - № 20. - С. 128.
18. Ряд универсалов оборонных, данных гетманам и мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 14. - С. 92.

19. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 15. - С. 97.
20. Ряд универсалов оборонных, данных гетманам и мешанам г. Чернигова // ЧГВ. - 1861. - № 14. - С. 91.
21. Доманова Г. Актові книги Чернігівського магістрату // Література та культура Полісся. - Ніжин, 2002. - Вип. 21 - С. 48.
22. ЧГВ. - 1857. - № 21. - С. 175.
23. Материалы для истории местного судопроизводства. Протокол для записывания справ поточных на рок 1690 // ЧГВ. - 1852. - № 36. - С. 381. - 384.
24. Выпись с книг меских права Майдеборского ратуша Черниговского // ЧГВ. - 1854. - № 35 - 39.
25. Акты юридические // ЧГВ. - 1854. - № 36. - С. 249 - 251.
26. Юридические акты // ЧГВ. - 1859. - № 26. - С. 184.
27. Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII - XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 1998. - № 1. - С. 54.
28. Милорадович Г. Антониевский Любечский мужской монастырь // ЧГВ. - 1860. - № 46. - С. 330 - 333. - № 48. - С. 346 - 348.
29. Лазаревский А. Заметки об украинской старине // ЧГВ. - 1857. - № 19. - С. 159 - 162.
30. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года // ЧГВ. - 1851. - № 45 - 47.
31. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года // ЧГВ. - 1851. - № 45. - С. 381 - 385.
32. Див.: Гринь О.В. Описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVII ст. як джерело з історії міст Лівобережної України // Сумська старовина. -2002.- № X. - С. 218 - 224.
33. «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года» / Підготовка до друку та передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 5. - С. 149 - 156.
34. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій. - Дніпропетровськ, 2003. - С. 179.
35. Выписка из дневника Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича о проезде Императрицы Елизаветы Петровны через Малороссию в 1744 г. // ЧГВ. - 1852. - № 45. - С. 507 - 509.
36. ЧГВ. - 1852. - № 12. - С. 115 - 118.
37. ЧГВ. - 1852. - № 36, 37 - 41.
38. Материалы. Письмо Л. Барановича к гетману Самуйловичу, писанное в 1672 г. // ЧГВ. - 1858. - № 38. - С. 294 - 295; Письмо Л. Барановича к Киевскому Митрополиту И. Нелюбовичу-Тукальскому, письмо Л. Барановича к гетману Дорошенку // ЧГВ. - 1858. - № 35. - С. 269 - 271; Письмо Л. Барановича к Мефодию, епископу Мстиславскому, блюстителю Киевской митрополии и два письма Л. Барановича к Царю Алексею Михайловичу // ЧГВ. - 1858. - № 27. - С. 209 - 210; Материалы. Письмо Л. Барановича к гетману Д. Многогрешному // ЧГВ. - 1858. - № 26. - С. 203 - 204; Материалы. Письмо Л. Барановича к наказному гетману Сомку, 1663 г. // - ЧГВ. - 1858. - № 25. - С. 194 - 195;
39. Материалы. - 1858. - № 25. - С. 193 - 196.
40. Материалы. - 1858. - № 27. - С. 209.

Володимир ШКВАРЧУК

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ. ЧИЇМИ РУКАМИ?..

2003 рік - чи не вперше на державному рівні - присвячений вшануванню пам'яті жертв голодомору й політичних репресій. Займатися цією темою тривалий час - зокрема й особливо голодомором - небезпечно для здоров'я. Нормальна людська психіка, при більш-менш живій уяві й не до кінця дерев'яних нервах, не витримує. Раз таке було можливим, і громи небесні не спопелили цю грішну землю чи хоча б прямих винуватців, - усе на світі здається таким хистким, непевним, ненадійним, нікчемним, безглуздим, що хоч вий. Але можна поговорити про чекістів, обминаючи жахіття, пов'язані з їхньою трудовою діяльністю, просто як про людей. Цікава ж тема: звідки вони бралися?

Зрозуміло: в пролетарській державі всі повинні були маскуватися під пролетарів. Це в Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію та її гестапо йшли виключно лавочники і торгаші, у нас такого бути не могло. Однак з різних анкет і джерел про

чекістів певного періоду (ми тут розглядатимемо переважно вищий керівний склад органів радянської держбезпеки) так і випирає: батько - прикажчик конторник, фармацевт, дрібний торговець, купець 2-ої гільдії, булочник-табельник, сировар, рахівник, власник цегельного заводу (як у братів Берманів - наркома внутрішніх справ БРСР та заступника наркома внутрішніх справ СРСР, розстріляних лише в 1939 році, хоч варто було в колісці), м'ясник, сторож, кондуктор, поштар, ювелір, бухгалтер, шапкар, рагістратор-статистик, приймальник складу, експедитор, закрійник, страхоагент, брокер, егер, годинникар, лакей, арендатор, сортувальник, офіціант, буфетник, полотер, телеграфіст, комісіонер-посередник, ветеринар, власник галантерейної лавки, кустар-одинак, пекар, перукар-склодув, коробейник-перекупник, поліційний наглядач, маслобійник, гравер, підпачкова, самоосвіта, церковно-парафіяльна школа, сільська школа, міське училище, реальне училище, трудова школа, землемірне училище, ремісниче училище, учительська школа, педкурси, класична гімназія, земська школа, правова академія, «Талмуд-Гора», ветеринарний інститут... Проте місце роботи: хлопчик на побігеньках, рознощик посуду в трактирі, баночник на склозаводі, хлопчик у лавці, батрак, пастух, учень чи підручний слюсаря, кравця, аптекаря, шевця, перукаря, коваля, склодува, пакувальник вина, продавець, телеграфіст, писар, конторник, чорнороб, пекар, покрівельник, паяльник, завскладу, бетонник, набірник, рахівник, землекоп, страхоагент, розсильний, фармацевт, комірник, рознощик газет, кур'єр, поденщик, пакувальник галантереї в приватній лавці, прибиральник, помкухаря, сторож, піаніст, конторський розсильний, слюсар цукрофабрики, листоноша, приймальник зерна на млині, артілі інвалідів, кубовник у трактирі... Особливого потягу до плуга, верстата, кельми, відбійного молотка з тих анкет не випливає; скоріше до кращої забезпеченості, канцелярій, влади, а звідти й до маузера і нагана. Усі вони були яскраво вираженими зятими шукачами тепліших місць під сонцем.

Освіта: домашня, початкова, самоосвіта, церковно-парафіяльна школа, сільська школа, міське училище, реальне училище, трудова школа, землемірне училище, ремісниче училище, учительська школа, педкурси, класична гімназія, земська школа, правова академія, «Талмуд-Гора», ветеринарний інститут... Проте місце роботи: хлопчик на побігеньках, рознощик посуду в трактирі, баночник на склозаводі, хлопчик у лавці, батрак, пастух, учень чи підручний слюсаря, кравця, аптекаря, шевця, перукаря, коваля, склодува, пакувальник вина, продавець, телеграфіст, писар, конторник, чорнороб, пекар, покрівельник, паяльник, завскладу, бетонник, набірник, рахівник, землекоп, страхоагент, розсильний, фармацевт, комірник, рознощик газет, кур'єр, поденщик, пакувальник галантереї в приватній лавці, прибиральник, помкухаря, сторож, піаніст, конторський розсильний, слюсар цукрофабрики, листоноша, приймальник зерна на млині, артілі інвалідів, кубовник у трактирі... Особливого потягу до плуга, верстата, кельми, відбійного молотка з тих анкет не випливає; скоріше до кращої забезпеченості, канцелярій, влади, а звідти й до маузера і нагана. Усі вони були яскраво вираженими зятими шукачами тепліших місць під сонцем.

Зрештою, партія й сама в усі часи таких індивідів гостро потребувала, а вже органи ВЧК-ОДПУ-НКВС-МВС возносили декого - іноді у зовсім несподіваний спосіб - на нечувані висоти своєї піраміди. Цілком спокійним, врівноваженим, мирним, до кінця передбачуваним життям обдарувала доля уродженця Москви Нафталія Ароновича Френкеля. Закінчив будівельний технікум, до того ж у Німеччині, де освіта серйозніша, будував склади, школи і клуби в єврейських поселеннях Миколаєва і Херсона, приймав вантажі на пароплавах приватних власників України і Туреччини... У 1923 році, в 40-річному віці, спіймався на якомусь шахрайстві по відношенню до громадської чи державної установи й отримав 10 років Соловків. У ті часи в'язнів годували однаково, для зайнятості могли змусити переносити воду з ополонки в ополонку, вечорами ж у якісь групи збивалися, самодіяльністю займалися, навіть журнали випускали. Дивився Нафталій на весь той безлад і думав: це ж скільки дармової кінської сили без жодної користі пропадає! А якщо дати кожному норму, та таку, щоб пиццв, і годувати відповідно до її виконання? В середньому, кожен здатний, при найскромнішому харчуванні, витримувати такий режим місяців чотири - це ж який прибуток пролетарській державі! Обміркувавши й розробивши свій план (розум у нього працював, совість мовчала) на дванадцяти аркушах учнівського зошита, адресував його прямо Сталіну. Хазяїн цінував корисні для пролетарської справи пропозиції. Френкеля відпарили в лазні, видали нову робу й відправили літаком до столиці. Вождь мав з ним тривалу бесіду. Повернувся Френкель на Соловки не безправним зеком - великим начальником, перевіряти й обкатувати свої задумки на конкретній справі. Згодом працював у Москві, в Управлінні таборів особливого призначення, керував будівництвом Біломор-каналу, Байкало-Амурської залізниці, залізнично-дорожнім будівництвом на Далекому Сході всього Союзу, доріс до однієї з правих рук самого начальника ГУЛАГ НКВС СРСР Ізраїля Ізраїловича Плінера - з двокласним училищем за плечима, сина прокажчика, колишнього підручного на бараночному виробництві, провідника вагонів, купорщика пляшок на пивзаводі, помічника рибаків-промисловців тощо, і закінчив начальником Головного управління таборів залізнично-дорожнього будівництва НКВС-МВС СРСР. У 1947 році, в 64-річному віці, вийшов на пенсію у званні генерал-лейтенанта інженерно-технічної служби, з трьома орденами Леніна на чекістських грудях. Сталін так його цінував, що навіть написати заяву в партію не казав. Так і прожив, забиваючи «козла» в одному із московських дворів, до 77-річного віку безпартійним.

Один із стовпів радянського суспільства. Скільки мільйонів безправних зеків замордували за його метою й під його безпосереднім керівництвом - один Бог знає. Згадаймо, що до того часу в Росії виснажувати в'язнів непомірною фізичною працею за жалюгідну пайку вважалося аморальним. Декабристів змушували нагребти за день кілька тачок руди й називати це каторгою. Достоевський сам напрошувався товкти алебастр, аби хоч чимось розважитися.

Звичайно, не всі йшли до своїх чекістських висот через тюремні камери, але всі обов'язково через якесь шахрайство. Нарком внутрішніх справ СРСР Генеральний комісар держбезпеки (на синіх петлицях зірка Маршала Радянського Союзу) Генріх Григорович Ягода (Єнох Гершеневич Ісгуда). Син годинникаря, гравера, аптекаря, ювеліра - він сам у цьому плутався. Закінчив екстерном 8 класів гімназії в Нижньому Новгороді. Анархіст, згодом незламний комуніст. Друкар, набірник, статистик, член бойової дружини, єфрейтор. У 1914 році вельми передбачливо і вдало одружився з Ідою Авербах - племінницею майбутнього голови ВЦВК Якова Свердлова. Партійні прізвиська «Тьомка», «Сич», «Одинокий», «Галушкін». В анкетах брехав, що з 1919 року член колегії Наркому зовнішньої торгівлі, хоч цього наркомату до 1920 року не було. Темна особа. Садист і вбивця. Засуджений до розстрілу в 1938 році, в 47-річному віці. Не реабілітований, хоч комуністи таких досі люблять.

Генеральний комісар держбезпеки Микола Іванович Єжов. Батько - наче ливарник, але з часом у своїх анкетах він його зовсім не згадував, а на слідстві зізнався лише до мами-литовки, словом, і там щось темне. Освіта: один клас початкового училища і курси марксизму-ленінізму, але вже в 32-річному віці, на посаді помічника завідувача організаційно-розподільчого відділу ЦК ВКП(б), коли йому могли видати документ, не питаючи знань. Учень слюсаря, учень кравця, безробітний, робітник заводу, робітник ліжкової фабрики, старший майстер артільної майстерні, робітник-солдат команди нестройових, робітник і член завкому склозаводу, завідувач клубу. В юності мав прізвисько «Колька-книжник», отже, любив книжки, які його, однак, нічого доброго не навчили, бо кожен бере з книжок лише своє, найближче його натурі. Це, як з кіно: один співчуває благородному шерифу, другий - чорному Ель-Койото. Розстріляний в 1940 році, в 45-річному віці. Рідним оголошували, що помер у 1942 році в місяцях позбавлення волі. У 70-х роках пустили чутку, що спочив Колька у Казані на руках лікарів-психіатрів. Невинною жертвою не вважається.

Лаврентій Павлович Берія. Цього ще не всі знають. Цікаве в його біографії те, що маючи непогану на той час освіту - Сухумське вище початкове училище, свою трудову діяльність почав усе ж таки з казначая і конторника. Це, що б не казали, все-таки характеристика. Сумісна з іншим: на жодній конкретній справі надовго не зосереджуватись, ніде собі місця не зігрівати (як селянин біля свого городу), постійно шукати способу хоч якось і чимось вивищитись, на чомусь погріти руки. Спільна риса всіх так званих професійних революціонерів (а насправді відчайдушних кар'єристів, готових на все), яких, як радять розумні люди, варто знищувати на другий день після революції. Їх і знищували - рано чи пізно. Іншої мови вони б не зрозуміли. Може не випадково певний час у радуспільстві побутував вислів: знищити як сказаних псів. До селян, яких теж розстрілювали пачками, ця формула чомусь не клеїлась. А всіляким партійцям-чекістам-троцькістам пасувала. Щось у ній і в них таке було... Берію знищили в 54-річному віці. За чекістськими мірками - мало не довгожитель. І тут кавказцям щастить.

Спустимося на поверх нижче - на рівень наркомів внутрішніх справ союзних республік, зокрема УРСР. Які люди тут окопалися? Звідки взялися? Яку долю собі створили?

Комісар держбезпеки 1-го рангу (по-армійському - командарм 1-го рангу, трішечки нижче Маршала Радянського Союзу) Всеволод Аполлонович Балицький. Українець з Дніпропетровщини. Батько - помічник-бухгалтер патронового заводу. Освіта на подив висока: 8 класів гімназії і 3 курси юрфаку Московського університету - вільним слухачем. Також Лазаревський інститут східних мов і тифліська школа прапорщиків. Гіршого ката в Україні не було. Розстріляний у 1937 році в Москві, в 45-річному віці. Не реабілітований, значить, жодної для того й зачіпки не було. Називав себе в анкетах «русским», бо інакше його в Політбюро ЦК ВКП(б) могли не обрати.

Комісар держбезпеки 2-го рангу (по-армійському - командарм 2-го рангу Ізраїль

Мойсейович Леплевський. (У колишніх радянських анкетах було прийнято ретельно зазначити національність; деякі дослідники, зокрема російські, його й досі дотримуються; я ж від цього правила відступлю, бо як би я навіть вказав помилково, що Ізраїль Мойсейович Леплевський - українець, з селян-козаків, все одно ніхто не повірить). Батько: різальник на тютюновій фабриці (начебто, бо брехали чекісти в цьому пункті безбожно). Освіта - жодної, тобто самоосвіта. Працював у шапкарній майстерні, на аптечному складі. Службу в органах держбезпеки почав з регістратора зброї Саратовської ЧК. Виріс до начальника особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР - тобто начальника особливої таємної поліції всередині таємної поліції НКВС. Був наркомом внутрішніх справ Білорусії. В Україну його перекинули в 1932 році, якраз під голодомор. Розстріляний у 1937 році, в 42-річному віці. Не реабілітований.

Комісар держбезпеки 3-го рангу (по-армійському командарм 3-го рангу Олександр Іванович Успенський. Росіянин. Із сім'ї сторожа-лісника в Тульській губернії. Освіта: початкове училище, 2-річне училище, 2 класи духовного училища. Був заступником коменданта Кремля з внутрішньої охорони, бачив зблизька вождів. Нарком внутрішніх справ УРСР - з січня по листопад 1938 року. Довідавшись якимось чином, що й над його головою зависли хмари, залишив на службовому столі записку: «Труп шукайте в Дніпрі», утік. Переховувався під Москвою. Заарештований у Челябінській області за орієнтировками всесоюзного розшуку. Розстріляний у 1940 році, в 48-річному віці. Не реабілітований.

Комісар держбезпеки 3-го рангу Амаяк Захарович Кобулов. Вірменин із Тифліса. Син кравця. Освіта: п'ять класів торгової школи. Бухгалтер. В органах теж починав з рахівника. У 1938-39 роках - виконуючий обов'язки наркома ВМ УРСР. Розстріляний у 1954 році, в 48-річному віці, трохи пізніше від свого брата Богдана Захаровича Кобулова, першого заступника Берії, разом з ним і розстріляного в 1953 році, в 49-річному віці. Не реабілітований.

Комісар держбезпеки 2-го рангу Іван Олександрович Серов. Росіянин. Син селянина-середняка з Вологодщини. Закінчив сільську школу і міську школу 2-го ступеня. Починав із завідувача хати-читальні й голови сільради. Говорити про нього двома словами - просто гріх. Яких він тільки найвищих посад не займав, у яких країнах не побував, як успішно кавказькі народи на північ виселяв, як угорське повстання душив, як блискуче КДБ і ГРУ керував, яких тільки нагород не отримувал! Траплялося, правда, що його звання Героя Радянського Союзу позбавляли, з генерала армії до генерал-майора опускали, іноземні нагороди відбирали, але загалом на своє 85-річне життя скаржитися він не міг: хоч тепер піонерам за взірць його став!

Комісар держбезпеки 3-го рангу Василь Тимофійович Сергієнко. Українець з Харківщини. Батько - швець (не любили батьки комісарів за плугом чи з серпом ходити; очевидно, щось у цьому таки є). Освіта 3 класи міського парафіяльного училища. Працював учнем друкаря, учнем різальника на картонажній фабриці, підручним слюсаря, фрезерувальником, вантажником, наймитом, чорноробом, купорщиком пляшок, завкранниці горілчаного заводу. У ДПУ почав з практиканта й фельдгегера. У 1940-1941 році на посаді начальника УНКВС Львівської області приводив до спільного знаменника галичан. Згодом - нарком ВС УРСР. При наближенні до Києва німців не забезпечив своєчасної евакуації апарату НКВС, від чого до 800 співробітників потрапили в оточення, полон, пропали безвісти. Сам, опинившись у кільці, сказав підлеглим: «Я вам тепер не нарком, робіть, що хочете». Самотужки пробрався до окупованого Харкова, відвідував родичів, відкрито появлявся в людних місцях. Після звільнення Харкова хазяйка квартири, що надала йому притулок, згинула за сумнівних обставин. Оскільки був любимчиком Берії, який зла йому не хотів, керував по війні північними таборами, мав догану від ЦК за грубе ставлення до підлеглих, ігнорування табірною політвідділу й порушення табірною режиму - любив, бачте, змушувати зеківський оркестр в урочистих випадках грати собі на радість. Звільнений з МВС у 1954 році за дискредитацію високого звання генерала. Тихо-мирно жив у Києві до 90-річного віку, не досягнувши два роки до горбачовської перебудови. Міцний був чоловік. Любив веселе життя, і воно йому вдавалося. Та й совість не заважала...

Комісар держбезпеки 3-го рангу Павло Якович Мешик. Українець із Конотопа, батько - службовець. Освіта капітальна: семирічка, ФЗУ, енергетичний інститут. З рік працював слюсарем. У 1932-33 роках - курсант Вищої школи ОДПУ СРСР. Зразу пішов по високих

посадах. Був наркомом держбезпеки УРСР в 1941 році й міністром ВС УРСР у 1953 році. У тому ж таки році розстріляний, в числі найперших посіпак Берії, в 43-річному віці. Не реабілітований. Якби не розстріл, теж, мабуть, жив би років до дев'яноста: життєвої сили в таких вистачало, та й по фотографії видно.

Ще був в Україні один комісар держбезпеки 3-го рангу - заступник міністра ВС УРСР Василь Тимофійович Іванов. Росіянин, зі Смоленщини. В анкетах батька, дрібного підрядника, називав коли селянином, коли бетонщиком. Закінчив у Москві 3-класне міське училище й 4-річну торгову школу. Працював, зрозуміло, касиром приватної крамнички, конторником, пакувальником, агентом по заготівлі продовольства. Був начальником Харківського губернського й окружного відділів ДПУ, начальником Донецького УНКВС. Заарештований у 1937 році в номері готелю «Москва». Засуджений до розстрілу «в особом порядку», тобто за списками, які підписував сам Сталін чи Молотов, у 44-річному віці.

Не всім давав тов. Сталін розгулятися!.. Тільки увійде товариш у повну силу і смак - а тут бац!.. У розквіті ж сил!.. Не реабілітований.

Несолодко доводилося й начальникам управління внутрішніх справ у Чернігові. (Із восьми більш-менш мені відомих перших двох - Двинянинова і Краукліса - розстріляли; інших відомостей про них у мене нема.

Комісар держбезпеки (рівнозначно армійському генерал-майору) Михайло Іванович Тимофеев. Цей - щасливчик. Аж дивно. Москвич, з родини робітника-металіста. Освіта: 3-річне міське училище, значно пізніше - Глухівська окружна радпартшкола, вже на посаді начальника окрвідділу ДПУ, тобто так, для анкети. Працював учнем і прикажчиком у приватних крамничках (ось де вони привчалися служити господарям), підручним слюсаря і токаря. Керував облуправлінням НКВС у Чернігові в 1934-36 роках. По-справжньому знайшов себе у виправно-трудовах таборах Півночі. Вийшов на пенсію в 1956 році - з посади начальника Головного управління таборів лісової промисловості. Ще 21 рік, до 83-річного віку, мирно проживав у Москві. Стовп радянського суспільства. Активний будівник комунізму. Вгодований, набичений, шия в комір кітеля не вміщається.

Старший майор держбезпеки (комдив по-військовому, генеральське звання) Юхим Хомич Кравець. Білорус, син чорнороба. Освіта: вище початкове училище. Працював писарем. У ВЧК - зразу в слідчі. Викривав ворогів народу в Брянську, Києві, Полтаві, Одесі, Дніпропетровську - взагалі, засиджуватися на одному місці їм не давали. У Чернігові керував зовсім мало - з грудня з 16 грудня 1936 року по 23 січня 1937 року. Заарештований у 1939 році, розстріляний у 1940-ому, в 42 роки. Звинувачення стандартні: шкідництво, теракти чи підготовка до них, участь у контрреволюційній організації. Безсумнівний ворог народу, бо не реабілітований.

Майор держбезпеки (комбриг по-військовому, перше генеральське звання) Петро Григорович Соколов-Шостак. Киянин, наче з міщан, але батька згадувати не любив, мати - кухарка по найму. Освіта: 3 класи початкової благодійної школи. Хлопчик на побігеньках, підручний прикажчика в крамниці готового плаття, безробітний, жив на випадкові заробітки, на завод чи в шахту, як належить пролетареві, не рвався. Службу другу народу почав у секретно-оперативному відділі Київської губЧК. Далі високі й найвищі посади в Тамбові, Петрограді, Вінниці, Одесі, Донецьку (якраз у 1932-33 роках). Начальник ЧОУ НКВС з 23 січня по червень 24 червня 1937 року. Через кілька місяців, в 41-річному віці, розстріляний - «в особом порядку», тобто кремлівськими списками у 1962 році реабілітований. Невинна жертва тоталітарного режиму й сталінських чекістських опричників. У часи Хрушова таких оплакували гіркими сльозами, оди, панегірики й мадригали про них складали; згодом перестали. Серед іншого, звинувачувався у нещирості до партії за те, що замаскував своє єврейське походження.

Майор держбезпеки Марк Борисович Корнев (Капелюс). З Херсонщини. Батько - кустар, дрібний торговець. Освіта: 2-річне міністерське-земське училище, однорічні вечірні загальноосвітні курси. Учень годинникаря, підручний сантехніка, робітник на складі будматеріалів, канцелярист-рахівник. Далі - партійна й комсомольська, ревтрибунальна, міліцейська, чекістська робота в Одесі, Балті, Тирасполі, Вознесенську, Миколаєві, Звенигороді, Кременчуці, Полтаві. Начальник УНКВС Молдавської АРСР. З 20 липня 1937 року по 26 лютого 1938 року - начальник ЧОУ НКВС. Немало за цей час він смертних вироків підписав українським селянам у складі «трійки»! Менше ніж півроку побув ще помічником наркома ВС Білорусії. Розстріляний 2 травня 1939 року

не дотягнувши всього шість днів до свого 39-ліття. За що боролись. Не реабілітований. Мабуть, насправді в чомусь забагато на себе брав. А тов. Сталін любив, щоб кожен знав своє місце й не висовувався. У 1950 році дружині повідомили, що помер у таборах від серцевого нападу, як належить, вигадавши дату.

Капітан держбезпеки (полковник по-армійському) Андрій Іванович Єгоров. Росіянин, син селянина-середняка з Сибірської губернії. Освіта: 3 класи реального училища, 2 класи трудової школи 2-го ступеня. Діловод повітового продкому, агент ЧК, співробітник для доручень, секретар слідчого. Плідна робота в Сизрані, Астрахані, Сталінграді вивела його до Москви - в секретно-політичний відділ у ГУДБ НКВС СРСР. Начальник ЧОУ НКВС - з 26 лютого 1938 року по 2 грудня того ж року, якихось дев'ять місяців. Тут і взяли. Дали трохи пожити. Розстріляли аж у 1941 році, в 37-річному віці. Значить, скуштував і тюрем, і таборів. Не реабілітований. І цьому не дали розгулятися.

Капітан держбезпеки Петро Павлович Дмитрієв. Донечанин, із славнозвісної Юзовки, може, молодих Хрущова і Ворошилова, на прізвисько «Володька», особисто знав. Писався українцем. З робітників. Освіта, як ні в кого: Новочеркаський політехнічний інститут, Північно-Кавказький енергетичний інститут. Чорнороб, слюсар, інженер, головний механік, головний енергетик. На зміцнення органів його кинули з посади завідувача промислово-транспортного відділу Сталінського обкому КП(б)У. Одразу начальником ЧОУ НКВС - з 8 січня 1939 року по 22 квітня 1940 року. Таку ж посаду справляв у Дніпропетровську, Чернівцях, Тернополі. Воював у військах НКВС. По війні знову на технічних посадах на виробництві. Жив до 66 років у Криму. З вигляду хворобливий. Якась нетипова біографія. І чого його в органи занесло? Воля партії?.. Адже там убивати треба було...

Капітан держбезпеки Василь Семенович Машлятин. З Північного Кавказу. Росіянин. З робітників. Освіта: 2-річна ЦПШ, 3 класи технічного училища. Підручний слюсаря, котельник, міліціонер. Потягнуло на оперативну роботу в органи - висліджувати, обшукувати, арештовувати, допитувати... Начальник ЧОУ НКДБ (чистий чекіст) - з 22 квітня 19 року по 28 березня 1941 року. Через півтора місяця по звільненні з посади чомусь помер, у 41-річному віці. Темна справа...

Варті згадки - не знаю, яким словом - найуспішніші на чекістському поприщі вихідці з колишньої Чернігівської губернії. Не марно ж вони на самий Олімп висунулися. Їхніми переміщеннями по службі найперші вожді займалися...

Комісар держбезпеки 2-го рангу Абрам Аронович Слущкий. Із с. Парафіївки Борзнянського району. Казав про батька, що залізничний кондуктор. Освіта: змішана гімназія. Учень слюсаря і конторника. Найвища посада: начальник 7-го (іноземного) відділу ГУДБ НКВС СРСР. 12 лютого 1938 року отруєний начальником УНКВС Московської області Заковським і заступником начальника 12-го (оперативної техніки) відділу ГУДБ НКВС СРСР Альохіним під час його доповіді одному із найстрашніших катів - першому на той час заступникові Берії командарму І-го рангу Михайлу Петровичу Фрінновському, невдовзі розстріляному. Посмертно виключений з партії як ворог народу. Його вбивці теж недовго затрималися на цьому світі. Леонід Михайлович Заковський (Генріх Ернестович Штубіс) - латиш, син лісника, 2 класи освіти, розстріляний у тому ж році. Михайло Сергійович Альохін (Смоляров) єврей, син купця 2-ої гільдії, 7 класів комерційного училища, розстріляний як німецький шпигун наступного року. Суворі звичаї були в тих пролетарських органах!

Комісар держбезпеки 3-го рангу (комкор по-армійському) Микола Галактіонович Миколаїв-Журід. З Конотопа. Українець. Батько - домовласник. Освіта: гімназія, юрфак Київського університету, Одеська школа прапорщиків. Працював у залізничній конторі. Найвища посада: начальник 3-го (контррозвідувального) відділу ГУДБ НКВС СРСР. Заарештований у 1938-ому, розстріляний у 1940 році, в 43 роки. Не реабілітований. У часи чисток виключався з партії як інтелігент і чужий елемент.

Старший майор держбезпеки Борис Олександрович Малишев (за іншою версією - Федір-Федот Лукич Льюченко). Українець. Із села десь біля Шостки, назву якого російські джерела передають як Клишек, що потребує уточнення. Батько - робітник (ох і підозрілі оті кондуктори та робітники в глухівській сільській місцевості!). Освіта: 3 класи сільського училища, 2,5 року міського училища екстерном. Хлопчик на побігеньках у приватних осіб, робітник, конторник. В армії - писар, дезертит, начальник активної частини і агентури 12-ої армії. Великі посади в різних областях, начальник УНКВС

Іркутської області. Заарештований у 1939-ому, розстріляний у 1941 році, в 46-річному віці. Не реабілітований.

Майор держбезпеки (комбриг по-армійському) Лев Йосипович Рейхман. Із Чернігова. З родини шевця. Освіта: I клас єврейського ремісничого училища. Слюсар кустарної майстерні в Чернігові, слюсар чавунно-ливарного заводу в Києві, безробітний. Висліджував ворогів у Бузулуці, Самарі, Новоросійську, Анапі, Чернігові, Ніжині, Теофіополі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Черкасах, Києві, Вінниці, Одесі, Донецьку, Запоріжжі, Харкові. Найвища посада: начальник відділу оборонної промисловості Головного економічного управління НКВС СРСР. Заарештований у 1939 році при зміні покоління Єжова на беріївців. Розстріляний у 1940 році, в 39-річному віці.

Майор держбезпеки (комбриг по-армійському) Мойсей Алієвський Мордухович. З Прилук. Син булочника. Освіта: однорічна єврейська школа. Учень у батьковій булочній, конторник у транспортній конторі по таксировці залізничних фрахтів, підмайстер у булочній брата, завсекції обліку й розділу житла в Москві. В органах - діловод Особвідділу ВЧК, на оперативній роботі, вища посада - начальник відділу актів громадського стану НКВС СРСР. Заарештований у 1938 році, в 40-річному віці, за шкідництво, теракт, здійснення чи підготовку контрреволюційного злочину. Отримав 15 років таборів, у 1955 році звільнений. Реабілітований. Невинна жертва чекістів-булочників.

Капітан держбезпеки (полковник по-армійському) Яків Іванович Пилипенко. Українець. Із селян-бідняків с. Блестова Менського району. Дослужився до посади начальника УНКВС Могилевської області, всю війну провів у полоні, опісля перевірки, образлива недовіра, довелося піти на виробництво, добре, що хоч без кулі в потилиці обійшлося. Рідкісний невдаха.

Капітан держбезпеки Олександр Іванович Старовойт. Українець. Із с. Григорівки Конотопського повіту. Батько - колійний обхідник. Освіта: 3 класи початкової залізничної школи, ФЗУ. Чорнороб, учень слюсаря, слюсар, механік. Тривалий час працював на Чернігівщині по партійній лінії. З 1939 року (33 роки хлопцеві!) - начальник УНКВС Одеської області. Звільнений через хворобу. Відраджений у НКВС Латвії, де в 1941 році потрапив в оточення. Подальша доля невідома. Схоже на те, що не за свою справу не берись. Раз тобі призначено долею крутити хвості...

Старший лейтенант держбезпеки (майор по-армійському) Ілля Залманович Рессін із Чернігова. Син прикажчика. Освіта: 3 класи міського училища. Навальник, відкатник, поммашиніста на лісопильному заводі. В органах держбезпеки працював у Чернігові, Ніжині, Луганську, Харкові, Дніпропетровську. Опікувався армією, флотом, оборонними заводами. Нарком внутрішніх справ АРСР німців Поволжя. Заарештований в кінці Великого терору. Розстріляний у 1940 році, в 37-річному віці. Не реабілітований. Одна з найблискучіших кар'єр.

Перше, що впадає в око при ознайомленні з біографічними довідками вищого керівництва органів внутрішніх справ і держбезпеки, - підозріле соцпоходження, скромна освіта й величезна кількість страт.

Непевне, чітко не окреслене, розмите соціальне становище робить людину злою і ворожою до основної трудової маси населення, передусім до її найстійкіших, найконсервативніших груп - селян і робітників. Формальна вища освіта, без необхідної внутрішньої культури, часто надає людині зайвої, не по розуму, самовпевненості; або, якщо та освіта серйозніша, змушує розмірковувати там, де треба негайно найрішучіше діяти. Постійні кровопускання забезпечували каральним органам необхідну ротацию, очищення, омолодження, свіжу кров і малогострі зуби. Раз для себе вирішивши: «У чекіста є лише дві дороги - на підвищення або в тюрму» - Сталін, знаючи, що то за публіка й чого від неї можна чекати, своїм керівним карателям заспокоюватися на досягнутому, спочивати на лаврах, загнивати в злочинній бездіяльності не давав. Величезну 20-річну роботу по вивченню керівного складу органів НКВС і держбезпеки провели московські дослідники Н. В. Петров і К. В. Скоркин. За їх даними: якщо до 1934 року вождь ще терпів серед своїх найперших катів 8 колишніх членів Бунду і Паолей-Ціону, 7 соціалістів-революціонерів, стільки ж анархістів та 3 білих, то в 1939 році їх заступив лише один чоловік з небільшовицьким минулим - товариш Берія з його членством у партії Муссават. Так само з національностями. У 1936 році серед найвищого керівництва внутрішніх органів (повторюю, серед самої верхівки, тобто еліти з еліт)

було: 43 євреї, 33 росіяни, 9 латишів, 6 українців, 5 поляків, 4 грузини, 2 білоруси, 2 німці, 1 вірменин і 1 азербайджанець. Тут повернув Сталін поволі в кадровому питанні свою «генеральну лінію», і картина в 1941 році різко змінилася (кадри в різні роки то зменшувалися, то росли, тому загальні цифри тут не сходяться): росіян - 118, українців - 28, грузинів - 12, євреїв - 10, білорусів - 4, вірменів - 2, латишів - один, всіх інших - 0. Як і завжди, кого розстріляли, хто «вмер під час слідства» чи в таборі...

Безпристрасна суха статистика відзначає ще одне: з часом, коли малоосвічених, озлоблених, марнославних синів дрібних торговців і ремісників, що починали свою кар'єру з хлопчиків на побігеньках, поступово винищили, ще й почали надавати перевагу представникам титульної нації, в органи косяками пішли люди чимось скривджені - з неповних або так званих неблагополучних сімей, волоцюги, безпритульні, чимось закомплексовані, часто просто заздрісні, конфліктні, мстиві. З цього видно, яких людей суспільство повинно остерігатися (або належним чином дбати про кожного зокрема!), щоб не виплекати з них своїх можливих катів. Зрештою, є ще люди просто кайнової породи. А їх як не годуй!..

Наталія Слобожаніна

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Проблему розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. слід розглядати у контексті процесу усвідомлення значення локальної історії у справі освіти та виховання. У багатьох країнах Європи тоді спостерігався сплеск інтересу до історичного знання на ґрунті дослідження окремих регіонів. Я.Верменич, аналізуючи становлення краєзнавства, стверджує, що «в авангарді пошуків системи впорядкування знань про землі йшла Німеччина, де ідея малої Батьківщини з'явилась у атмосфері формування регіональної самосвідомості після об'єднання 1871 року. Місцева історія була піднята до рівня національної»¹. В Росії також з'явилися перші товариства по вивченню місцевого краю. Це були типові краєзнавчі організації, які відстоювали ідею батьківщинознавства.

На українських землях подібні товариства діяли нарізно, оскільки держава всіляко запобігала або ж ставила під контроль існування та діяльність наукових товариств, які в межах своєї компетенції займалися вивченням та описом губерній, складанням історичних, статистичних, топографічних описів краю. Так виникли своєрідні осередки краєзнавства (хоча самого поняття «краєзнавство» ще не існувало), які залучали до роботи над місцевою історією усіх аматорів старовини.

У зв'язку з новими тенденціями соціально-економічного розвитку Чернігівської губернії, що окреслилися внаслідок проведення реформ другої половини ХІХ ст., помітно зростає інтерес до географії та історії краю. Як зауважив О.Коваленко, «за цих умов помітно активізувалися історико-краєзнавчі студії, коло краєзнавців розширилось, тривав пошук організаційних форм, які б дозволили об'єднати зусилля аматорів старовини»².

У 1861 році в Чернігові була заснована Громада, члени якої займалися національно-культурною та громадсько-політичною діяльністю. С.Ніс, Л.Глібов, О.Тищинський, О.Білозерський видавали науково-популярну літературу, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Після того, як у 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, поживавилася дослідницька діяльність представників Чернігівської громади в галузі краєзнавства. Представники оновленої Громади В.Варзар, О.Русов, а згодом А.Верзилов вивчали становище селянства, його звичаї, побут та культуру. Крім статистики й етнографії, чернігівські громадівці «опрацьовували археологію, історію та географію України»³

У зв'язку з необхідністю сприяння економічному розвитку регіонів у другій половині

XIX ст. проводилася робота з упорядкування історико-статистичних описів губерній. Задовольнити запити щодо збирання статистичних даних були покликані губернські статистичні комітети. Роль координаційного центру в цьому процесі виконувало статистичне відділення міністерства внутрішніх справ, у 1852 р. реорганізоване у статистичний комітет.

На Чернігівщині своєрідним центром краєзнавчих досліджень став губернський статистичний комітет, створений у 1835 р. Своім завданням комітет проголосив «повне, всебічне вивчення краю»⁴, що передбачало збирання та перевірку статистичних даних, упорядкування різноманітних описів губерній. У 1862 р. комітет видав першу «Памятную книгу Черниговской губернии», яка, крім детальних статистичних відомостей, містила дослідження з історії та етнографії Чернігівщини, а з 1866 р. почали виходити друком «Записки Черниговского губернского статистического комитета». До того ж за безпосередньої участі членів статистичного комітету щороку видавалися «Обзоры Черниговской губернии». Статистичні дані з волостей і повітів надсилали до губернського статистичного комітету, де вони проходили детальну перевірку і друкувались у вигляді статистичних таблиць за спеціальною формою⁵ в «Приложениях ко Всепожданнейшему отчету начальника Черниговской губернии»⁶.

Одним з найактивніших співробітників комітету став О.Лазаревський, який протягом кількох років обіймав посаду його секретаря. Діяльність О.Лазаревського була тісно пов'язана з Північним Лівобережжям, де він жив протягом 1861 - 1868 рр. у Чернігові, а у 1874 - 1879 рр. у Ніжині. З метою організації системних історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині він разом з О.Марковичем та С.Носом планував заснувати у Чернігові історичне товариство. У 1862 р. вони звернулися до місцевої адміністрації за дозволом, але клопотання було відхилено.

О.Лазаревський був одним з фундаторів історико-краєзнавчих студій на Чернігівщині. В «Журнале заседаний Черниговского губернского статистического комитета» за 1863 - 1866 рр. вміщено підготовлені О.Лазаревським програмні документи історико-краєзнавчих досліджень, як- от: «О собирании сведений для изучения крестьянского быта в экономическом отношении», «Доклад о способе проведения однодневной переписи (жителей городов Черниговской губернии)». Втім, реалізувати широку програму вивчення Чернігівщини істориком так і не вдалося. З місць були одержані лише поодинокі відповіді на надіслані анкети. Місцевим дослідникам також неабияк прислужилися ще дві програми обстежень, підготовлені О.Лазаревським. Складена ним «Записка об изучении Черниговской губернии в этнографическом отношении» визначала принципи вивчення краю, особливостей мови, звичаїв, побуту місцевого населення. «Программа для описания сел и местечек», що складалася з 20 пунктів, дала можливість отримати відомості про населені пункти Лівобережної України. Матеріали, які надходили з місць, частково були оприлюднені на сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета».

Опубліковані 1868 р. у Чернігові праці О.Лазаревського «Очерк старейших дворянских родов Черниговской губернии» і «Села Конопотского уезда» були побудовані на основі матеріалів архівів Чернігова, в яких на тоді зберігалися справи центральних адміністративних установ доби Гетьманщини другої половини XVII - XVIII ст.

Після того, як О.Лазаревський виїхав з Чернігова, в останній чверті XIX ст. губернський статистичний комітет дещо звужив масштаби своєї діяльності й обмежився щорічною публікацією «Календарей Черниговской губернии» та «Черниговских памяток», що містили, крім статистичних відомостей, окремі статті та замітки з місцевої історії.

У даному контексті заслуговує на увагу упорядник перших трьох випусків «Календаря Черниговской губернии» К.Корвін - Піотровський, який у 1885 р. обійняв посаду старшого чиновника з особливих доручень при чернігівському губернаторі, а 1886 р. - секретаря губернського статистичного комітету. К.Корвін-Піотровський цікавився місцевою історією та етнографією і у 1887 р. окремою книгою видав «Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии»⁷.

З 1862 р. у центрі наукового життя Чернігова опинився архієпископ Філарет Гумілевський, який після висвячення на місцеву кафедру брав безпосередню участь у роботі Чернігівського губернського статистичного комітету. Проте головну увагу він

зосередив на розвитку церковно-історичних студій. З ініціативи архієпископа Філарета при Троїцько-Іллінському монастирі відновили друкарню й започаткували видання часопису «Черниговские епархиальные известия». Значна частина публікацій у неофіційній частині часопису належала Філарету. Крім статей на богословську тематику, він оприлюднив близько 60 розвідок церковної історії Чернігівщини, етнографії, генеалогії⁸. У своїх наукових працях Філарет використовував літописи та величезний за своїм обсягом матеріал з церковних архівів. Він запровадив до наукового обігу низку нововиявлених джерел з історії Чернігівської єпархії (синодик Антоніївського Любецького монастиря, «Сказание» про князя Михайла Чернігівського з книгозбірні Глухівського Петропавлівського монастиря, листи чернігівських архієреїв Л. Барановича, Ф. Углицького, А. Стаховського). Одним з перших серед духовних істориків він залучив різноманітні археологічні джерела. Зокрема, на території Чернігово-Сіверщини Філаретом враховано близько 30 літописних топонімів, зібрано відомості про 58 городищ. Отже, саме з діяльністю Філарета пов'язаний новий етап у розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині, а його наукова спадщина і на сьогодні не втратила свого наукового значення.

Неабияким поштовхом до розгортання регіональних досліджень у Російській імперії стали реформи в галузі місцевого самоврядування, передусім земська (1864) та міська (1870). Новостворені земства розгорнули роботу з економічного та соціального обстеження селянського господарства. Цю функцію виконувало статистичне відділення (бюро) Чернігівської губернської земської управи, яке функціонувало протягом 1876 - 1878 та 1881 - 1886 рр. Земські статистики В. Варзар, П. Червінський, М. Константинович, О. Русов створили новий джерельний масив для соціально-економічних та історичних досліджень. Вони широко практикували експедиційні обстеження, усні опитування населення за спеціальними формулярами, проводили подвірні переписи та різноманітні вибіркові дослідження.

Не дивно, що на території Чернігівської губернії земські статистичні установи перетворилися в осередки краєзнавчого руху. Особливе значення мали багатотомні серійні видання - «Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии» та «Материалы по оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии». Констатуючи складне економічне становище населення Чернігівщини у другій половині XIX ст., дослідники шукали його першопричини в історичному минулому. Вони звернули увагу на Генеральний або Рум'янцевський опис Лівобережної України 1765 - 1769 рр., частина матеріалів якого на той час зберігалась у Чернігові. Ретельно опрацьовані та систематизовані матеріали Рум'янцевського опису були вміщені у додатках до деяких томів «Материалов для оценки земельных угодий Черниговской губернии». Серед земських статистиків варто згадати О. Шликевича, який розробив першу в земській статистиці комбінаційну таблицю, на підставі котрої у 1882 р. було опрацьовано матеріали подвірного перепису Козелецького повіту⁹. Земська статистика стимулювала створення нового жанру регіональних досліджень, в яких аналіз тогочасного стану соціально-економічних процесів спирався на історичне підґрунтя. Їх методологічну основу становив історизм, що передбачав пошук причин політичного та економічного становища в минулому. Специфіку викладу визначали порівняльні дані, ґрунтовані, з одного боку, на джерельному масиві попередніх століть, а з іншого - на цифрових показниках, одержаних за допомогою обстежень регіонів та анкетування різних прошарків населення.

Типовим прикладом такого роду праць можуть бути наукові розвідки одного з фундаторів української земської статистики О. Русова. Увійшовши у 1876 р. до складу статбюро, він розпочав докладне вивчення становища землеробства в губернії на основі географічного (описового) методу, що передбачав групування даних не лише за соціальними станами, але й у територіальному вимірі¹⁰.

Досліджуючи за таким принципом Довжицьку волость Чернігівського повіту, О. Русов порівнював дані власного обстеження з результатами Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765 - 1769 рр. і дійшов висновку, що за останні сто років добробут мешканців погіршився.

Зважаючи на причетність чернігівських статистиків до земського руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного ладу в Російській імперії, губернська адміністрація зрештою прийняла рішення про закриття статистичного відділення, яке

було відновлено вже у ХХ ст. Це змусило фахівців, які мали відношення до краєзнавчих досліджень, шукати інших способів, аби згуртуватись для подальшої науково-дослідницької роботи.

Певні можливості для реалізації творчих задумів краєзнавців створювала місцева преса. Навколо газет та журналів гуртувалися представники місцевої прогресивної інтелігенції - науковці, письменники, громадські діячі, які всіляко сприяли розвитку історичного краєзнавства. В.Афіані стверджує, що роль періодичних видань у розвитку краєзнавства за своїм значенням можна порівняти хіба що з краєзнавчими товариствами. Преса здійснювала зв'язок між членами наукових товариств та пересічними дописувачами, а також виконувала функції координатора вивчення історії місцевими дослідниками.

Офіційним органом місцевої адміністрації вважались «Черниговские губернские ведомости» (1838 - 1918 рр.), що складалася з двох частин: офіційної, в якій друкувались урядові постанови та розпорядження місцевої влади, і неофіційної, на сторінках якої висвітлювались не лише місцеві новини, а й оприлюднювались статті з історії, етнографії, економіки, різноманітні краєзнавчі розвідки. Значення «Черниговских губернских ведомостей» як джерела для дослідження краєзнавчого руху на Чернігівщині у другій половині ХІХ ст. ще не поціноване належним чином.

Відомості з історії краю групувалися під рубриками «Матеріали для місцевої історії», «Матеріали і статті з історії Чернігівської єпархії», «Юридичні акти ХVІІІ ст.», «Матеріали для історико - статистичного опису Чернігівської губернії»¹¹. Втім, ці рубрики не були постійними і повсякчас змінювали свої назви. Характер публікацій залежав від політичного курсу уряду, тиску цензури, уподобань редактора і співробітників.

Значну цінність мають оприлюднені в «Черниговских губернских ведомостях» актові книги магістратів і ратуш ХVІІ - ХVІІІ ст., вивчення яких дає можливість дослідити різні сторони міського життя, судочинство, розвиток ремесла і торгівлі, міське землевладіння, соціальні конфлікти. На сторінках часопису були надруковані витяги з актових книг Чернігова, Ніжина, Стародуба, Батурина, Козельця, Остра.

У 1861 р. побачили світ перші номери «Черниговских епархиальных известий». У неофіційній частині тижневика, заснованого архієпископом Філаретом Гумілевським, систематично з'являлися публікації з церковного краєзнавства. Нариси з історії окремих монастирів та церков оприлюднювали Філарет Гумілевський, А.Хойнацький, О.Єфимов, А.Страдомський, Т.Стефановський.

Значну увагу автори «Черниговских епархиальных известий» приділяли діяльності місцевих архієпископів, причому особливою популярністю у краєзнавців користувалася небуденна постать Феодосія Углицького, якому присвятили свої розвідки О.Ханенко, Г.Бородулін, О.Єфимов.

Помітне місце серед історико-краєзнавчих публікацій на сторінках «Черниговских епархиальных известий» належало студіям з історії Чернігівського колегіуму та його правонаступниці Чернігівської духовної семінарії. Її плідно й послідовно розробляли А.Страдомський, М.Докучаєв, Л.Білоусович, М.Лілеєв, П.Добровольський, Д.Скворцов.

Помітну роль у розвитку краєзнавчих студій відіграла газета «Черниговский листок» (1891 - 1863), заснована Л.Глібовим. Незважаючи на те, що «Черниговский листок» вважали щотижневиком, виходив він вкрай нерегулярно. Протягом трьох років існування редакція спромоглася видати 61 номер газети, оскільки постійно відчувала «брак коштів та співробітників»¹². «Черниговский листок» вважається своєрідним літописом тогочасної Чернігівщини. Головне завдання газети полягало у «всестороннем і беспристрастном исследовании края и южнорусского народа и уразумение его потребностей»¹³. Постійними авторами тижневика були О. Лазаревський, І. Андрущенко, С. Ніс, П. Куліш, О. Маркович, Номис (М. Симонов), П. Єфименко.

Історико-краєзнавча тематика знайшла широке відображення на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» (1869 - 1915). Протягом першого десятиліття на його сторінках публікувалися лише офіційні земські матеріали. З 1877 р. натомість з'явилися цікаві історико-краєзнавчі статті. Їхня поява була пов'язана з діяльністю П.Червінського, В.Варзара, О.Шликевича, О.Русова, які публікували в «Земском сборнике» матеріали з історії, археології та етнографії. Значне місце на сторінках часопису відводилося біографічним нарисам про діячів культури, життя та

діяльність яких були пов'язані з Чернігівщиною.

Розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у XIX ст. значною мірою прислужилися колекціонери та збирачі старожитностей. Держава майже не опікувалася питанням охорони пам'яток старовини, створенням музейних та архівних закладів. Незважаючи на те, що з середини 20-х рр. XIX ст. в Російській імперії видаються укази, спрямовані на розв'язання цієї проблеми, ситуація не покращилась: «як губернатори, так і губернські статистичні комітети мали займатись по можливості» охороною пам'яток¹⁴. Таким чином, вирішення проблем збереження історико-культурної спадщини залежало від ініціативи приватних осіб, наукових товариств, громадських організацій та органів місцевого самоврядування.

У другій половині XIX ст. у регіоні внаслідок діяльності місцевих меценатів та колекціонерів сформувалися зібрання Тарновських у Качанівці, Галаганів у Сокиринцях. Недарма О. Лазаревський у пошуках джерел для власних краєзнавчих розвідок неодноразово звертав увагу на колекцію Г. Галагана. Неабияке враження на дослідника справляло і зібрання старожитностей В.Тарновського. Під час перебування у Качанівці в 1888 р. він залишив у альбомі такий запис: «Восхищался коллекцией и с тревогою думал о ее будущем...»¹⁵. Особливого значення набували фамільні архіви, що склалися з рукописних та друківаних матеріалів. Із покоління в покоління передавалися окремі документи та рукописні збірники з метою довести привілеї родини, права на володіння землею та ін. У XIX ст. збирання письмових пам'яток стало помітним явищем у науковому і культурному житті. Тематична спрямованість документальних зібрань була зумовлена особистими уподобаннями власників. Зазвичай поштовхом до збиральницької діяльності було знайомство з родинними архівами. Саме вони становили основу більшості документальних колекцій. Вже з середини XIX ст. фамільні архіви починають розглядатись не лише під кутом зору прагматичних родинних інтересів, а викликають інтерес з боку науковців, дослідників, краєзнавців. Отож документи з фамільних архівів Милорадовичів, Марковичів, Ханенків, Судієнків починають друкуватися в неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей».

На особливу увагу заслуговує зібрання документів Г.Милорадовича. До складу зібрання входили фамільні архіви Милорадовичів, Полуботків, Туманських. Неабияке наукове значення мали добірка царських грамот і гетьманських універсалів XVII - XVIII ст., господарські та фінансові документи, духівниці. Частина свого зібрання Г.Милорадович запровадив у науковий обіг у часописах та окремими виданнями¹⁶.

Відомий колекціонер М.Судієнко залишив своїм нащадкам значну за обсягом і змістом історичну бібліотеку та зібрання документів XVII - XIX ст. В його архіві були зібрані документи Генеральної військової канцелярії, гетьманські універсали й численний епістолярій.

У цілому тематична та хронологічна обмеженість праць місцевих дослідників зазначеної доби не дозволила їм створити узагальненої праці з історії Чернігівщини. На розгортанні краєзнавчого руху негативно позначилась відсутність єдиного координаційного центру. Та, незважаючи на ці викликані часом недоліки, саме в другій половині XIX ст. були створені умови для організаційного оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині.

Реалії сьогодення історичної науки вимагають створення праць масштабу «Історії міст та сіл» в оновленому вигляді. Це, у свою чергу, вимагає концентрації зусиль науковців, подальшого пошуку і нагромадження відомостей про малодосліджені сторінки історії краю. Звернення до проблеми розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX ст. зумовлене необхідністю критичного засвоєння та використання нагромадженого досвіду і доробку краєзнавців минулого.

Джерела та література:

1. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К., 2003. - С. 32.
2. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Маліневська В.М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в другій половині XIX ст. // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1984. - С. 237
3. Русанов Ю.А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX - початку XX століття: історіографічний аспект.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1996. - С. 17.

4. Коваленко О.Б., Курас Г.М., Маліневська В.М. Назв. праця. - С. 237.
5. ДАЧО. - Ф. 154. - Оп. 1. - Спр. 5. - 59 арк.
6. Приложение ко Всеподданнейшему отчету начальника Черниговской губернии за 1880 год.- Б. м., б. р. - 30 с.
7. Корвин - Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887.
8. Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ століття // Україна і Росія у панорамі століть. - Чернігів, 1998. - С. 188.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 270.
10. Рахно О.Я. Олександр Олександрович Русов: Біобібліографічний покажчик. - Чернігів, 2004. - С. 7 - 8.
11. Швидько Г.К., Чеботок С.С. Історичне краєзнавство на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. - К., 1984. - С. 239.
12. Шевелів Б. Тижневик «Черниговский листок» за редакцією Л.І. Глібова (1861 - 1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 448.
13. Там само. - С. 450.
14. Гапієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті - 1918 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1999. - С. 12.
15. Половнікова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. - Чернігів, 2002. - Вип. 2. - С. 19.
16. Коваленко О.Б. З історії колекціонування писемних пам'яток на Чернігово-Сіверщині / Сіверянський літопис. - 2002. - № 1. - С. 85.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Тамара Кушерець

●

ГУМАНІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ В ПОСТКЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Історія філософії дає нам багатий матеріал для аналізу вирішення проблеми суб'єкта історії. Це багатство виражається насамперед у різноманітності підходів до дослідження суспільства та людини, котрі в силу своєї філософської природи ніколи не були і не будуть беззаперечними істинами.

Вже у філософських пошуках мислителів античності, що заклали корені європейської раціональності своїми намаганнями дати субстанціональне визначення буття, помітне прагнення осягнути духовні витoki суспільного життя. Для філософів античності природа стала моделлю для історії, а не історія моделлю для природи. У їх уявленнях все у світі рухається, але врешті-решт усе і знаходиться у спокої у межах однієї космічної сферичності. Таке уявлення про рух не дуже заохочувало древніх до чистого історизму, тобто до такого уявлення про життя, коли окремі його моменти уявляються як щось небувале та унікальне, коли мислиться та чи інша мета історичного розвитку. «Одна і та сама картина світу існує тут скрізь і назавжди, так що все індивідуальне, все особисте і взагалі все оформлене, то створюючись, то руйнуючись, вічно повертається до самого себе, і від цього вічного круговороту воно рівно нічого не одержує нового» (6, с.19).

Спроба подивитися на історію як таку, що має цілісний смисл, була зроблена мислителями античності не одразу. Греки та римляни не мали навіть особливого слова для того, що ми сьогодні називаємо історією, вони знали лише історії у множині. Це справедливо щодо творчості таких видатних істориків античності, як Геродот, Фукидід, Тацит, Светоній та інших. Лише у творах Полібія (та незалежно від нього у китайського філософа Сима Цяня) виникає новий тип загальної історії, що базується на ідеї круговороту.

Християнська інтерпретація людської історії виходила з її розуміння як певної цілісності, тотальності. У ній торжествує провіденціально-есхатологічне трактування суспільного розвитку, реалізується пошук іманентної цілі, «телоса» історії. «Священна» історія, центральною подією якої християнські богослови, такі як Августин Аквінат, Іохим Феорський, вважали явлення Христа, стає ключем до розуміння світської історії. «Між християнством та історією існує такий зв'язок, якого не існує у жодній із релігій, у жодній із духовних сил світу. Християнство внесло динамізм, виключну силу історичного розвитку і створило можливість філософії історії (1, с. 27). У лоні християнського тлумачення природи суспільного буття зароджується субстанціональний підхід до його змісту. Розгляд цілісності історії, що розгортається у напрямку до певного фіналу, є не що інше, як пошук єдиної субстанції суспільного життя, що розкривається в часі. Саме тут слід шукати витoki субстанціоналістських концепцій західноєвропейської історіософії Нового часу.

Філософи Нового часу вбачали у людині істоту, яка здатна проникнути до сутності будови універсуму, свідомо будувати своє життя за канонами розуму. Важливим здобутком філософських концепцій Т.Гобса, Дж. Локка стає ідея «природного закону», що спрямовує історичні діяння людей. У ході суперечки щодо «древніх та нових часів»

у XVII столітті обговорювалась ідея прогресу, що була детально розроблена у працях німецького філософа І.Г.Гердера та французьких просвітителів. Віра у торжество суспільного прогресу, гуманістичних начал у житті мала, проте, однобічно спрощене звучання: їх фінальна перемога бачилась мислителям з самого початку встановленою, ніби запланованою якимось перелицьованим провидінням.

Німецька класична філософія резюмувала пошуки західноєвропейської думки, пропонуючи інший ракурс розгляду людської історії. Вже у працях І.Канта ставиться питання про можливість суміщення погляду на історію як на єдиний процес, що спрямовується закономірністю, та присутності у ній індивідуально-особистісного виміру, пов'язаного з реалізацією вільного саморозвитку людини. Категорії «суб'єкт» і «об'єкт» з тим змістом, що характерний для сьогоднішнього вжитку, вперше знаходимо у філософії цього німецького мислителя. Саме після виходу у світ його творів закріпилася термінологічна традиція, що пов'язує термін «суб'єкт» з активною істотою, що пізнає, а термін «об'єкт» - з предметом пізнання, хоча зрозуміло, що зміст цих категорій та їх співвідношення цілком визначається тією філософською системою, у межах якої ставиться сама ця проблема.

Кант показав, що не структура субстанції, що пізнається, а структура суб'єкта, що пізнає, визначає характер пізнання та предмет знання. «Німецький ідеалізм створив своєрідну нову онтологію суб'єкта, що стала на місце онтології субстанції, або, інакше кажучи, онтологію історії, замість онтології природи» (4, с. 5). Свобода людини мислиться Кантом як така, що стоїть вище феноменального світу, протилежна йому і така, що існує у нормативній сфері. Німецький філософ поставив запитання про взаємозв'язок цілі природи та самореалізації індивіда. Часто прогрес людського роду купується дорогою ціною - ціною краху сподівань окремої особистості. Кант вірив у можливість створення кращих умов для індивідуального існування з поступовим удосконаленням людського роду. Його погляди стали вихідним пунктом філософії історії Фіхте, Шелінга та Гегеля.

На початку XIX століття мислителі почали звертати увагу на зумовленість дій людини соціальним середовищем, на проблему соціалізації суб'єкта історії. Цьому сприяли виникнення соціології, котра зробила акцент на суспільстві як на тотальності, що саморегулюється і самотрансформується, та матеріалістичне розуміння історії в філософії К.Маркса.

Філософія історії вказаного типу виходить із концепції «всесвітньої історії», тобто уявлення про те, що історичні події всіх часів та народів зливаються в єдине ціле, що має внутрішню єдність, план або порядок якого може бути досягнутим. Засновник соціології О.Конт дав підтвердження цій концепції шляхом використання порівняльно-історичного методу, тобто порівняльного вивчення побуту, інститутів та історій різних суспільств. В його соціальній філософії були виділені два моменти: 1) твердження про те, що взагалі існують загальні закономірності соціального життя, тобто такі, що повторюються, зустрічаються у зовсім різних народів і в різні епохи; 2) твердження, що такі закономірності є саме законами розвитку, тобто визначають хід розвитку кожного суспільства.

При такому підході тільки «закономірне» може бути суттєвим у явищах, «індивідуальне» ж може бути взятим до уваги лише як тип, як ілюстрація до закону. «Для виведення законів суспільного розвитку прибічники такого підходу виходять з того, що ми постійно переживаємо зв'язки людських дій у їх безпосередній реальності і тому маємо змогу, як вони вважають, пояснити їх з аксіоматичною очевидністю та відкрити таким чином «законо», що лежать у їх основі. ... Побудова системи абстрактних, а тому чисто абстрактних положень, аналогічних до тих, що існують у природничих науках - єдиний засіб духовного панування над розмаїттям суспільного життя»(3, с.386).

Відкидаючи субстанціоналістські конструкції попередньої філософії історії, яка шукала єдине духовне начало, що породжує розмаїття суспільного життя, Маркс виходив з вирішальної ролі практики, на базі якої виникають всі інші види діяльності. Своє бачення історії людства він будував, спираючись на передумову існування формаційних ансамблів, що закономірно змінюють один одного у процесі універсалізації суспільних зв'язків. Критерієм прогресу розвитку суспільства для нього є не лише розвиток виробничих сил, а й ті можливості, що відкриваються для особистісного розвитку.

У своїй концепції історичного розвитку Маркс не виходить за межі світобачення, що склалося під впливом раціоналізму та просвітницької філософії XVIII століття, пов'язаного з вірою в те, що людство може і повинне шляхом розвитку наукової думки швидко вдосконалювати та поліпшувати своє суспільне життя. Люди при такому підході визнаються спочатку як суб'єкти пізнання, а вже потім - дії.

Справжні витоки історичної динаміки і часова зв'язність в історії розмаїття людських подій були осмислені як спосіб чуттєво-предметного, практичного зв'язку людей між собою, «який приймає все нові форми, а значить є історія» (8, с.21-22). Суспільний зв'язок, «суспільність взагалі» - були визначені як реальна основа історичності людського буття, або, словами Маркса, реального процесу життя.

Маркс розглядав суспільний розвиток як природно-історичний процес, який здійснюється за законами, які не тільки не залежать від волі, свідомості та намірів людини, але й самі визначають її волю, свідомість та наміри. Розкрити закони суспільства означало розкрити суттєві стійкі зв'язки великих груп (класів), мас людей, форм їх діяльності. Зрозуміло, що ці зв'язки не могли бути розкриті в діях окремої людини. «Окрема людина стає суб'єктом історії тільки через об'єднання, закріплене тією чи іншою організацією з іншими людьми» (7, с.32).

Матеріалістичне розуміння історії наштовхнулося на фундаментальний факт суспільного розвитку - продуктивно-історична здатність «реальної колективності» людей діє в історичному розгортанні життя стихійно, ніби за спинами індивідів, що переслідують свої власні цілі, складаючись у культурний світ, ціле, яке не контролюється свідомістю та вольовими актами людей.

Тому в теорії марксизму, який належить до певної історичної епохи, історична перспектива постає в образі загальної класичної парадигми розуміння історії. Вона покладається як майбутній (не скільки необхідне в етичному сенсі, стільки необхідне у сенсі природно-історичної необхідності) збіг свідомих пізнавальних актів з природною динамікою сукупної діяльності людей. При цьому мається на увазі не тільки можливість свідомого і планомірного контролю за загальними контурами того, що Маркс назвав «вільним суспільним союзом людей». Культурно-історична перспектива бачиться як демістифікація і своєрідна секуляризація духовного покладання людського життя передусім в особливих конфігураціях повсякденного існування, неповторних і унікальних для долі кожної людини.

У світі реального історичного руху люди, не кажучи вже про культурну «передісторію», ще досить далекі від того, щоб бути у «прозорих і розумних» стосунках один з одним. І справа не в тому, що для цього не вистачає освіченості. Навіть у галузі спеціальних занять так званої творчої діяльності, що традиційно відноситься до культури, ніхто не може точно визначити, що із створеного людьми сьогодні отримає наступне визнання як справді культурна цінність, значимий вчинок тощо. Так само індивіди не є «повними» суб'єктами як процесу власної соціалізації (культурного формування), так і масиву обставин повсякденного існування у світі певної культури - традицій, звичаїв, норм поведінки, мовних символів тощо. Аналогічно і в області «життєвої творчості», яку мають на увазі, коли говорять про людину як творця своєї долі, люди не в змозі свідомо покладати наперед ті особливі і унікально неповторні конфігурації суспільного життя - фактичність подій, котрі зв'язують їх у ході безпосередньої життєвої взаємодії один з одним та із навколишнім середовищем.

Звичайно, ці прошарки людського буття заставляють рахуватися з особливостями їх історичного існування тільки при певних змінах місця людини в суспільному цілому. «Саме існування суспільного цілого і в екологічних параметрах природних умов, і у способах сприятливої соціальної організації стають у пряму залежність від людських якостей окремих осіб» (10, с.77).

Природність суспільного руху сьогодні потрібно розглядати не як певну незалежність буття суспільства від свідомих дій людей, і котрий в силу цього постає як об'єктивний і такий, що можна досліджувати з точністю законів природничих наук. Людство не можна поділити на двополярний світ, який на базовому рівні «земного» життя представлений неуками і одуреними, а на великій вершині об'єктивної істини прозорливими суспільствознавцями, які несуть свідомість у маси. «Природна історичність людського буття є спонтанно і непередбачено створювана у результаті свідомих дій міра культурності ставлення людини до інших людей, природи і своєї власної «натури».

... Людина діє в світі і спрямована на його предметну зміну; культура виникає як природно-історичний результат цих дій, незамислених наперед як культурно значимих» (2, с. 135).

Якщо під культурою розуміти всю дійсність людського світу, то в принципі не можна вказати на яку-небудь певну сукупність зовнішніх умов, причин обставин, що породжують її, а також деяких «об'єктивних» критеріїв відділення культурного від некультурного.

«Люди самі створюють свою історію» - квінтесенція і постійний рефрен у визначеннях сутності історичного процесу основоположниками марксизму. Так само постійно ці визначення супроводжуються додатковими твердженнями щодо зумовленості людських дій обставинами і зміни цих обставин у ході цієї дії. Але і обставини не є позасуб'єктивними, а результатом попередньої діяльності людей, її об'єктивацією, втіленням суб'єктивності попередніх поколінь.

Парадокс класики: постійно елімінуючи людину із світу своїх конструкцій, роблячи її суб'єктом у смислі тієї традиції, яка і породила категорію суб'єкт, а не у пізніших смислах, вона все ж намагається забезпечити її існування у цьому світі. Класична філософія знайшла рішення у вигляді напередзаданої гармонії цілей і засобів людського розвитку, так що при будь-яких відповідно обраних початкових умовах індивід «вільно» зроби́ть те, що вже записано в законі. Свобода є лише пізнаною необхідністю.

«Якщо замість того, щоб вивчати суб'єкт і об'єкт через їх взаємне заперечення, ми навчимося розуміти під суб'єктом істоту, що заключає в собі відкритість об'єктивному, або, краще сказати, в тому, що вона виходить до об'єктивного, то парадокс класики зникає» (9, с.53).

Новий тип філософії був пов'язаний з інтерпретацією Е.Гусерлем свідомості як інтенціональності, тобто націленості на буття, спрямованості на світ, до предметів пізнання, при цьому за основу інтенціональності беруться зусилля індивідуальної свідомості, що намагається вийти за свої власні межі до світу. Реальність, світ виступає у вигляді перспективи кожного індивіда. Визначене буття світу - це не матерія, не душа, не деяка конкретна річ, а «перспектива».

Для теоретичних побудов посткласичної філософії немає характерного для класики витіснення людини із світу, тобто розведення на суб'єкт і об'єкт у традиційних смислах. Навпаки, вона починається з його (суб'єкта) онтологічного вкорінення, бо не ставить людину у відношення до світу, а виходить з того, що людина сама є відношенням світу. Історія не є для неї чимось зовнішнім, а є умовою її існування, є часом і простором її буття. Світ не є заданим наперед, його закони, у тому числі і закони історичного розвитку, попередньо не встановлені, вони є функцією самої діяльності людини, в континуумі якої і з'являється цей можливий зв'язок, який лише потім набуває статусу закону. Ніщо не встановлено у вигляді закону, а лише встановлюється у цій якості «тут і тепер». І це «тут і тепер» не є точкою на стрілі історичного часу, а само є приріст часу, постільки цей зв'язок постійно твориться.

Мислителі ХХ століття не відмовляються від тези про активність людини. Більше того, як ніколи раніше в їх роботах підкреслюється спонтанний характер людської життєдіяльності. Саме в цьому вбачається буття людини як суб'єкта, однак в уявленні про активність суб'єкта вноситься ряд істотних змін. По-перше, ця активність позбавлена будь-якої об'єктивної норми, закономірності, загальнозначимості. Людське буття розуміється як абсолютно суб'єктивне, оскільки воно проявляє свою справжню природу, коли вільно визначає себе із самого себе. Але самій цій вільній суб'єктивності, що саме себе визначає, не притаманні ніякі наперед задані норми і форми діяльності. Свобода і буття суб'єкта тотожні, і в цьому вбачається основна ознака саме людської діяльності на відміну від решти світу.

По-друге, навіть вільно здійснений акт не може стати основою для наступних дій, не може їх причинно зумовити. Ніщо у виключно людській реальності не здійснюється автоматично і не може бути виражене у термінах причинно-наслідкової залежності. Людська реальність у цьому розумінні є ланцюг актів, пов'язаних між собою лише вільним рішенням і постійно діючим особистим зусиллям. На цій основі заперечується можливість створення будь-яких програм діяльності, формулювання загальнозначимих норм поведінки та систем їх типізації.

Якщо коротко охарактеризувати особливість розгляду антрополого-екзистенційною

філософією проблеми суб'єкта, то можна зазначити, що він відрізняється специфічно онтологічною інтерпретацією цього питання на відміну від переважно гносеологічного трактування у класичній філософії. «В сучасну європейську філософію входить тема особливим способом сприйнятої онтології, яка має справу не з усім світом, а саме з людиною у її специфічному вимірі. Урешті-решт, у центрі уваги виявляється саме суб'єктивне буття людини або природа людської суб'єктивності як такої, що береться у її витоках і розглядається як особливий вид реальності» (5, с.34). Як правило, представники цього напрямку намагаються у даному випадку не вживати термін «суб'єкт», щоб уникнути будь-яких аналогій з розумінням людини у класичній філософії. Натомість вводяться нові терміни: «екзистенція», «буття-свідомість», «тут-буття», «для-себе-буття» тощо, де немає суб'єкт-об'єктної диференціації. Однак мова йде саме про суб'єктивність, але нібито взятю до цього поділу.

За суб'єктом залишається найзагальніше і найпервісніше його значення - буття, яке визначає само себе. Акцент при цьому робиться саме на бутті і первісному його усвідомленні, а не на наступних диференційованих формах, до яких відноситься і пізнавальна діяльність з характерним для неї суб'єкт-об'єктним протиставленням. «Екзистенція, яка походить своїм корінням в істину як свободу, є в-ходом виявлення історичного як такого. Не вимагаючи ще понятійності, а також структурування сутності, екзистенція історичної людини починається в той момент, коли перший мислитель, запитуючи, зупиняється перед обличчям непотаємності існуючого з запитанням, що ж таке існуюче» (12, с. 18). Посткласична філософія відмовляється бути наставником і помічником людини в її пошуках істини. Людина у цій філософії справді стає суб'єктом, що творить свій світ, але у дуже специфічному розумінні. Звільнена від усієї історії, соціальних установок і моральних приписів вона виявляється абсолютно вільною у творчості свого буття.

На місце віри у перемогу розуму сучасна європейська філософія ставить більш скромну, менш руйнівну утопію - утопію свободи, яка не є вченням про остаточний порятунк. «Якщо людина колись визнала, що перебуває у покинутості, сама встановлює цінності, вона може бажати тільки одного - свободи, як основи всіх цінностей» (11, с. 340).

Утопія свободи може розкрити свою гуманістичну сутність тільки тоді, коли її імперативи будуть сприйматися не в застиглій формі, а постійно розумно і по-новому адаптуватимуться до нових умов існування. Свобода в її абсолютному виразі нездійсненна. Як моральний стимул наших прагнень і вчинків, вона - завжди віддалена мета. Абсолютна свобода є утопією у тому розумінні, що у неї немає можливого місця здійснення, якщо враховувати реальні умови людського існування - умови природи і суспільства. Людина змушена жити з відчуттям обмежень. Ці обмеження ставить смерть, природа, інші люди. Забуття цих обмежень призводить не до збільшення свободи, а до краху тієї свободи, яка існує в реальних вимірах.

Людська конечність і відповідно індивідуальна самобутність повинні бути зрозумілі як цілком суспільний, культурно-історичний продукт і універсальний спосіб буття людей. Діяльне життя людини виявляється «попереду» або «позаду» себе, трансцендуючи свій теперішній стан і породжуючи відомі модуси «майбутнього, «минулого», «теперішнього». Тому час як спосіб буття людини відрізняється від часу будь-якого природного утворення: існування людини є екзистенція, або у точному смислі слова - існування, яке виходить за межі свого природного буття у вигляді історичного покладання людини. Часова динаміка людського буття свідчить про те, що людина не належить до культури, вона завжди знаходиться у світі культури.

Проблема суб'єкта історії у філософському осмисленні постає у новій для кожної історичної епохи формі, окреслюючи траєкторію виділення людини з природного та суспільного цілого. Спочатку вона набувала вигляду причетності людини до гармонії Космосу; потім - через подібність до вищої духовної інстанції з її волею і всемогутністю; пізніше - спираючись на сили «колективного розуму» в його претензіях вгамувати стихійність суспільних процесів. З приходом сучасності стала очевидною гранична самотність і неможливість до кінця уникнути суверенітету мислячого індивіду, що руйнує всі пристосування «колективної безпеки» для історичної творчості.

Однаке згадане вище уявлення про рушійні сили історії та суб'єктів змін не можна вважати вичерпним. Люди в суспільстві не діють ізольовано, вони взаємодіють у рамках

певних груп та спільнот. Тому уявлення про суб'єкт історії повинні бути доповнені поняттям про колективні та корпоративні дії. Окремого розгляду потребує аналіз свідомої, запланованої діяльності людей, спрямованої на соціальні трансформації, адже без раціонального компонента саме поняття суб'єкта втрачає смисл. Зазначені проблеми виходять за рамки зазначеної у статті теми і потребують спеціального розгляду.

Джерела та література:

1. Бердяев Н. Смысл истории. - М., 1990.
2. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. - К., 1991.
3. Вебер М. Избранные произведения. - М., 1990.
4. Гайденко П.П. Проблемы рациональности на исходе XX века // Вопросы философии, 1991, №6.
5. Кузьмина Т.А. Проблема субъекта в современной буржуазной философии. - М., 1989.
6. Лосев А.Ф. Античная философия истории. - М., 1977.
7. Любутин К.Н. Проблема субъекта и объекта в НКФ и МЛФ. - М., 1981.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Л.Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. Избр. Произв. В 3 т., Т.1.
9. Ортега-и-Гассет Х. Цит. по Зыкова А.Б. Учение о человеке в философии Ортеги-и-Гассета. - М., 1978.
10. Печчеи А. Человеческие качества. - М., 1985.
11. Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов. - М., 1990.
12. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. - М., 1991.

Віктор Довбня

●

МІФОЛОГІКА ПОГРАНИЧЧЯ ПОЛІССЯ І ЛІСОСТЕПУ ТА СВІТОГЛЯД Г. Г. ВАЩЕНКА

У статті досліджується вплив міфології українського народу на формування світосприйняття Г. Ващенка. Обґрунтовується думка, що джерельну основу філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка утворює складний комплекс світоглядних уявлень, притаманних українській міфології.

Аналіз життєдіяльності і життєтворчості Григорія Григоровича Ващенка (1878-1967 рр.) - українського філософа-педагога ХХ ст. - показує, як людина, досягаючи певного життєвого циклу, набуває внутрішньої *готовності* сприйняти суспільно значиму тему, в даному разі освіти, як суголосну своїм творчим задумам. Не випадково, наприклад, англійською *the readiness is all* - «найважливіше - це готовність». Мабуть, Г. Ващенко пережив той певний етап свого життя, коли на другий план відійшов інтерес до індивідуального й приватного, до окремих випадків, тобто до повсякденності, а на перший вийшов інтерес до типового, вічно людського, того, що вічно повторюється, позачасового або, інакше кажучи, сполучається зі сферою міфічного. Цей невидимий зв'язок людини з міфологічним світом матиме надалі для предмета нашого дослідження особливе значення.

Варто зазначити, що питань, пов'язаних із міфотворчістю в побудові своїх зовнішніх об'єктивних наукових конструкцій, парадоксальним чином торкався цілий ряд філософів, істориків, соціологів від К. Маркса і Ф. Ніцше до А. Тойнбі і М. Гайдеггера. Більше того, сучасна цивілізація, яка в своєму розпорядженні має величезні енергетичні, технологічні та інформаційні ресурси, поновлює міфологічні інтенції різної інтенсивності. Тобто міф становить невід'ємний компонент сучасного духовного життя. Проте проблема полягає в тому, щоб дослідник зміг, як влучно висловився Г.-Г. Гадамер, розпізнати в міфі не «брехню священників чи всякі оповідки, а почути в ньому голос далекого і мудрішого минулого» [5, 94]. Розв'язавши цю проблему, міф стає для дослідника тим явищем, в якому минуле поєднується не лише з нинішнім, але й із майбуттям і вічністю.

Як бачимо, існує, принаймні імпліцитно, співвідношення міфологічного світу і народного світогляду, міфології і релігії, спираючись на які, мислитель формує свої

світоглядно-філософські роздуми. Тому спробуємо розібратися, що лежить в основі філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка: від першої фундаментальної книги в галузі освіти, написаної наприкінці 20-х років ХХ ст. в Україні, «Загальні методи навчання» до цілої низки праць філософсько-освітнього змісту, що вийшли з-під його пера на схилі літ в еміграції.

Дослідження і викладення основних впливів міфологічних чинників на формування світогляду мислителя має важливе значення як у визначенні особливостей нашого ментального мислення, так і для формування ціннісних орієнтацій подальшого поступу українського суспільства, що спирається на принципи гуманізму. Створення сучасної наукової парадигми національної освіти потребує дослідження національних основ української філософії освіти, серед творців якої був і Г. Ващенко. Але джерела його філософсько-освітніх поглядів залишаються й сьогодні не вивченими.

Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати вплив українського міфологічного підсоння на формування світогляду Григорія Ващенка. Об'єктом вивчення, відповідно, є стан філософського осмислення міфології українського народу, а безпосереднім предметом - особливості такого осмислення у філософсько-освітніх поглядах Г. Ващенка.

Методологічно досягнення вказаної мети та виконання дослідницьких завдань пов'язується з використанням антропологічно-екзистенційного підходу, що належить до провідних в українській філософії. Автор також спирається на принцип національно-культурної типології філософії освіти, представлений у працях І. Бичка, А. Бичко, П. Гнатенка, І. Зязюна, В. Кременя, С. Кримського, А. Лоя, В. Нічик, М. Поповича, В. Шевченка та інших сучасних українських учених.

Перш за все доцільно зазначити, що інтерпретація міфу й сьогодні, як у попередні історичні епохи, залишається різноплановою. Так, наприклад, швейцарський історик права і релігії, який жив і творив у ХІХ ст., Й. Бахофен називав міф «екзегезою символу», «зображенням народного життя в світлі релігійних вірувань» [10, 272]; німецький філософ-письменник ХХ ст. Т. Манн розглядав будь-який міф як «первісний зразок», «первісну форму життя», «позачасову схему», «одвічно задану формулу» [9, 175]. Варто взяти до уваги й думку, висловлену Ф. Ніцше, а слідом за ним і Ю. Габермасом, про те, що міф знає лише найвищу площину, лише явище, а не сутність. У сучасній українській філософській думці міф витлумачується як «система узагальнень первісного людського досвіду в його намаганнях виявити основоположності світобудови, людського і природного начал у ній, узагальнень, які, на відміну від пізніших наукових абстракцій, мають підкреслено чуттєвий, антропоморфний характер» [11, 386].

Незважаючи на досить різні варіації інтерпретації міфу, майже всі дослідники сходяться на думці, що час, коли мислитель починає дивитися на речі з точки зору типового і міфічного, становить важливий рубіж у його житті, цей крок одухотворює його творчу самосвідомість, несе йому нові радощі пізнання й творення. Аксиоматичним є й твердження, що в житті людства міфічні уявлення являють собою ранній та примітивний ступінь, а в житті окремого індивіда цей ступінь пізній і зрілий. До речі, останнє повною мірою стосується й Г. Ващенка.

Загальною умовою дослідження філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка нам слугує так звана «нормативна філософія». У даному разі йдеться про стійкі архетипічні структури логіки мислення, що виражають загальні або метафізичні форми розуміння світу, суспільства і людини. У річищі міфології, тобто задовго до появи філософії, можна виділити архетипи світобудівництва і архетипи життєбудівництва. Архетип, як учив Г. Сковорода, - це «головна фігура» теоретичного осягнення сущого, але є і «віце-фігури», тобто різноманітні поняття, на які спираються архетипи. Архетипи світоустрою та життєустрою, переплітаючись між собою, дають на рівні «віце-фігур» значні теоретико-філософські конструкції.

Як показав український філософ В. Шевченко, архетипи життєбудівництва є логіко-теоретичними абстракціями, оскільки справжнє життя людей - занадто ситуаційне. Тому люди користуються архетипними структурами своїх життєтворчих дій залежно від обстановки, що береться до уваги філософами. Причому у творах практично всіх мислителів домінує якийсь один архетип світоустрою та один архетип життєустрою [12, 17].

Варто зазначити, що філософія освіти як галузь філософських досліджень

використовує таке поняття, як «світ дитинства». Це ті незабутні враження, які залишаються на все життя в пам'яті людини, пов'язані з дитячими роками. Про дитинство Г. Ващенко нам мало що відомо. У «Моїй автобіографії» він пише: «Народився я 23 квітня 1878 року в селі Богданівка на Полтавщині» [4, 5]. Тут виникає питання, пов'язане з місцем народження Г. Ващенко.

Як відомо, в Полтавській губернії було два села з однойменною назвою «Богданівка», що знаходилися у Прилуцькому та Роменському повітах. В якому з них народився майбутній український філософ-педагог? Як вважає голова Всеукраїнського педагогічного товариства ім. Григорія Ващенко, відомий український мовознавець А. Погрібний, Г. Ващенко народився в Богданівці Прилуцького повіту. Зважаючи на те, що саме на цю Богданівку вказує більшість аргументів, ми поділяємо думку А. Погрібного. За нинішнім адміністративно-територіальним поділом село Богданівка входить до складу Прилуцького району Чернігівської області. Цікаво, що місцева школа відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 2004 р. носить ім'я Григорія Ващенко.

Таким чином, дитинство Г. Ващенко пройшло на пограниччі Полісся і Лісостепу. Тут, насамперед, мається на увазі той факт, що південна межа українського Полісся проходить по лінії Устилуг - Рівне - Шепетівка - Житомир - Київ - Ніжин - Батурин - Кролевець. Лісостеп, простягаючись із південного заходу на схід приблизно на 1100 км від Прикарпаття до межі з Російською Федерацією, а з півночі на південь - від 150 км заході до 300-350 км у центральній та південних частинах, включає в себе й південну частину Чернігівської області та повністю Полтавську. Варто також зазначити, що в північній частині Лісостепу переважають фізико-географічні елементи, типові для Полісся, у південній - типові для Степу.

Як людина, котра народилася в козацько-селянській сім'ї й провела своє дитинство на межі Полісся та Лісостепу, і, здобувши в Україні класичну релігійну освіту (спочатку навчався в Роменському духовному училищі, або церковній школі, а потім у Полтавській духовній семінарії), Г. Ващенко ввібрав у себе сакральну духовність українського народу, кращі цінності культури. Глибоке українське коріння Г. Ващенко не дало похитнути його світоглядні орієнтири й під час навчання в Московській духовній академії у складних соціокультурних умовах кінця XIX початку XX ст. (1899-1903 рр.).

Характерно, що Г. Ващенко, здобувши вищу релігійну освіту і звання кандидата богослов'я, священником так і не став. Очевидно, тут далася взнаки не лише загальна антирелігійна ситуація, що склалася на той час у російському імперському суспільстві (великий вплив матеріалістичних і революційних течій), але й атмосфера, що домінувала у вищому релігійному навчальному закладі, зокрема, формалізм у викладанні релігії, байдужість до релігії, а іноді й атеїзм самих викладачів. Про цей стан сучасник Г. Ващенко російський філософ І. Ільїн скаже, мабуть, найкраще: «... *безрелігійність релігійно-рочетних людей*» [6, 6]. Сам Г. Ващенко, згадуючи роки навчання, напише: «Кошунствена, безбожна організація «Всеписьнейший, всешутейший синод», заснована ще Петром I, збереглася зі всім своїм потворним і жахливо диким ритуалом не в якомусь університеті, а в московській духовній академії» [3, 75]. Крім того, слід ураховувати й той факт, що від другої половини XIX ст. російське православ'я, спираючись на гегелівське переосмислення філософії католицизму, як показав історик російського православ'я Г. Флоровський у творі «Шляхи російського богослов'я», давало змогу «богословити», незважаючи на реалії життя.

Проте сказане вище зовсім не значить, що Г. Ващенко теж став на шлях атеїзму або заперечення ідеї Бога. Ні, він усе життя залишався глибоко віруючою людиною, його релігійні переконання стали підґрунтям ідеалістично-християнського світогляду. Але перш ніж зробити усвідомлений життєвий вибір, він спробував свої сили в різних галузях життєдіяльності та життєтворчості. Так, відомі факти долучення його до «оприлюднення статей антиурядового змісту», за що був висланий у заслання на північ Російської імперії в м. Тихвін. Активно займався й літературною творчістю, публікуючи свої твори під псевдонімом «Григорій Васківський». В автобіографії він зазначав, що захоплювався й питаннями психології.

Водночас Г. Ващенко не поривав зв'язків з освітою, педагогічною діяльністю. Як указують дослідники життєвого й творчого шляху філософа-педагога, упродовж із 1912 до 1928 року Г. Ващенко під впливом філософсько-освітніх ідей Г. Сковороди,

К. Ушинського, П. Юркевича та інших [1, 17], додамо соціокультурної ситуації доби українських національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.), процесу українізації остаточно стає на шлях освіти. Тобто свій головний життєвий вибір Г. Ващенко зробив, будучи вже в зрілому віці. Тому цілком закономірно, що у своїх філософсько-освітніх творах він, ототожнюючи себе з українською національною спільнотою, відтворював характерні ознаки українського національного буття, пропагував ідеї істини, добра, краси, утворюючи єдине ментальне поле як попередніх історичних епох, так і сучасного йому українського суспільства.

Міфологічне підсоння світоглядно-філософського думання Г. Ващенка особливо проявляється там, де мова йде про український ідеал людини. Розв'язуючи проблему першообразу, філософ-педагог виходив із того, що національний ідеал людини будь-якого народу має свою історію. Тому початки українського народу слід шукати в доісторичному періоді життя. З іншого боку, Г. Ващенко розумів, що людина як соціокультурна істота не може жити без певних моральних уявлень про те, якою вона мусить бути. Вчений, урахувавши дані історичної науки, припускав, що в доісторичні часи людина мусила ще суворіше дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки, ніж у нові часи історії. Ця теза спиралася на положення про те, що контроль суспільства над особистістю на зорі людської цивілізації був значно суворіший, ніж в інші історичні часи. Зважаючи на те, що доісторичний період людства тягся значно довше, ніж історичний, Г. Ващенко приходив до висновку: «Доісторичний ідеал людини входив у плоть і кров народу, ставав його другою натурою, відбивався у його звичаях, обрядах і народному мистецтві»[2, 104].

Тому думка Г. Ващенка була цілком логічна: характеристику традиційного ідеалу людини слід починати з ідеалу доісторичного українця. Для характеристики праісторичного українця багато відомостей дає археологія. Археологічні розкопки, проведені в Лівобережній Україні, зокрема в районі Мезинської стоянки, дають підстави зробити висновки про заняття наших предків, про їх мистецтво й побут. Оскільки все це впливає на психіку народу і разом з тим відбиває її, остільки Г. Ващенко робив висновки про психічні властивості народу на підставі археологічних матеріалів.

Але багато матеріалів для висновків про психологію праісторичного українця, на думку Г. Ващенка, дають звичаї, вірування, фольклор, обрядові пісні, загалом міф як символічне вираження деяких подій, що мали місце в їх житті. Міф, якщо його розглядати в широкому значенні цього слова, позначає деяку цілісність раціонального та ірраціонального, призначену для осмислення всього світу як природного, так і людського. До речі, знаний міфолог першої половини ХХ ст. Е. Кассирер констатував, що ще за часів романтиків міф визнано «необхідним чинником, невід'ємним елементом розвитку людської культури» [7, 189].

Отже, життя людини у світі включає в себе пам'ять предків, наших пращурів, і «тіні» навіть «забутих предків», як писав М. Коцюбинський, нас постійно супроводжують, становлять невід'ємну частину пам'яті про те чи інше соціокультурне явище, що відійшло в небуття або не збереглося.

Відповідно на перший план розгляду джерел філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка будуть висуватися архетипи української культури. Це пов'язано з тим, що найбільш репрезентивним виявом національної свідомості того чи іншого мислителя виступає культура. Саме архетипічні різновиди дають можливість виявляти специфіку національного менталітету в культурі. Символіко-тематичний ряд архетипів української культури ми будемо вибудовувати в такій послідовності, як Дім - Поле - Храм.

Символіка такого тематичного ряду вперше була запропонована М. Гайдеггером. Досліджуючи сакральний простір етнонаціонального буття, німецький мислитель обгрунтував ідею про «життєвий світ людини», онтологію «тут-буття», які встановлюють «Земля» і «Небо», «Дім - Поле - Храм» тощо. Оскільки практично всі універсальні архетипи етнокультури притаманні й українській культурі, остільки ця лінія простежується і в працях сучасного українського філософа С. Кримського, зокрема «Архетипи української ментальності» [8].

У нашому варіанті символіка концепту «Дім» позначає не профанне, а сакральне довкілля людини, у даному разі Г. Ващенка, в якому він як особистість посідає чільне місце. Символ «Дім» характеризує антропоцентричне буття Г. Ващенка від «старовинної козацької родини», де він народився, до української нації, з якою він себе ідентифікує.

Іншими словами, «Дім» - це ніша людини, у даному випадку Г. Ващенко, в Універсумі.

Символіка концепту «Поле» розкриває життєвий топос української людності, зв'язок Г. Ващенко з довкіллям як природним середовищем. «Поле» - це позначення і лісу, і степу, і гір, і, власне, поля, тобто це семіотика природи України. Тут мова йде про «поле життя» як у цілому українського народу, так і одного з його достойників, а саме Г. Ващенко. Концепт «Поле» позначає, з одного боку, джерела багатства, економічний простір буття українського народу, а з іншого - походження Г. Ващенко з українського етносу, його рідний край, малу батьківщину, коріння роду Ващенків.

Ідея храму підкреслює національні святині української людини, її зв'язок із етносом, зв'язок небесного і земного, ідеологію софійного, а в чернігівському варіанті «*сигнатури Спаси*», тобто знакової системи архетипу «спасіння». Мається на увазі сакральна знаковість Спасо-Преображенського собору як символу столиці Сіверської землі, духовного центру багатьох поколінь чернігівців, загалом уродженців Лівобережної України. Нагадаємо, що ідея храму нерозривно пов'язана з українською національною ідеєю. Взагалі можна сказати, що Г. Ващенко обгрунтовує національну ідею через заклик до християнських ідеалів справедливості, свободи, рівності.

Символіка концепту «Храм» позначає святість Батьківщини, богообраність своєї землі, готовність стати на захист неьки-України. Не випадково філософсько-освітня концепція Г. Ващенко передбачає виховання в української молоді «міцної волі і суцільності характеру». *Вольова, характерна людина* зможе досягти поставленої мети. Високою метою, яка об'єднувала б увесь український народ, згідно з Г. Ващенко, є благо і щастя Батьківщини. Звідси категоричний імператив філософа-педагога у справі виховання української молоді, що закладений у формулі: «*Служба Богові і Батьківщині*». Тому ідеальна людина передусім глибоко віруюча людина.

Відтак ми можемо говорити, що перша абсолютна цінність для молоді, за Г. Ващенко, є Бог, друга - Батьківщина, тобто рідна земля. Таким чином, життєвий світ ващенківської людини утворюють «Небо» і «Земля» як універсальні архетипи етнокультури, притаманні й українській міфології.

Тут доречно зауважити, що концепт «Храму» не обмежувався для Г. Ващенко рамками православної релігії. Він завжди враховував той факт, що християнство в Україні не було одноконфесійним. Водночас філософ-педагог був послідовним прибічником не релігієзнавчої, а релігійної освіти. Насамперед він мав на увазі, щоб учні, закінчуючи загальноосвітню школу, мали певне уявлення про догмати церкви і християнську мораль, про історію «Вселенської Церкви і Церкви Української». Це пояснювалося тим, що українці, як і інші народи, мають одвічні корені релігійного світовідношення. Вони сягають найдавніших, праслов'янських цивілізацій часів «Велесової книги», Трипільської культури, Мезинської стоянки. Остання, як відомо, була виявлена на Чернігово-Сіверщині й продовжує давати значний інформативний матеріал для наукового розуміння початків українського суспільства. Пізніше, з прийняттям християнства, коли язичницька міфологія зливається з християнськими віруваннями, витлумаченими «отцями церкви» в IV-VII ст. на основі елліністичної філософії, виникає тривалий світоглядний феномен, відомий під назвою «двовір'я».

Проте частково включені в християнське богослов'я фрагменти вчень грецьких філософських шкіл пропонували іншу версію світоустрою та розуміння людини, ніж ті, які функціонували на Лівобережжі. Так, наприклад, людина в українській міфології витлумачувалася як «мікрокосм», тобто як істота, причетна до всіх видимих і невидимих начал світу. Тепер же в християнстві вона поставала «богоподібною», тобто створеною за «образом і подобою Бога». У християнському світорозумінні, на відміну від античного, людина не здатна власними силами вивільнитися з полону несправжнього, ілюзорного буття.

Отже, в Лівобережній Україні відбулася трансформація базових норм архетипів народного світогляду, що й ураховував Г. Ващенко у своїх філософсько-освітніх дослідженнях, витлумачуючи освіту як суспільно санкціонований інститут передачі знань, досвіду, звичаїв, традицій із покоління в покоління.

Що ж до специфіки філософських поглядів Г. Ващенко, то вони проявляються в релігійному світобаченні і передусім розумінні людини як гріховної істоти. У зв'язку з цим звернемо увагу на те, що філософія, як стверджував Г. Ващенко, повинна орієнтуватися не тільки на наукові знання, але й на релігійний досвід. Використовуючи

екзистенційно-антропологічний і духовно-релігійний метод, він прийшов до висновку, що гріховність людини - ілюзії, пристрасті, інстинкти і т. д. - є її «первородний гріх». Тому джерелом спасіння людей, на думку Г. Ващенка, є милість Бога-творця, син якого Ісус Христос за гріхи людей приймає муки. Лише віра в Бога-творця є надійним джерелом спасіння, на відміну від розуму людини, на який покладалися античні автори.

Таким чином, у нас є підстави твердити про ідеалістично-християнське світосприйняття Г. Ващенка, в основі якого лежали міфологічні уявлення українського народу. Констатуємо це, в даному разі не будемо вдаватися до детальнішого аналізу його особливостей. Зазначимо лише, що релігійні джерела його світогляду можуть бути предметом нашого наступного дослідження.

Підсумовуючи результати аналізу архітекtonіки Ващенківського світосприйняття, відзначимо: джерельну основу філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка утворює складний комплекс світоглядних уявлень, притаманних українській міфології, сполученої з християнським світобаченням і розумінням людини. Спираючись на міфо-поетичну творчість давніх українців, вітчизняний світогляд, досвід зарубіжної філософії, Г. Ващенко обґрунтував гуманістично зорієнтовану концепцію освіти, особливу увагу приділивши вихованню вольової, характерної людини.

Джерела та література:

1. Бойко А. М. «... Служба богів й Батьківщині» (Григорій Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок): Науково-методичний посібник. - К.: ІЗМН, 2001. - 428 с.
2. Ващенко Григорій. Виховний ідеал. - Полтава: Ред. Газ. «Полтавський вісник», 1994. - 191 с.
3. Ващенко Григорій. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. - К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. - 441 с.
4. Ващенко Григорій. Моя автобіографія // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософський факультет. - Мюнхен, 1963. - Ч. 7. - С. 5-9.
5. Гадамер Г.-Г. Миф и разум // Актуальность прекрасного. - М.: Прогресс, 1991. - С. 63-121.
6. Ильин И. Аксиомы религиозного опыта: исследование. - М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. - 668 с.
7. Кассирер Эрнст. Иудаизм и современные политические мифы // Новый круг. - К., 1992. - №2. - С. 183-197.
8. Кримський С. Архетипи української ментальності // Проблеми теорії ментальності. (Відповідальний редактор М. В. Попович). - К.: Наукова думка, 2006. - С. 273-301.
9. Манн Т. Иосиф и его братья (доклад) // Манн Т. Собр. соч. в 10 т. - М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1960. - Т. 9. - С. 175-191.
10. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА-М, 2006. - 576 с.
11. Філософський енциклопедичний словник. - К.: Абрис, 2002. - 742 с.
12. Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича. К.: Український Центр духовної культури, 2001. - 232 с.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Руслана Жовтани

●

БІОГРАФІЯ ПИСЬМЕННИКА У КОМПАРАТИВНОМУ ВИМІРІ

Біографія (від біо... і ...графія) - життєпис; відтворення на основі фактів і документів життя та діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку з суспільними умовами її епохи... [8, с.89].

Теоретичний аспект цього питання висвітлюють Віктор Жирмунський («Введение в литературоведение», Спб., 1998, розділ «Биография писателя»), Микола Рибников («Жизненный путь личности», Київ, 1987), Григорій Винокур («Биография и культура», Москва, 1927).

У даному дослідженні ми відтворюємо та порівнюємо біографічні факти життя відомого поета, перекладача та літературознавця Освальда Бурггардта (Юрія Клена), подані як українськими, так і німецькими вченими, порівнюємо різні версії його життєпису.

Джерелами до біографічної і творчої долі письменника служать деякі публікації, в яких зроблено спробу представити біографію поета, розглянути певні етапи його становлення, особливості художнього світу, перекладацької спадщини і наукових студій. Серед цих досліджень слід виділити вичерпні біографічні праці німецьких авторів, що вийшли в світ відносно швидко після смерті письменника. Це роботи Освальда Бурггардта, Карла Фрідріха Зіса [19]. Літературна пам'ять старшої сестри митця - Жозефіни (Юзефіни, Йозефіни) Бурггардт [15]. Дисертаційне дослідження німецької вченої Ютти Ліндекугель [18]. Серед німецьких видань заслуговує на увагу також стаття Рольфа Гьобнера [17].

Біографічні відомості, подані Олександром Филиповичем [14], базовані, в основному, на роботі Жозефіни Бурггардт. Оглядовою є стаття Остапа Тарнавського, написана з нагоди двадцятої річниці смерті поета [13]. Представляють творчу постать поета й фундаментальні розвідки Ігоря Качуровського [4] та Юрія Коваліва [7]. Сконденсовано, але вичерпно подано життєпис письменника й у примітках (англійською мовою) до листів, адресованих Наталі Лівницькій-Холодній, опублікованих у «Матеріалах до історії літератури і громадської думки / Листування з американських архівів (1857 - 1933)» [16].

Ігор Набитович у своїй передмові Освальд Бурггардт - Юрій Клен: «Жебрак, мандрівник, лицар і поет...» подає біографію митця, що базується в основному на працях Олександра Филиповича та Жозефіни Бурггардт [11].

Поруч із цим важливе значення для реконструкції життєпису та осягнення творчого світу поета мають розкидані у різних еміграційних виданнях спогади про нього, уже опубліковані й іще не зібрані й не видані у повному обсязі його твори.

Акцентуємо увагу саме на літературній пам'яті старшої сестри митця Жозефіни Бурггардт і праці його учня Карла Зіса. Біографічні відомості, подані ними, основані на власних згадках та розмовах з членами родини Бурггардтів.

Що стосується етапів життєвого та творчого шляху митця, то наводимо періодизацію яку подає Жозефіна Бурггардт у своїй монографії [15, с.10-16]:

1. Роки навчання до 1919 (в той час автор писав та віршував російською мовою);

2. роки до еміграції 1919 - 1931 (тоді О. Бурггардт займався переважно перекладацькою діяльністю);

3. перший період життя поета в еміграції до 1945 року (в еміграції з'являється ціла низка ліричних творів українською та німецькою мовами);

4. 2 останні роки життя її брата, протягом яких він пише свій головний твір «Попіл імперій».

На нашу думку, така періодизація життя та творчості О. Бурггардта репрезентує скоріше біографічні періоди, ніж періоди його творчості.

А от вчений Карл Фрідріх Зіс, учень О. Бурггардта з університету міста Іннсбрук, бачить життєвий та творчий шлях митця більш монолітним і зазначає, що у центральному творі «Попіл імперій» знайшли відбиток всі етапи життя автора [19, т.2, с.405].

Рольф Гьобнер ділить творчість О. Бурггардта на [17, с.3]:

1. радянський період (це - діяльність літературознавця, критика і перекладача);

2. період еміграції (віршування українською мовою та робота над подальшим розвитком літературної програми неокласиків).

Він також наголошує, що міжвоєнний період був у творчості О. Бурггардта креативною фазою і називає письменника видатним автором української поезії того часу. Р.Гьобнер бачить парадокс у тому, що, незважаючи на своє німецьке походження, О. Бурггардт відіграв в українській літературі ту важливу роль, яку він мав би відіграти в німецькій [17, с.6].

Володимир Міяковський фіксує наступний розвиток творчості поета: «Період юнацького романтизму відбувся в цій особистій інтимній ліриці» [10, с.420], отже, від ранньої творчості, що відзначилася інтимною лірикою російською мовою, через неокласичну фазу до вісниківської. В обох фазах відсутня інтимна лірика, проте відзначено українську творчість О. Бурггардта. Останню фазу характеризує Міяковський зміною «від неокласичної рівноваги і гармонії до романтичних бур і не заспокоєних шукань...»[10, с.421].

Потрібно зазначити, що, репрезентуючи творчу постать поета, вчені загалом суголосні, але існують і деякі розбіжності.

Як відомо, поет народився на Поділлі, в селі Сербинівці, 4 жовтня 1891 року, в купецькій сім'ї Фрідріха Адама Бурггардта. Мати - Сідонія Амаля - походила з родини балтійських німців на прізвище Тіль (Thiel).

Відомостей про дитинство Освальда Екарта Бурггардта майже не залишилося. Відомо тільки те, що дитинство та шкільні роки минули в різних місцях Поділля та Волині. Його тодішнє оточення було багатомовним. У родині розмовною мовою була німецька, в школі - російська, а місцеве населення розмовляло українською [19, с.19]. Уже хлоп'ятком Освальд читав Біблію.

Сестра Жозефіна згадувала, що Освальд «ще дитиною... міг годинами дивитись на зірчасте небо, вилізши на стілець (бо був замалий ще, щоб дістати до вікна). В пізніші роки він часто підходив до вікна і подовгу стояв та вдивлявся в зірчасту безодню...» й твердила, що у циклі поезій «Життєве коло» можна, безсумнівно, шукати відгомонів із дитячих вражень і переживань поета: «Життєве коло» відбиває спогади про дитячі роки [2, с.24].

1896 року сім'я переїхала до Немирова, де Освальд пішов до початкової школи (1896-1897) і провчився лише один рік. Потім Бурггардти поселилися в селі Воронівка, тут Освальд продовжив навчання у початковій школі (1900 - 1902 роки), а в 1902 - 1905 роках у школі в Славуті, мешкаючи у цей час у свого дядька. Пізніше він навчатиметься у Немирівській гімназії, згодом з 1911 - у Першій київській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю [19, т.1, с.143-156]. У цей період Освальд уже писав вірші. Вперше його було представлено як поета у гімназії, коли Бурггардтів вірш прочитав у класі вчитель Селіфанович (1, с.1).

У 1912 році помирає батько Освальда, і в родині Бурггардтів виникають фінансові труднощі [19, т.1, с.52].

До смерті батька родина Бурггардтів мешкала у Києві на вулиці Стрілецькій (у будинку № 14), а після того перебралася на вулицю Рейтерську, 33 - в будинок, який належав родині Стороженків. Освальд уже до того був знайомий із цієї родиною: оскільки він сам заробляв гроші на своє навчання (як і його сестра Жозефіна), то влітку

виїжджав у їх маєток у Кучаків (у Полтавській губернії), де готував до школи синів поміщика Стороженка [див. 1, с.1].

Після закінчення гімназії Бурггардт - студент Київського університету імені св. Володимира. Студіюючи англійську, німецьку та слов'янську філологію, загальну історію літератури, він відвідує заснований 1907 року професором Володимиром Перетцом «Семинарий русской филологии» [11, с. 9].

У 1914 році В. Перетц стає академіком імператорської Академії Наук і переїжджає до Петербурга. Наступного, 1915 року, в Києві було опубліковано першу невелику наукову працю О. Бурггардта «Новые горизонты в области исследования поэтического стиля (принципы Э. Эльстера)». Вступну статтю до цього дослідження написав саме професор В. Перетц [див. 18, с.29].

Поетичні спроби поета розпочиналися російською мовою. Чи не найпершим збереженим на сьогодні художнім твором майбутнього відомого поета є вірш, написаний у Києві й датований літом 1913 року: «Моя тоска, как крыльев черных трепет» [18, с.28].

Писати поезії російською Освальд буде до початку 20-их років. Потім - від початку 20-их - творитиме українською, хоча, виїхавши до Німеччини, у 30-40-их, інколи віршуватиме й німецькою.

Закінчити університетські студії Бурггардтові не дала Перша світова війна. Його «як німця за походженням і за паспортом було вислано на Кольський півострів - у село Мар'їна Гора (Марьяна Гора) Архангельської губернії» [15, с.9].

«Чотири роки відірваності від культурного життя...» - підсумує цей період сам поет [5, т.3, с.109].

Російська імперія царського зразка розвалилася. Освальд їде у Курськ, куди змушені були виїхати (ще в 1915 році) мати і його сестра Жозефіна [14, с.50].

У Курську Жозефіна налагодила тісні зв'язки з колонією польських біженців і працювала секретаркою польського Допомогового комітету, а пізніше - вчителькою німецької мови в місцевій польській гімназії. Коли Освальд приїхав до Курська, там уже панували більшовики. Всі організації було розпущено й ліквідовано. Жозефіна залишилася без роботи. Родина існувала на допомогу, яку надавав шведський консулят. За місцем написання деяких поезій можна уточнити час перебування Освальда у Курську: літо 1917-го - літо 1918 року.

У «Спогадах про неокласиків» Юрій Клен згадував про своє прибуття в Київ: «Був 1918 рік... Я повернувся на Україну, маючи за собою чотири роки вигнання на Архангельщині...

Мене прийняв у своє лоно голодний Київ у стані господарського й громадського розвалу...» [5, с.109].

Десь у кінці 1918 року Освальд Бурггардт на короткий час був мобілізований до німецької армії (невідомо - примусово чи добровільно) - під час короткої мандрівки до Німеччини - і служив у Торуні або Грауденці.

Служба закінчилася дуже швидко - він був демобілізований після революційних вересневих подій. Освальд з'явився восени 1918-го у Данцігу до найстаршої сестри Вікторії. Оскільки всі були безробітними, то чоловіки щодня змушені були заробляти на прожиття розповсюдженням газет [1, с.3-4].

Повернувшись у Київ, у 1919-1920 роках О. Бурггардт продовжує перервані студії в Київському університеті, навчається в аспірантурі при дослідному інституті Української Академії Наук. Остаточоно університетський диплом «першого ступеня» він отримає в 1923 році [11, с.13]. А Карл Зіс відзначає, що у 1920 році О. Бурггардт закінчує університет і вступає до аспірантури, де вчиться протягом двох років [19, т.1, с.86].

У 1920-1922 роках О. Бурггардт викладає французьку й німецьку мови у Баришівському соціал-економічному технікумі [18, с.29].

Один із екстремальних моментів у житті поета - його ув'язнення російськими окупантами, яке він пережив влітку 1921 року. На Баришівку наскочила пирятинська поліція й почала арешти місцевої української інтелігенції [11, с.14].

О. Бурггардт перебував на краю смертельної прірви. Ось ще одне страшне свідчення поета про ту жахливу добу: «Засуджених відводили під суворим наглядом у підвал, де вночі відбувалася страта...» [6, с.43].

За в'язнів клопотався Володимир Короленко, проти Освальда Бурггардта не було

доказів - і його через місяць випустили з в'язниці. Інших вісімнадцять його співкамерників було розстріляно [18, с.30].

Спогади про переживання в'язня, який балансує на межі життя і смерті, знайшли відображення у поемі «Прокляті роки».

Восени 1922 року О. Бурггардт повернувся до Києва. Він почав працювати в різних навчальних закладах (часто у двох одночасно) - 1923 - 1924 року в залізничному технікумі (вчителем української та російської мов), з 1924 по 1928 викладає німецьку мову у Голосіївському сільськогосподарському інституті, з 1923 по 1927 - у кооперативній школі [7, с.8].

З 1928 року Освальд Бурггардт викладає німецьку мову та загальну історію літератури в Київському університеті, а з 1930-1931 - перебуває на посаді професора в Київському Інституті мови: читає лекції з німецької літератури, стилістику, історичну граматику, фонетику, етимологію, засновує тут кафедру прикладного мистецтва [19, т.1, с.125]. Велика наукова й викладацька робота поєднувалася з перекладацькою творчістю та редакторською роботою. Одночасно він - уповноважений секції наукових робітників, керівник перекладів при Інституті Народної Освіти (ІНО), член бібліотечної комісії, голова Спілки викладачів-мовознавців.

На початку 20-их років, коли українська література переживає ренесансний творчий вибух, О. Бурггардт стає однією з чільних постатей групи київських поетів, перекладачів і літературознавців - «неокласиків» [15, с. 7].

З середини 20-их років О. Бурггардт працює над українськими перекладами Байрона, Гамсуна, Діккенса, Верлена, Рільке, Шеллі, Шекспіра. У цей період він проводить й величезну редакторську роботу й пише вступні статті до творів Джека Лондона (у 30 томах), Бернарда Шоу (у 8 томах), редагує вибрані твори Чарлза Діккенса, Кнута Гамсуна, Штефана Цвайга. 1926 року вийшла друком перша збірка його перекладів із творів німецьких поетів «Залізні сонети» [11, с. 27]. А Юта Ліндекугель та Юрій Ковалів зазначають, що збірка «Залізні сонети» вийшла друком в Харкові в 1925 році [18, с. 30].

У березні 1930 року О. Бурггардт уклав із Харківським державним видавництвом літератури й мистецтва угоду про переклад шекспірівського «Гамлета», а пізніше - в червні 1931 року - про переклад трьох останніх драм В. Шекспіра «Цимбелін», «Зимова казка», «Буря». Переклад він почав із «Бурі», яка була його улюбленим твором. Поет став першим перекладачем цієї драми українською мовою. Обидва переклади були закінчені автором ще до виїзду з України й опубліковані пізніше - без підпису прізвища автора перекладу [11, с.31].

Після літньої мандрівки (в 1930 році) до Німеччини (Берлін, Кьольн, Гайдельберг (тут він був 17 серпня), Франкфурт-на-Майні, потім - Шварцвальд, де мешкала на той час його родина) він в 1931 році приймає остаточне рішення виїхати з Радянського Союзу [18, с.31].

З кінця двадцятих стає зрозуміло, що російський комуністичний терор проти українців, а особливо інтелігенції, набирає все більшої сили. Юрій Клен згадував про цей час через півтора десятка років: «Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції і грозова хмара не проміне на цей раз неокласиків [5, с.153-154].

Восени 1931 року Освальд Бурггардт (як німецький громадянин) разом із дружиною Зінаїдою виїжджає з Радянського Союзу - через Варшаву до Берліна, а пізніше до родини поета в Шварцвальд. Дозвіл на виїзд з країни він отримує під приводом лікування [18, с.31, 4, с.13]. Карл Зіс відмічає, що в той час О. Бурггардт страждав на легеневу хворобу [19, т.1, с.139].

Перші три роки еміграції сім'я Бурггардтів проводить у своїх родичів у Шварцвальді та Мюнхені, де О. Бурггардт дає приватні уроки та виконує доручення українських і німецьких журналів [18, с.31]. А Карл Зіс додає ще, що О. Бурггардт подорожував в той час Францією, Югославією та Італією [19, т.1, с.150].

З 1933 року він входить в українську літературу під псевдонімом - Юрій Клен. Цим іменем були підписані перші його публікації поезій у грудневому номері львівського «Літературно-Наукового Вістника». Євген Маланюк писав про це через кілька тижнів після смерті поета: «... Це було таки справжнє народження нового у нас поета. Справді, з прекрасного культурного діяча й ученого Освальда Бурггардта, по сороковім році його життя, зродився несподівано свіжий поет Юрій Клен, як пізній, але тим більше

дозрілий і повноцінний плід атмосфери київської Олександрії, глибокої культури й творчого досвіду» [9, т.1, с.248].

Слід додати, що частину публікацій у «Вістнику» О. Бурггардт підписував й іншим псевдонімом - Гордій Явір. Після Другої світової війни деякі твори він публікуватиме під ще одним іменем - Роксоляна Черленівна [11, с.35].

Таким чином, опинившись на Заході, вчений і перекладач Освальд Бурггардт стає поетом Юрієм Кленом.

У 1934 році поет здобуває посаду лектора кафедри славістики Мюнстерського університету та переїжджає до Мюнстера у Вестфалії [18, с.32].

У цей надзвичайно бурхливий в історії Німеччини та Європи період він заглиблений у наукову й викладацьку працю (лекції з української та російської мов на факультеті славістики). Про мюнстерський період життя Юрія Клена Олександр Филипович пише: «Атмосфера тихого університетського містечка і навколишня природа йому дуже подобалася, в цьому він знаходив спокій і внутрішню рівновагу. «Мюнстер, мабуть, найспокійніший куточок світу» - писав він звідси сестрі і матері, що залишилися в Києві» [14, с.55.].

1936 року О. Бурггардт захищає докторат із славістики «Die Leitmotiven bei Leonid Andrejew» («Головні мотиви у творчості Леоніда Андрєєва») і отримує титул «почесного професора» [11, с.23]. Інші дані щодо цього факту подає Юта Ліндекугель. Вона відзначає, що докторську дисертацію він захистив у 1941 році [18, с.32].

Відомо, що у цей період Бурггардт знову побував у Варшаві, а у вересні 1937-го мав мандрівку до Югославії [11, с.23].

Мюнстерський період позначений і продовженням поетичної творчості. Тут було написано поему «Прокляті роки», яка вперше була опублікована у Львові у третьому номері «Вісника» за 1937 рік [15, с.18].

Тоді ж написана велика частина поезій, що пізніше увійдуть до збірки «Каравели», опублікованої в Празі у 1943 році [15, с.18]. Відомими є й кілька поезій того часу, написаних німецькою мовою (зокрема «Sankt Georg», «Joffroj Rudel»).

Видав Бурггардт за весь час своєї праці в Німеччині небагато.

Головне: його дисертація, книга про лейтмотиви в творчості Леоніда Андрєєва, російського письменника-символіста (або ліпше «псевдосимволіста»), окрема стаття про стосунок цих лейтмотивів до філософії Ніцше, дві статті про українські переклади з Гайне та Верхарна, статті про українську та російську літературу на еміграції. Написав Бурггардт, але не встиг видати статтю про Шекспіра в слов'янських літературах. Почав книгу про «Слово о полку Ігоревім», над якою багато працював, найбільше звертаючи увагу на відношення «Слова» до скандинавської літературної традиції, але, оскільки знаю, майже нічого з цієї праці не встиг зафіксувати на письмі. Усього видрукував щось понад 300 сторінок. Але працю Бурггардта не можна оцінювати за обсягом. За своїм змістом праці Бурггардта присвячені, здається, дрібним конкретним питанням невеликого обсягу, але мають часто першорядне значення, характер [11, с.25].

У 1939 року О. Бурггардта мобілізували на військову службу. З 1941 по 1943 він викладав на курсах військових перекладачів у Вестфалії та Берліні [19, т.1. с.163]. Після початку війни Німеччини та Радянського Союзу його у ролі перекладача - «дольмечера» відсилають у штаб тилової частини 17 армії, тобто до так званої Когик 440. Начальником штабу був генерал Ренц [3, с.151].

У кінці жовтня Когик 440 перебазувався до містечка Лозова. Тут же у Лозовій були спроби перевидати поему «Прокляті роки», але відступ не дав можливості реалізувати цю ідею.

Під час відступу з Лозової автомобіль, у якому їхав О. Бурггардт, потрапив у снігові замети. Далі поет мусив добиратися пішки. При цьому він дуже застудився. Його направили лікуватися до Німеччини, куди він потрапив через Львів і Краків. Лікувався у санаторії в Бад Райхенгаль, а потім демобілізувався з війська й у січні 1943 року був запрошений на посаду професора слов'янської філології (Honoraryprofessor) до Карлового університету в Празі (який функціонував на той час німецькою мовою). Крім того, Юрій Клен готував підручник з німецької літератури й читав лекції з германістики в Українському Вільному Університеті (УВУ), який на той час ще діяв у столиці Чехії; Через півроку - під кінець літа - туди переїхала і його сім'я [18, с.34].

Під натиском червоної навали і посилення невдоволення чехів німцями О. Бурггардт

з дружиною і дітьми перебирається до Австрії [15, с.46].

Під час літнього семестру в Інсбрукському університеті він читає курс лекцій з російської літератури, про княжу Русь-Україну, библию та творчість Лесі Українки та її переклади з Г. Гайне [11, 31].

Після короткого перебування в Інсбруку Бурггардти оселяються в гірському пансіоні «Vorderwildbad» (недалеко від Інсбрука) [15, с. 46]. У пансіоні жили вигнанці-інтелігенти з різних кутків Європи. О. Бурггардт заробляв уроками англійської мови. Тут була написана велика частина «Попелу імперій» [11, с.31].

Навесні 1946 року Бурггардти переїхали у село Льюїташ (Leutasch) біля Зеєфельда (Seefeld) [15, с.50].

Дух мандрів мавив поета все життя, кликав його відвідати Німеччину, кордони якої після закінчення Другої світової війни були закриті. Восени 1945 року він нелегально переходить кордон між Австрією і Баварією. Це була його перша нелегальна подорож, що тривала два місяці. Йому вдалося побувати тоді у дуже багатьох містах, де були розташовані табори для переміщених осіб (табори DP). Юрій Клен відвідав Мюнхен, Авгсбург, Нюрнберг, Пассау, Франкфурт-на-Майні, Гайдельберг та багато інших міст [15, с. 52]. Тут він виступав із доповідями на літературні теми, читав свою поему «Попіл імперій».

Після повернення з Баварії поруч із поетичною творчістю Юрій Клен читає в Інсбрукському університеті курс лекцій із слов'янської філології.

Подібну до попередньої мандрівку - з нелегальним переходом кордону - відбув Юрій Клен, починаючи з середини липня 1946 року. У той період він відвідав північну частину Німеччини [15, с.50]. У Мюнстерському університеті він отримав запрошення повернутися на викладацьку працю. Однак смерть не дала реалізувати це запрошення [11, с.34].

Серед написаних того часу новел і оповідань - «Акація», «Пригоди архангела Рафаїла», «Яблука», «Медальйон».

Однією із підсумкових у творчості Юрія Клена є стаття «Бій може початися», у якій він підбиває своєрідний підсумок сучасної йому української літератури й бачення шляхів її розвитку [11, с.37].

Восени 1947 року Юрій Клен здійснює третю мандрівку до Німеччини й читає в Українському Вільному Університеті (який на той час уже перебрався з Праги до Мюнхена) курс лекцій з історії середньовічної німецької літератури [15, с.50].

У жовтні відбулося різке похолодання, і поет застудився. Особисті незгоди й погіршення стану здоров'я, грошова реформа й стагфляція, напівжебрацьке існування, закриття «Літаврів», які виходили під його редакцією у Зальцбургу, все це породжує відчай. Безнадія й туга бринять в його останньому листі до сестри, написаному рівно за два тижні до смерті: «Створюється враження, ніби хтось хоче, щоб люди померли з голоду... Навіть через університет не можна дістати перепустку. Живеш у власній країні, як у рабстві. Ціни скачуть жахливо. Всього бракує. Скрізь неймовірний хаос, від якого треба втікати. Що буде далі - не знаю. Більшовизм загрожує прорватися з півночі, можливості існування дуже проблематичні та ілюзорні. Одежа, черевики, шкарпетки - все перетворилось на лахміття, і виглядів на покращання немає. Я не можу навіть дістати дитині цукру чи трохи фруктів... У критичні моменти нам Бог допомагав, отже я надіюсь і тепер на його поміч...» [15, с. 51].

Під час цієї мандрівки по таборах «DP» застуда дала гостре ускладнення - запалення легень - і 30 жовтня 1947 року Юрій Клен помер у Авгсбурзі. Тут же його й було поховано [18, с. 37].

Помер поет, який, хоч часто жив майже у жебрацьких матеріальних умовах і залишався вічним мандрівником, був справжнім лицарем духу, що створив прекрасні поетичні твори, переклади й прозу. Він був німцем за походженням, але став одним із символів української літератури першої половини ХХ століття [11, с. 41].

Джерела та література:

1. Біографія Юрія Клена з родинного архіву Бурггардтів. Машинопис. 500 стор. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України (Київ). Найімовірніше, автором тексту є старша сестра поета Жозефіна. Примітки на полях тексту зроблені, можливо, сином Юрія Клена Вольфрамом Бурггардтом. На час знайомства дослідника з цими матеріалами архів каталогізованим ще не був.

2. Бурггардт Юзефіна. 3 поезій Юрія Клена // Україна і Світ (Ганновер). - Зошит 16. - 1956. - С.24.
3. Див.: Городиський .О. Юрій Клен - вояком // Київ (Філадельфія). - 1953. - № 3. - С. 151.).
4. Качуровський Ігор. Творчість Юрія Клена на тлі українського парнасізму // Клен Юрій. Твори. - Т. 1. - Нью-Йорк, 1992. - С. 5-22.
5. Клен Юрій. Спогади про неокласиків // Клен Юрій. Твори. - Торонто: Фондація імені Юрія Клена, 1960. - Т. 3. - С. 109.
6. Клен Юрій. У лабетах Чека // Сучасність. - 1967. - № 9. - С. 43.
7. Див.: Ковалів Юрій. Прокляті роки Юрія Клена // Клен Юрій. Вибране. - Київ: Дніпро, 1991. - С. 3-23.
8. Див.: Літературознавчий словник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. - К.: ВЦ «Академія», 1997. - 752 с.
9. Див.: Маланюк Євген. Юрій Клен // Маланюк Є. Книга спостережень / Проза. - Торонто, 1962. - Т. 1. - С. 248.
10. Маяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя / Новітня українська література. - Нью-Йорк, 1950. - Т. 1.
11. Набитович І. Освальд Бурггардта - Юрій Клен: «Жебрак, мандрівник, лицар і поет...» / Юрій Клен (Освальд Бурггардт) Вибрані твори. Поезія, спогади, статті. - Дрогобич: «Каменярь», 2003. - С. 5-41.
12. Освальд Бурггардт. Царство Сатани // Вісник. - 1938. - Кн. 5. - С. 301.
13. Тарнавський Остап. Юрій Клен. Поет, учений, громадянин (До двадцятиріччя з дня смерті) // Слово. Збірник 3. - Нью-Йорк, 1968. - С. 354-366.
14. Филипович Олександр. Життя і творчість Юрія Клена // Сучасність. - 1967.
15. Див.: Burghardt Josefine. Oswald Burghardt. Leben und Werke. - Munchen: Verlag Ukraine, 1962.
16. Documents for the study of literature and of ideological trends/ Correspondence from american archives (1857-1933). - New-York, 1992. - Vol 3. - P. 677-679.
17. Див.: Gobner Rolf (1990): Der Blick nach «Europa». Zu einigen Aspekten der «Literaturdiskussion der Jahre 1925 bis 1928» in der Ukraine.
18. Див.: Lindekugel Jutta. Vielfalt der Dichtarten im Werk von Oswald Burghardt (Jurij Klen). - Greifswald, 2002.
19. Див.: Siehs Karl Fridrich (Dr. Oswald Burghardt (Jurij Klen) als Mensch und Dichter. Seine Stellung in der ukrainischen Literatur, unter besonderer Berücksichtigung des Kiever Neoklassizismus, sowie der zeitgenossischen literarischen und kulturpolitischen Stromungen. - Innsbruck, 1952. - 2 Bde.

ЮВІЛЕЇ

Віктор Терлецький

ТАЄМНИЦІ КУЛІШЕЗНАВСТВА РОЗКРИВАЮТЬСЯ... (З НАГОДИ 110-ОЇ РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ СМЕРТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША)

У вірші «На чужій чужині» /1883/ славетний письменник-сіверянин Пантелеймон Куліш пророче писав:

*Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях, як срібло чисте дзвонить.
На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного сина,
Тупоумство людське, моя нене, від тебе його не заслонить.*

Великим прозорливцем був уродженець містечка Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії, стверджуючи, що ніщо «не заслонить» його від рідної України. Хоча чи міг передбачити, що за тоталітарного режиму «совецьких» часів саме ідеологічне «тупоумство людське» накинє на нього ярлик українського буржуазного націоналістичного діяча, що його творче надбання намагатимуться викреслити з історії рідного народу, красного письменства. У сьогоднішні ми все ширше і глибше підходимо до вивчення його життєвого і творчого шляху. Українським науковим інститутом Гарвардського університету за ініціативи і сприяння відомого літературознавця Григорія Грабовича видавництвом «Критика» (Київ) розпочато видання спадщини П.Куліша в 35 томах. Хочеться вірити, що з часом буде підготовлено й видано «Літопис життя й діяльності П.О.Куліша».

А поки що через отой згаданий вимушений штучний застій у кулішезнавчих дослідженнях палкі шанувальники письменника крок за кроком намагаються дешифрувати, розгадати деякі сторінки його біографії.

...6 лютого 1845 року Куліш писав із Києва до історика й публіциста О.І.Ханенка /1816-1895/: «До сих пор мне не случалось видеть на портретах козаков молящимися. В таком положении помню только два изображения: одно-полковницы Палеихи, принадлежащее Н.И.Танскому, а другое - какой-то Покорской, хранящееся в Новгород-Северской монастырской Троицкой церкви».¹

Готуючи примітки до 1-го тому /Листи 1841-1850/ повного зібрання творів Пантелеймона Куліша /К.,-2005, його упорядник, невтомний кулішезнавець зі Львова Олесь Федорук намагався з'ясувати, хто ж це така, Покорська. Запитував і автора цієї статті: чи не маю якихось відомостей про цю особу. На жаль, тоді нічого не знав про неї, нічим не міг зарадити. До того ж навіть про Троїцьку монастирську церкву у Новгороді-Сіверському навіть не згадували, не те що описували, видання, де б мусила бути розповідь. Серед них праці Г.Н.Логвина «Чернигов.- Новгород-Северский. - Глухов. - Путивль». - М., - 1965; «По Україні /Стародавні мистецькі пам'ятки/». К., - 1968; Чернігівщина /Енциклопедичний довідник/. - К., - 1990.

Лише тепер могу дещо повідомити. Троїцька дерев'яна церква стояла на кладовищі

за стінами власника - Спасо-Преображенського монастиря. Побудована вона була в 1696 році дружиною згодом стародубського полковника /1709-1719/ Лук'яна Івановича Жоу/равка-Покорського. До речі, дата заснування храму зазначалася на портреті фундаторки, який за «Черниговськими епархиальними известиями»,² зберігався у монастирі.

Пантелеймону Кулішу ще, певно, під час навчання у Новгород-Сіверській гімназії і захоплення там малюванням він впав у очі в Троїцькій церкві. У 1847-ому з причини ветхості будови храм було розібрано і на тому ж місці наступного року зведено новий, теж дерев'яний, але на мурованому фундаменті і з залізною покрівлею. Невеличкий іконостас розписав новгород-сіверський художник Лобачевський.

Засновницею Троїцької церкви /за «Малороссийским гербовником» В.К.Лукомського та В.Л.Модзалевського / була Ірина Черкесовна Лук'янова-Жоравкова. Бо саме вона була дружиною Лук'яна Жоравки. До того, як стати стародубським полковником, він був ще за гетьманства Івана Самойловича новгород-сіверським сотником. Коли в 1708-ому до міста наблизилася військо Петра I, то Жоравко прислав до російського царя в с.Погрібки до будинку козака Мальчица, де була розміщена штаб-квартира царя, хорунжого Павла Худорбая «с уведомлением, что город будет сдан, ежели угодно будет Государю прислать ночью войско с луговой стороны»³. Безперечно, що саме такою підлесливостю він наступного року зайняв полковницьку посаду у Стародубі.

Автор книжки «Новгород-Сіверський» Святослав Воїнов з посиланням вже на друге видання праці Г.Н.Логвина «Чернигов. Новгород-Северский-Глухов.-Путивль» /М.,-1980/ пише, що у Троїцькій церкві висів портрет Євдокії, дружини сотника Лук'яна Жоравки. А був він виконаний відомим художником Іваном Паєвським у 1697 році.

Чому ж зацікавив Куліша портрет Покорської? На це він відповів сам у тому листі до Олександра Ханенка: «Я собираю эскизы всех подобных изображений с намерением издать их в свет впоследствии вместе с рисунками принадлежностей малороссийского быта и проч»⁴.

...У книжці «Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського» /Львів-Нью-Йорк, видавництво М.П.Коць.-1997/ в листі письменника від 18-21 березня 1855 р. з Москви знаходимо такі рядки: «Приходил сегодня познаться со мною земляк по Киеву и Конотопскому уезду, Пономарев, здесь служащий. Ухватки его напомнили мне Григория Данилевского, и он мне не понравился. Хлопочет о сведениях для биографии Гребенки. Не знает ли чего Николай Данилович?»⁵

У примітках щодо цих рядків лише зазначається оте прізвище – «Пономарів».

Безперечно, це був конотопчанин, син місцевого купця /за іншими даними-службовця/ Степан Іванович Пономарьов /1828-1913/. Закінчивши юридичний ліцей у Ніжині, словесне відділення філософського факультету Київського університету /1848-1852/, він почав шукати місце роботи в першопрестольній столиці Росії. Вело його сюди те, що ще, взявшись за перо на студентській лаві, надсилав свої дописи до «Москвитянина». А редактор цього журналу в 1841-1856 роках, історик і публіцист М.П.Погодін, доброзичливо відгукнувся на матеріали Степана Пономарьова, надрукувавши його повідомлення про диспут у Київському університеті, огляди нових книг тощо. Він навіть захоплювався конотопчанина в 1852 році до цієї справи, дорікаючи: «Мою тебе голову кипятком и требую, чтобы засел за дело и писал..Слышиш ли ты-пиши и присылай немедленно, лентяй малороссийский!»⁶.

По закінченні університету Св.Володимира С.І.Пономарьов і виїхав до Москви. «Я однако, - згадував Степан Іванович,- поехал в Москву. Погодин просил обо мне кого только мог; послал к А.Д.Черткову, графу С.С.Строганову /тут, певно, Пономарьов помилився. Мова повинна йти про С.Г.Строганова /1794-1888/, попечителя Московського навчального округу в 1835-1847 роках.-В.Т./: но нелегко было тогда получить какое-бы то ни было место в Москве»⁷.

Тоді і приходив Пономарьов до Пантелеймона Куліша, який теж писав до «Москвитянина» ще з 1842 року і десь з початку наступного року почав з Погодіним листуватися, надіслав йому свій твір «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад».

Куліш та й М.Д.Білозерський, здається, ніяких свідчень Пономарьову «для биографии Гребенки», тобто вже покійного на той час вихованця Гімназії вищих наук кн.Безбородька в Ніжині, відомого письменника, не надали. Бо в творчому доробку

конотопчанина не знаходяться праці, присвячені цьому повістяру, поету, байкарю. А літературно-бібліографічні праці Пономарьов присвячував багатьом: М.Ломоносову, М.Карамзину, І.Крилову, О.Грибоєдову, А.Мішкевичу, О.Писареву, кн.Вяземському, Пушкіну, Гнедичу. Став редактором повного посмертного видання творів М.О.Некрасова, яке згодом було оцінене як найкраще з усіх дореволюційних. Особливу його увагу привертала життя та творчість великих синів українського народу Т.Г.Шевченка і М.В.Гоголя. Він був у близьких дружніх взаєминах з Михайлом Максимовичем.

Кулішу Пономарьов «не понравился». А яким було ставлення бібліографа до автора «Чорної ради», «Записок о Южной Руси»? В усякому разі він не зацікавився висвітленням життя та творчості Куліша. Не можна ж вважати за його інтерес до письменника те, що конотопчанин висловив думку в «Киевской старине» /1884/ про можливу обмовку Куліша в «Записках о жизни Н.В.Гоголя» щодо рукописного журналу ніжинських учнів. Куліш назвав видання «Звезда», Пономарьов писав, що це, можливо, «Метеор литературы».⁸ Інтересом не можна вважати і те, що С.Пономарьов у брошурі «Земляки /Достопамятные уроженцы Черниговской земли» /Чернігів.-1898/ серед 19 «достопамятных» вихідців із Глухова з повітом назвав Куліша.

У тому ж виданні «Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського» залишилася недешифрованою ще одна особа-«Барановский». Щодо неї Куліш так писав 1 травня 1853 року з Петербурга до Миколи Даниловича: «Atlas general de la Geografie moderne pour Vruge» стоит 45 р.сер. Я не мог сравнить его с атласом Барановского, потому что все его экземпляры разошлись и приедут новые с навигациею; но не для чего и сравнивать. Это превосходный атлас, а Барановск/ого/ так себе».⁹

Бачимо: Куліш знає ціну атласу Vruge, називає його «превосходным». Отож уважно переглядав його чи то навіть придбав. Атласу ж Барановського у нього не було на той час під рукою-«все его экземпляры разошлись» і додає, що «приедут новые с навигациею». Як на мене, автором цього останнього був Степан Іванович Барановський /1817-бл.1890/, перші роки життя якого минули в отчому краї його батька - м.Конотопі. Тут він закінчив курс повітового училища, а потім навчався в Чернігівській гімназії. З 1833-го був казеннокоштным студентом філологічного факультету Петербурзького університету.

С.І.Барановський став всебічно освіченою людиною. По-перше, поліглотом. Адже, окрім головних європейських мов, він оволодів ще шведською, датською, польською, фінською, арабською, турецькою, перською. Успішно займався перекладацькою діяльністю. Видав, зокрема, два підручники для вивчення шведами російської мови. Друкувався в «Современнике», «Отечественных записках», першому українському журналі в Петербурзі «Основа», у виданнях етнографічно-політично-економічного характеру. А наприкінці життя захопився природничими, математичними науками. Він же був автором «Географического атласа древнего мира», виданого в Петербурзі 1843-го, тобто за 10 років до згаданого нами листа Куліша. Природно, що за десятиріччя примірники атласу Барановського в столиці розійшлися.

З 1842-го аж по 1863 рік професор Барановський викладав російську мову в Гельсінгфорському університеті. І саме звідти «с навигациею» могли надійти до Петербурга нові примірники його атласу.

І, нарешті, в статті про таємниці кулішезнавства є та, яка особисто для мене стала сенсаційною. Письменник в автобіографічному творі «Жизнь Куліша» писав: «Отець його був старого козацького роду. Один з його предків за царя Петра Першого був військовим товаришем, другий - сотенним отаманом».¹⁰ Оцей другий особливо зацікавив мене.

...Згадав його в рядках про військового товариша Василя Афтанасієва сина Боровика відомий історик Лівобережної України О.М.Лазаревський у праці «Списки Черниговских дворян 1783 года».¹¹/ Жив цей військовий товариш у с.Ображіївці /тепер-Шосткинський район Сумської області/.

Його дружина Євфросинія була дочкою сотенного отамана Івана Куліша //!. Цього «атамана над выборными той сотни воронежской казаками Ивана Кулеша» Олександр Лазаревський називає також в статті «Предки П.А.Куліша».¹²

Подружжя Боровиків мало дітей: Івана, Тетяну, Марію, Євдокію, Настасію. Тетяна Василівна Боровик /за «Родословною книгою Черниговского дворянства» Г.Милорадовича/ «дочь помещика Новгород-Северского уезда с.Ображеевки» стала

дружиною колезького регістратора Степана Михайловича Дорошенка /?-1848/¹³, діда уродженки хутора Богданка /тепер село Шосткинського району на Сумщині/ Надії Семенівни Дорошенко /1831-1914/. А вона, як добре відомо історикам педагогіки, була дружиною славного педагога К.Д.Ушинського /1823-1870/. Ото так переплелися долі відомих українських родів!

Правильно кажуть в народі: світ широкий, проте водночас тісний.

Джерела та література:

1. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. - Т. I. /Листи, 1841-1850/ К., Критика. - 2005 - С. 47
2. «Черниговские епархиальные известия». - 1861. Прибавления. - № 2-15 июля. - С. 105-106
3. Ханенко А.И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. - Чернигов. - 1887 - С. 27
4. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів.-Т.I /Листи 1841-1850/. - К., Критика. - 2005 - С. 47
5. Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського. - Львів-Нью-Йорк. - Вид-во М.П.Коць. - 1997 - С. 206
6. Пономарев С. М.П.Погодин в его отношениях к Киеву. - «Киевлянин» 1876 - №№ 9-12
7. Там саме.
8. Литературное наследство. - Т. 58 /Пушкин-Лермонтов-Гоголь/-М., изд-во АН СРСР. - 1952 - С. 500
9. Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д.Білозерського. Львів-Нью-Йорк - Вид-во М.П.Коць. - 1997 - С. 96
10. Пантелеймон Куліш. Твори. - Т. I - К., Наукова думка. - 1994 - С. 234
11. Списки Черниговских дворян 1783 года. - Чернигов. - 1890 - С. 91
12. А.Л. Предки П.А.Кулиша // Киевская старина. - 1898 - № 9 - С. 63
13. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. - Т. I - Ч.I - Спб. - 1901 - С. 39

Микола Марченко

●

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА М. В. МАКАРЕНКА

Чи не доводилося вам помічати, що про близьку для вас людину розповідати непросто? Завжди на пам'ять приходять якісь деталі чи епізоди, що з різних сторін характеризують її, але загальний образ через ці деталі проглядається не зовсім чітко, як портрет у імпресіоністів, - у світлотінях, неприродних, здавалось би, кольорах проступають очі, обличчя, постать і навіть характер людини.

Звичайно, словами портрет змалювати важко. Та й завдання такого я перед собою не ставлю. А ще й тому, що всієї журнальної площі не вистачило б, аби достовірно передати образ доброї, щирої людини, винятково чуйної до людських бід, з умінням розгледіти і підтримати навіть маленький промінчик світла і надії - відомого українського вченого Миколи Васильовича Макаренка. Його друзі, колеги, земляки, ровесники, напевно, скористаються можливістю поділитися з іншими людьми тим, що пов'язане з Миколою Васильовичем і найбільше їм запам'яталося. Скористаюся цим і я, бо знаю про нього немало, знайомий давно, прагнув регулярно зустрічатися упродовж років десяти.

Що можна сказати? Це людина знакова, особлива. Сказав би, велика, але знаю, яка б могла бути на це його реакція. Він не любить славослів'я, людина скромна, яка, проте, знає собі ціну. Та й дивного в тому нічого немає, бо за його спиною десятки років титанічної наукової праці. Микола Васильович з тих людей, яким вірять. Така якість завжди була рідкістю, а в нинішній час стала взагалі унікальним явищем. Вірять і люблять.

Ці почуття струменіють з вуст односельчан, його колег, друзів, образи котрих також ніби доповнюють портрет того, чий досвід, мудрість, знання збагачують уже багато літ українську науку.

Головною рисою характеру Миколи Васильовича є правда. Правда ніколи не була

модою, але попит на неї завжди підвищений. Задовольнявся він рідко. А щоб слідувати шляхом правди, потрібна відвага, мужність. Запізнавши сповна наслідки такого слідування, Микола Васильович не зрадив ні себе, ні своїх колег-побратимів - у широкому розумінні - весь український народ. І за це треба йому вклонитися.

Народився він у 1937 році в с. Охіньки у сім'ї колгоспників. Його дитинство минуло на берегах маленької річки Утка, на кутку села, який здавна має назву Завода, тобто «за водою». Його батьки Василь Іванович і Олександра Пилипівна, рідна земля, село, його чудові люди дали Миколі путівку в життя.

У нього назавжди залишилася пам'ять про нелегку селянську роботу, яку доводилося виконувати з дитинства, сильну батьківську долоню, що гладила по голові. Батько був чудовим теслею, його воїстину золотими руками зроблено багато добрих справ, власноручно виготовлені ним вироби - в оселях близьких, рідних, односельчан. У вільний час особливо любив займатися бджільництвом. Мама працювала в рільничій бригаді, деякий час була ланковою, відзначалася людяністю і добротою. Змалку вони привчили сина до фізичної праці, виховали в нього почуття високої відповідальності за доручену справу.

Навчання і знання у сім'ї Макаренків надавалося особливого значення. В 1951 році Микола після закінчення Охінківської семирічної школи навчався в Переволочнянській середній. Після її закінчення працював завідувачем Охінківської сільської бібліотеки, потім - строкова служба в Радянській Армії. 1959 - 1963 рр. - студент факультету фізичного виховання та спорту Черкаського державного педагогічного інституту.

1963 - 1964 рр. - аспірант кафедри фізіології Черкаського педінституту, а з 1964 року по 1966 рік - аспірант Інституту фізіології ім. О.О. Богомольця АН УРСР. Після дострокового закінчення аспірантури спочатку переведений на посаду виконуючого обов'язки молодшого наукового співробітника, а потім затверджений на цій посаді. 1969 - 1973 рр. - молодший науковий співробітник лабораторії оживлення організму Інституту фізіології. З 1973 року по 1980 рік - молодший та старший науковий співробітник відділу фізіології вищої нервової діяльності. З 1980 року по 1994 рік - завідувач лабораторії фізіології вищої нервової діяльності людини. З 1994 року і понині - провідний науковий співробітник відділу фізіології головного мозку Інституту фізіології ім. О. Богомольця НАН України.

Доктор біологічних наук, професор, академік Аерокосмічної академії, лауреат Премії ім. О. Богомольця. Ним опубліковано 300 наукових праць, у т. ч. чотири монографії з проблем реанімації, професійного відбору, психофізіології операторської праці, дві брошури, має шість винаходів. Запропонована та науково обґрунтована нова властивість функціональної рухливості нервових процесів, а розроблені методики з вивчення властивостей основних нервових процесів та сенсорної сфери на розумові навантаження різного ступеня складності, як і апаратні компоненти до них (ПНН - 3, ПНДО - 01, система «Прогноз», «Діагностика - 1»), знайшли широке застосування не лише у нашій країні, а й за кордоном. Під його керівництвом захищено 5 докторських та 20 кандидатських дисертацій. Він є членом центральної ради Українського фізіологічного товариства, членом багатьох міжнародних та республіканських редколегій журналів та вісників університетів, членом спеціалізованих рад по захисту докторських та кандидатських дисертацій, членом бюро Федерації космонавтики України, є одним з керівників з підготовки до польоту в космос першого космонавта незалежної України Л. Каденюка. М.В. Макаренко - провідний спеціаліст у галузі фізіології вищої нервової діяльності та диференціальної психофізіології.

В Україні очолює два наукові напрями: формування та становлення психофізіологічних функцій людини в онтогенезі та роль індивідуальних відмінностей особистості в успішності навчання і професійній діяльності. З 1991 року разом з професором В. С. Лизогубом регулярно проводить наукові конференції в м. Черкаси, які вже стали традиційними.

Микола Васильович - засновник Охінківського благодійно-заохочувального фонду імені М. Макаренка. Мета фонду - розвиток благодійництва, утвердження гуманізму та милосердя в суспільстві, сприяння розвитку освіти та науки, виявлення серед школярів талановитої творчої молоді та допомога їй. Для цього залучені особисті кошти засновника. Гроші знаходяться на депозитному рахунку у філії «Відділення Промінвестбанку в м. Прилуки Чернігівської області».

Після закінчення кожного навчального року на загальношкільних зборах вчителі, члени батьківського та учнівського колективів визначають суму грошової допомоги для творчої шкільної молоді та претендентів на матеріальне заохочення. Як правило, серед стипендіатів благодійного фонду відмінники навчання, переможці та призери предметних олімпіад. У минулому році сума матеріальної винагороди становила 2300 гривень. Її отримали 22 учні.

Незважаючи на численні вигідні пропозиції працювати за кордоном, М. В. Макаренко продовжує невтомну працю провідним науковим співробітником Інституту фізіології ім. О. Богомольця. У побуті він надзвичайно скромна, чуйна людина. Його життєве кредо - допомагати людям. Микола Васильович не є новим українцем, його матеріальні здобутки досягаються титанічною науковою працею. Мріє про те, що благородна справа створення благодійних фондів у школах продовжиться іншими випускниками шкіл України, які мають для цього матеріальні можливості.

Микола Васильович досить часто приїздить у рідне село, де залишилася оселя його дитинства і юності. Найсвятіше місце для нього - сільське кладовище. Могили його батьків завжди чисті, доглянуті його руками. На батьківському обійсті багато працює фізично, сам впорядковує чималий город, який відзначається неабиякою чистотою. Незважаючи на літній вік, зберіг стрункість фігури, його травневій засмазі, отриманій на сільському городі, може позаздрити і південний курортник. У минулому мав неабиякі досягнення з різних видів спорту, нагороджений численними спортивними нагородами. Майстер спорту з класичної боротьби. Не курить. Все його перебування в селі - пропаганда здорового способу життя. Микола Васильович - частий гість школи, учнівського, педагогічного колективів. Значну частину книг із домашньої бібліотеки він подарував школі.

Риси характеру, притаманні йому, - доброта, милосердя, комунікабельність, працелюбність, чесність, чуйність, порядність - не завжди зустрінеш у сучасного українця. Але таким є М. В. Макаренко. Таким його виховали батьки, таким його зростила охнінківська земля.

6 лютого Микола Васильович відзначив свій 70-річний ювілей. Колектив Охнінківської загальноосвітньої школи щиро вітає ювіляра, людину з добрим серцем, щирою душею. Тож прийміть, наш дорогий Миколо Васильовичу, щирі вітання, безмежне спасибі за добро, теплоту душевну, низький уклін до землі і найтепліші вітання. Зичимо Вам козацького здоров'я і доброго настрою, незгасної енергії, здійснення усіх задумів і професійних здобутків, щастя і благополуччя на довгі роки.

Одне, що є неправдою в його образі, - це паспортні дані. Бо який він ювіляр? Він юний душею, допитливий, гострий розумом, швидкий на жарт і добре слово, на увагу до людини.

З роси і води, Миколо Васильовичу!

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

Світлана Власенко

●

ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФІЛОСОФІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Личковах В.А.

Дивосад культури: Вибрані статті з естетики, культурології, філософії мистецтва. - Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2006. - 160 с.

На межі століть усе більшої ваги набуває завдання концептуалізації сучасного мистецтва в цілому, і українського зокрема. Вирішенню деяких естетичних і мистецтвознавчих проблем осмислення художнього процесу в Україні і присвячено книгу доктора філософських наук, професора Володимира Личковаха - відомого в Україні та поза її межами культуролога, естетика та мистецтвознавця. Збірка вибраних статей видана з нагоди 60-річного ювілею автора і являє собою кристалізацію попередніх теоретичних напрацювань автора.

Книга складається із вступних ювілейних статей (Л.Левчук, О.Петрова), трьох тематичних розділів та заключення, що підсумовує роздуми про становлення філософії сучасного мистецтва.

Умовно за змістовим характером відтворених публікацій книги можна поділити на дві частини. Перша присвячена розгляду філософсько-методологічних проблем культурології та естетики, друга - формуванню сучасної української школи філософії мистецтва та аналізу мистецьких феноменів як на всеукраїнському, так і на регіональному зрізах.

У першому розділі «Задзеркалля» неklasичної естетики» професор В.Личковах актуалізує деякі проблеми культури і мистецтва доби Постмодерну, звертаючись до естетичних засад авангарду й постмодернізму.

У наш час питання визначення та категоріального аналізу духовних первнів історико-культурного процесу постає особливо гостро, тому збірку відкриває стаття, присвячена саме дослідженню етосу культури, її морально-естетичного наповнення. Категорія «етосу» є ключовою для культурософії (неklasичної філософії культури), сучасної метафілософії мистецтва. Вона виступає носієм духовного змісту світовідношення, виражає «дух епохи» і «дух творчості». Як світоглядний стрижень мистецтва, етос емоційно-образно проявляється в музичній сутності культури. Саме через мистецтво йде підтримка «музичного етосу» культури, долається відчуження у творчості (контр-алієнація), породжене добою Модерну. В епоху Постмодерну, на думку автора, відбувається універсалізація культури, розширення її меж, подолання дистанції між культурою і повсякденним життям.

В естетиці Постмодерну особливо актуальним стає дослідження проблеми людського

світоставлення в категоріях онтології та феноменології, які фіксують «життя миттєвістю» як насолоду вічністю, а «світовідношення переживається як цілісність людського існування» [с. 19]. Естетичній категорії «переживання» надається онтологічний зміст, а переживання як «життя миттєвістю» феноменологічно розглядається автором як форма «самого життя людини, її світоставлення, діяльнісного буття в культурі» [там само].

Естетичне переживання, пов'язуючи минуле і майбутнє, набуває рис трансгресивності. А отже, зміна людського світовідношення в мистецтві минулого століття викликає посткласичну трансгресію всіх культурних формотворень, етосу і патосу культури. Відбувається зміна «фаустівської душі» культури на «леверкюнівську», поняття якої вводить і розробляє автор. Наголошуючи на трансгресивній сутності авангарду, акцент робиться на конституюванні нових світоглядних принципів некласичної естетики, які впливають на формування трансавангарду та постмодернізму. Так, одним з провідних принципів є принцип ексцентрики, який характеризує «леверкюнівську душу» культури, особливості світовідношення та мистецтва ХХ століття. Він виявляється і в інших світоглядно-естетичних принципах - дивовижності, маскарадності, іронії, доведеної до імітації маразмування.

Зміні парадигм некласичної естетики присвячена остання стаття розділу, яка вже стала хрестоматійною. В ній розглядається рух новітньої естетичної свідомості за схемою «авангард - постмодернізм - універсалізм». Історія розвитку двох хвиль авангардизму представлена у вигляді історії «текстобудування» як естетичного світостворення, коли весь світ уявляється «текстом», який можна цитувати і перегравати на будь-який лад. Художні образи стають багатовимірними, виникає «поліперспективність бачення в мистецтві» (кубізм, поп-арт), виникає нова парадигма естетики - некласична. Прихованою метою авангарду стає збереження традицій через їхню трансформацію на шляху «від Фауста до Леверкюна», тому він є необхідним явищем культури. Так само закономірно відбувається перехід до постмодернізму, до появи «анти-естетики», яка характеризується виникненням «негативних» естетичних категорій. В постмодерній культурі відбувається «плутанина стилів, концепцій, методологій, технічних сценаріїв розвитку» [с. 62], відбувається десакралізація сенсів за допомогою деконструкції, свідомо твориться абсурд, «народжується квазі-маразматична «посткультурна» свідомість». У цілому ж естетика авангарду і постмодернізму, на думку автора, є мета-естетикою, «сама-собі-філософією», виходячи за історичні рамки культурних епох.

Зв'язок між цими парадигмами базується на універсалістичній духовності, тому новою парадигмою філософії мистецтва може стати універсалізм, який виникає на подоланні ситуації «prost» у культурі. Естетика універсалізму має бути спрямована на гру мистецтва і життя, на їхнє взаємоперетворення, стане «метафілософією цілісної людини» [с. 72]. І саме завдяки естетичному плюралізмові можуть з'явитися «образні потенціали універсального «святотвідношення» як сакральної й панестетичної святковості людського світовідношення.

Цікавою є також авторська інтерпретація опосередкованого впливу філософсько-естетичних ідей І.Канта (його «формалізму») на мистецтво авангарду, що прослідковується, зокрема, у творчості представників нефігуративного живопису початку ХХ століття, зокрема В.Кандинського, К.Малевича, П.Мондріана, членів групи «Синій вершник», об'єднання «Де Стайл», Баухауза та у представників американського абстрактного експресіонізму.

У другому розділі «Філософія українського мистецтва» автор чи не вперше в Україні ставить питання необхідності побудови естетичних засад теоретичного мистецтвознавства, концептуальної системи сучасної філософії українського мистецтва.

Однією з таких провідних естетичних ідей засадничого характеру автор вважає «естетику святотвідношення», або народного, метарелігійного *sacrum*'у. Естетика свята генетично пов'язана зі специфікою української культурної ментальності, історично похідної з праслов'янських архаїчних джерел. *Sacrum* (сакральне) тут розуміється в широкому сенсі як святе, освячене, ексцентричне, чуже сірій повсякденності, буденності: це «одночасно і «святе», і «гріховне», і благословенне, і прокляте, і бажане, і заборонене, і привабливе, і відрозливе, і благочестиве, і злочинне, і надихаюче, і огидне» [с. 81]. Воно досягається через культурну трансгресію (граничне «переступання» культурних меж). Сутність сакрального світовідношення як святотвідношення, на думку автора, полягає у певному балансуванні між граничним і позамежним, стійким і хитким, особистою

безпекою і нормованим жахом. Втілення естетики сакрально-архаїчного святовідношення автор вбачає як в українському народному мистецтві, зокрема, у вишивальництві, так і в українському авангарді та трансавангарді, пов'язаному з традиціями візантійсько-православного ісізму як філософсько-релігійної підвалини української естетичної ідеї «святівідношення». Немов на доказ цього кілька статей другого розділу являють собою оригінальні естетико-мистецтвознавчі портрети відомих українських художників О.Саєнка, О.Кулакова, О.Петрової, А.Фурлета. Звертаючись до їхньої художньої практики, В.А.Личкова реставрує етнонаціональний архетип «диво-саду» як прояв народного святівідношення, тобто сакрального ставлення до оточуючого світу (декоративність образів родоходу Саєнків), досліджує релігійно-сакральні, державні та культурно-історичні цінності (літописність образів О.Кулакова), розкриває метафізичний, езотеричний, «астральний» підтекст живопису, пропускаяючи його крізь призму енерго-інформаційної естетики, або ж еніоестетики (відтворення в живописі А.Фурлета духовно-астрального світу як розвиток мотивів космізму). Аналізуються також впливи східних культур на українську мистецьку практику (орієнтальні мотиви в українському мистецтві).

У статті, присвяченій аналізу естетики українського авангарду початку ХХ століття в цілому, автор відзначає таку її особливість, як органічне поєднання загальноєвропейських напрямків (кубізму, футуризму, абстракціонізму і т.д.) з ідеєю «сакрально-святкового світоставлення», яка є провідною у філософії сучасного українського мистецтва. Зasadничою ж особливістю трансавангарду кінця ХХ століття є «полістилізм, взаємне накладання розмаїтих стильових доміант через їхнє цитування й діалог (полілог)» [с. 106], виникає колажність текстів та методів художньої творчості. Саме такими рисами характеризується ексцентрична, клоунадна творчість О.Петрової - неординарної постаті в культурному, мистецькому та науковому житті країни, однієї з фундаторів та критиків українського трансавангарду.

Третій розділ «Під сигнатурою Спаса» присвячений дослідженню сіверянської культурологічної регіоніки в контексті сучасної етнокulturології, зокрема місця регіоніки в сучасній українській естетиці та мистецтвознавстві в цілому.

Естетико-мистецький простір Чернігово-Сіверщини пропущений автором через призму основних гайдеггерівських універсальій «життєвого світу» - «Дому», «Поля» та «Храму», візуально втілених в архетипах (першообразах) і кенотипах (оновлених образах) регіональної образотворчості. З цієї точки зору досліджена творчість деяких сучасних чернігівських митців: подружжя Бориса і Тетяни Дедових, Федора Кравчука, «романтичного наївіста» Миколи Небилиці, на жаль, нині покійного. Окремим штрихом окреслено експозиційну і культурно-просвітницьку діяльність чернігівської галереї «Пласт-Арт» по відродженню загальнонаціональних і регіональних мистецьких традицій, розробки арт-проектів.

У заключенні автор виступає із закликом до мистецтвознавців, естетиків, галеристів об'єднати зусилля на спільному шляху до побудови сучасної філософії українського мистецтва ХХ століття як упорядкованої системи його теоретичного аналізу. Та й як не приєднатися теоретично і критично до справи концептуалізації складних мистецьких процесів сьогодення, разом плекаючи дивосад майбутньої української культури, коли початок цій шляхетній справі вже покладено.

Олександр Мисюра

УКРАЇНА В ЦИВІЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

В.М.Половець - Українознавство. - Чернігів: Просвіта, 2006. - 216 с.

Завідувач кафедри українознавства і політології Чернігівського державного університету ім.Т.Г.Шевченка доктор історичних наук, професор В.М.Половець, відомий своїми монографіями, навчальними посібниками та науковими статтями з історії України, кооперативного руху та соціально-економічного розвитку слов'янських народів, представив громадськості свій черговий доробок - курс лекцій «Українознавство».

Навчальний посібник підготовлений у відповідності з розробленою і затвердженою на кафедрі авторською програмою для студентів природничих і гуманітарних факультетів університету. Він складається з 14 лекцій і додатку-комплекту навчально-методичних матеріалів по українознавству, який включає плани семінарських занять, рекомендовану літературу та методичні поради до них, а також тематику рефератів, курсових робіт і питання до екзамену з навчального курсу «Українознавство».

У передмові до посібника наголошується, що як наука українознавство налічує всього понад сто років. Водночас воно як галузь знань закорінене в багатовікову світову історію, переповнену героїчними і трагічними подіями величезної ваги. Бурхливі перетворення сьогодення змінюють застаріле уявлення про історичний процес. Відродження української суверенної держави зумовило й відродження науково-освітнього українознавства як цілісної системи виховання й освіти в інтересах єдності народу, мови, природи, держави, культури та міжнародних відносин.

Зміст курсу лекцій підпорядкований сучасним методичним і теоретичним вимогам до вивчення вітчизняної історії. До кожної теми подано план, список рекомендованих джерел та літератури, в яких акумулюється все варте уваги дослідників тієї чи іншої проблеми. Так, у лекції «**Предмет, зміст, завдання та структура курсу «Українознавство»**» автор зазначає, що предметом українознавчих досліджень є феномен українства, закономірності, досвід та уроки етнічного і національного державотворення, матеріального і духовного життя, формування і розвитку етнічної території.

Завдання курсу - на основі джерельної бази, всебічного системного вивчення й висвітлення генезису України й українства, самого українознавства як наукової системи. Вивчення завдань та структури курсу «Українознавство» свідчить, що в основі своєї він спрямований на пізнання і розбудову Вітчизни, відродження історичної пам'яті, створення передумов для осмислення проблем сучасності та визначення перспектив і шляхів досягнення поставленої мети.

У лекції «**Основні джерела та література з курсу українознавства»** розглянуті також етапи розвитку цієї науки. Автор стверджує, що джерельна база та монографічна література дають підстави зробити висновок - вони є достатньо репрезентативними для глибокого вивчення курсу українознавства, основним завданням якого є введення студентів у ту неосяжну сферу духовного потенціалу українського народу, з якою пов'язані серйозні зміни в політиці, економіці, культурі, а головне - у свідомості людей.

Процес формування українського етносу - наступна проблема, розглянута у навчальному посібнику. Вона складається із зародження українського етносу, чинників формування етносу та антропологічних особливостей українського народу. В.М.Половець підкреслює, що після падіння Київської держави український етнос продовжував розвиватися на своїх автохтонних землях у несприятливих умовах. Знесилений безконежною боротьбою з войовничими степовиками, він був поневолений агресивними сусідами, а його етнічні землі загарбані монголо-татарами, Угорщиною, Польщею, Литвою, Московським князівством. Останні сім століть української історії були безперервною національно-визвольною боротьбою проти поневолювачів за побудову самостійної української держави.

Заслугує на увагу лекція на тему «**Філософія, релігія, мистецтво в духовному житті українців**». У ній розглядаються такі питання, як філософія і релігія - результат розпаду міфології; зародження української філософської думки та українське мистецтво як напрямок духовної культури народу. Зазначається, що характерною рисою міфології став антропоморфізм або перенесення людиною власних здібностей і властивостей на все довкілля. Міфологія поєднала в собі два важливих елементи: «профанне» (досвід) і «сакральне» (святе і потайне). Згодом вони стали базою для формування філософії і релігії.

Розглядаючи питання про зародження української філософської думки, автор підкреслює, що «українська філософія» - суто та, що генетично спирається на світоглядні архетипи українського народу і теоретично виражає його світогляд. Специфіка архетипів у тому, зазначається в лекції, що вони являють «первинний» пласт структур сприйняття світу людьми даної культури, який визначає її світоглядно-сміслову поле. У лекції зазначається, що, користуючись сучасними методами пошуку свого історичного шляху, Україна приходить до висновку про необхідність синтезу розуміння культури як поєднання теорії і практики, філософії, релігії, мистецтва, освіти і науки, державно-політичної діяльності в інтересах людини, нації, вселюдства.

Вплив природи на формування світогляду українців - це лекція, побудована за таким планом: вплив природи на формування духовної культури українського народу; народні звичаї і світоглядні уявлення українців: народна астрономія та метеорологія; свята й обряди народного календаря. У лекції розглянуті такі поняття, як природа, душа, духовна культура людини, земля, рослинний світ, а також сонце, місяць, зірки, чумацький шлях та ін. Навколишній світ, народні звичаї, обряди, етика, вірування, прикмети, символіка й атрибутика свят безвідмовно і безпомилково століттями працювали на виховання людяності, почуття добра, краси, духовності, сприяли соціалізації особи.

У зазначеному посібнику центральне місце займає **проблема розвитку української нації**. Ця лекція підготовлена професором В.М.Половцем за таким планом: поняття «нація», еволюція етносу в націю, чинники, що формують націю; процес формування української нації, проблеми, що виникли у процесі формування; формування політичної нації як нової якості етносу. Розглянувши ґрунтовно зміст кожного з визначених питань, автор робить висновок про те, що так, як без ядра не існує клітини, без людини - нації, без нації - людства. Єдність можлива лише в багатомірності. Знищення хоч одного компонента неминуче веде до порушення космічної цілісності, і не лише в сфері Матерії (Природи), а й духу, не тільки в площині побуту, виробництва, суспільних відносин, а й моралі, етики та естетики. Вивчення проблеми розвитку української нації, її поняття, еволюції етносу в націю, формування нової якості етносу - політично засвідчує, що зміст української національної ідеї - конкретне поняття. Воно являє собою ідею самопізнання, самовизначення і самореалізації.

Роль мови у формуванні українського етносу - наступна лекція посібника «Українознавство». У ній розглядаються такі питання: проблема утворення української мови в історичній літературі; взаємозв'язки та взаємозумовленість народної і літературної української мови; історія українського правопису. Визначивши мову як найважливіший засіб людського існування та спілкування, який нерозривно пов'язаний з мисленням, автор розглядає мову як соціальний засіб збереження і передачі інформації, однієї з форм управління поведінкою людини. На землі існує понад 2,5 тисячі мов. Найбільш розповсюджені серед них: китайська, англійська, російська, іспанська, хінді, японська, арабська, французька, німецька, італійська та ін.

Особливу увагу В.М.Половець звертає на схему розвитку слов'янських мов, які виникли з так званої праслав'янської мови, що виділилася з мови індоевропейської. Серед слов'янських мов українська мова постала і завоювала собі окремішне становище як самостійна мова історично визначеного великого слов'янського етносу.

Привертає увагу, на наш погляд, тема: **«Українська національна ідея: становлення і розвиток»**. Ця лекція побудована за таким планом: формування української національної ідеї - основні напрямки розвитку української державницької ідеї; українська національна ідея на сучасному етапі державотворення. Зародження української національної ідеї автор пов'язує з прийняттям християнства, ідеї якого, змінюючи душі, майже не змінювали світогляду наших предків. Національна ідея розпочинається тоді, коли етнос помічає свою єдність, історичний характер, традиції становлення і розвиток. Національну ідею автор розглядає і як концентрований вираз національно-патріотичного чинника.

Професор В.М.Половець вважає, що національна ідея - це збереження і розвиток національної культури, мови, традицій і обрядів, необхідність національної держави, утвердження її як рівноправного члена світового співтовариства. Українська національна ідея, котру слід всіляко пропагувати, може стати тією рушійною силою, яка активно сприятиме подальшому розвитку нашої держави. Однак це станеться лише тоді, коли український народ, попри всі етнічні розбіжності, буде єдиним у досягненні своєї загальної, об'єднуючої мети.

Далі необхідно зазначити, що важливе місце в навчальному посібнику зайняла тема: **«Українська національна культура»**. До плану цієї лекції включені такі питання: українська культура як феномен світової культури; типи культур: матеріальна і духовна, складники: чинники формування української національної культури; українська культура нового часу (XXст.); культурна політика в умовах розбудови незалежної України. Ґрунтовно розглянувши визначені проблеми, автор робить висновок про те, що українська культура

розвивається в складних умовах, її поступ носить поки що суперечливий характер. Незважаючи на це, здобутки українських митців у галузі літератури, образотворчого мистецтва, досягнення вчених є вагомими і оригінальними. Складнощі будівництва національної держави за сучасних умов не повинні лякати молоде покоління громадян України, яке має стати гідним кращих національних традицій.

Природа і територія України - тема наступної лекції, у плані якої розглядаються: земля України - її найбільша цінність; роль природи у формуванні українського етносу; екологія України. Лекція розпочинається з визначення понять: «етнічна територія», «етнічна земля», «етнографічні землі», «кордони», «природні ресурси», «природне середовище». У лекції зазначається, що умови, в яких знаходиться територія, кордони і геополітика сучасної України - розвинуті суверенної європейської держави, яка має потужний економічний і ресурсний потенціал, і характеризується великими перспективами розвитку, свідчать, що природа і земля України відіграють вирішальну роль у формуванні українського етносу.

Останні дві лекції посібника у відповідності з навчальною програмою для студентів гуманітарних і природничих факультетів розраховані по 4 години кожна. Перша з них - **«Історія українського державотворення»** включає такі проблеми, як поняття «держави», процес державотворення в Київській Русі, українській козацькій державі, державні утворення на початку ХХ ст.

Продовження цієї теми у наступні 2 години передбачає розгляд української державності в Радянському Союзі; становища в Україні у період перебудови (1985-1991рр.); проголошення незалежності України та визнання її світом.

Аналіз історичного становлення державотворення на українській землі, підкреслює у своїй лекції професор В.М.Половець, свідчить, що з проголошенням незалежності і прийняттям Конституції України підведено ризик під періодом бездержавності, визначено базові координати й орієнтири, сукупність суспільних цінностей, які формують політико-економічну систему. Створені передумови для того, щоб функціонування та розвиток держави і суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій та окремих діячів. Вичерпно окреслені відносини держави і громадянина, їх права і обов'язки. Тільки такі принципи, випробувані й збагачені віковою практикою, освячені традиціями і звичаями, виведуть нашу державу в ряди загальноновизнаних у світі демократій.

«Українці у світі» - така завершальна тема навчального посібника «Українознавство». Структурно вона включає такі питання: історико-етнографічний огляд міграційних процесів в Україні; основні регіони розселення українців у світі; особливості розвитку культури української діаспори.

У лекції зазначається, що українці діаспори зробили видатний внесок у розвиток української культури, мистецтва і літератури, продовжують свою творчу діяльність, свято бережуть власну самобутність і мають усі підстави розраховувати на те, що їм гарантовано певні права, належне ставлення до рідної мови, звичаїв, традицій і культури в цілому. Українці усього світу з гордістю відзначають, що Україна утверджує себе повноправним суб'єктом європейського і світового співтовариства, отримує міжнародні гарантії незалежності, ухвалює договори про дружбу і співробітництво з усіма державами світу.

Підсумовуючи, зазначимо, що новий навчальний посібник «Українознавство» курс лекцій, підготовлений професором В.М.Половцем, виконаний на належному науково-методичному рівні і стане важливим здобутком у вивченні вітчизняної історії.

Прикрі коректорські упущення, невеликий як для навчального посібника (300 примірників.) наклад, а також видання книги у тонких обкладинках - більш об'єктивний чинник, аніж недоліки авторської роботи, які не повинні, на нашу думку, вплинути на загальне позитивне враження від прочитаного.

ПОЕТ, ЯКОГО Я ВИГАДАВ ...

Сергій Дзюба. У липні наших літ. Збірка віршів.

- Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. - 152 с.

*«Дивно: колись ви неодмінно вигадаете мене...
І це буде неправда»*

Сергій Дзюба

У Сергія Дзюби це вже третя збірка лірики, перша вийшла 1995-го і мала вона назву «Колись я напишу останнього вірша», ще через два роки вийшла наступна збірка «Сонце пахне снігом і яблуками». Такий великий розрив між другою і третьою збіркою заповнений у Сергія огромом творчої роботи. Я не помилився, саме так - *огромом*. Те, що він зробив за ці роки, робить із нього не просто поета, пародиста, прозаїка, журналіста, упорядника, видавця, організатора etc. Витворює постать колоритну, унікальну, одержиму. Він є таким, я не перебільшую, хоча і знаю про обсяги зробленого за публікаціями і мистецьким розголосом. Можливо, тому моя оцінка є найоб'єктивнішою. Я хочу про цей його універсалізм творчий бодай сказати у вступі до розмови про третю поетичну збірку.

Свою збірку віршів Сергій присвятив дружині, гарній поетесі Тетяні Дзюбі (Мурзенко). Подавши епітет «гарній», я аж ніяк не применшую її таланту, просто фах зобов'язує мене бути дещо скептичним, і не повторювати тих епітетів, якими обдаровує свою дружину Сергій у кожній книзі: «Моєму дорогому уряду - дружині Тані - з надією присвячую» (Збірка пародій та віршів «Любов з тролейбусом», 2003); «Моїй дивовижній дружині - Тетяні Дзюбі (Мурзенко) - з вдячністю присвячую» (збірка пародій та віршів «Зима така маленька, мов японка», 2004); «Моєму чарівному Таненяточку - дружині Тетяні Дзюбі (Мурзенко) - з любов'ю і ніжністю присвячую цю книгу» (збірка пародій та віршів «Кожній жінці хочеться ... на Марс», 2005). «Пародії та віршики» - це авторське жанрове визначення. Остання присвята теж заслуговує уваги: «Моїй геніальній дружині Тані з любов'ю і ніжністю присвячую цю книгу». Всі ці присвяти я називаю не з тим, аби поіронізувати, - іронізував я років десять тому, був такий гріх. Сьогодні я висловлюю свою повагу і захоплення відданістю і вірністю. У час суцільної нелюбові така чоловіча постійність сама по собі є взірцем найромантичнішої віршованої історії.

Тепер про поетичну збірку. Це книга гарної інтимної лірики - з філософським, екзистенційним, суспільно-побутовим під/ і контекстом:

*На віях - осінь, в косах - перший сніг,
А очі прагнуть молодого літа...
Хотіти - гріх, і не любити - гріх,
І гріх любити неталановито!*

*Пречиста осінь, твої опальний друг
Цю старість приміряє лицемірно...
Одна матегалактика покірна:
Космічний біл і безкінечний круг.*

У цій збірці багато віршів, які мені хочеться перечитувати, я просто деякі з них назву: «Маленький віршик про чудодійні долони снігуроньки Тетянки», «Коли мене підсмажить впертий час», «Всі мрії жінок про свободу...», «Таке недоторкане небо», «Чернігову», «Не питай, чи кохаю...» «Душа - мов скрипка...», «Колись я напишу останнього вірша» (років десять тому цей вірш, як і однойменна назва збірки, у мене викликала чомусь іронію, причин якої сьогодні я не можу зрозуміти), «Двійники» та ін.

Мені прикро писати стандартне «та інші», але мушу, бо інакше цей ряд віршів, які мені хочеться перечитувати, займе цілий абзац.

Ці вірші - прості за формою і вічні у змісті. Й ніколи не банальні. Бо перед нами ніжне і нерозтрачене почуття, яке сьогодні видається багатьом архаїкою і несерйозним, яке нібито вимагає іншої мови. Сергій все це прекрасно розуміє і як справжній поет має свою відповідь:

*Наше життя - боротьба з срібняками:
Тридцять... Ще тридцять... - на кожному кроці...
Хто я між вами? Хто ви між нами?
Знову піщинка кулею в оці!*

У мене навіть виникло запитання до Сергія Дзюби під час читання його збірки: чи не боїться він так пристрасно і віддано любити у час нелюбові? Але це риторичне запитання й воно стосується не так Сергія, як нас із вами...

Хоча не обійшлося у цій збірці від певних повторів (формальних, змістових, пошукових) і наслідувань. Я маю на увазі цикл «Про людей та янголів». Тут є багато вдалих змістових і формальних парадоксів. Хоча безперечним тут є вплив поезії Василя Слпачука. Це ж саме стосується циклів «Чекаю тебе з роботи, як із війни», «Про тебе», «Кохання з русалкою (техніка безпеки)», «Між нами, привидами», «Жіноча логіка».

І справа не в тому, що мовляв, нічого немає страшного в запозиченні форми, - зрештою, і в Слпачука вона взята із китайського та японського середньовічного поетичного досвіду. Але Слпачук орнаментував цю форму, надав їй виразного індивідуального забарвлення і колориту. Повторення цієї практики знеособлює, як мені видається, індивідуальність мовну, стирає відмінності стилеві, інтонаційні. Тому цією формою не треба зловживати. Так мені здається.

Не зовсім вдалим з формального і змістового боку є цикл «Болить від любові фантомна моя половина! Поемки», за винятком кількох віршів: «Є інший світ ...», «Бринить цвіркун - знавець тасмних мов...», «Це - тільки шах і рана - не суттєва ...», «Ти давно не поїхала в місто своїх буковин...». Невдалими є через сюжетний побутовізм і відсутність сюжетної інтриги.

Але я би все-таки хотів говорити не про недоліки. Зрештою, всі ці мої претензії є такими умовними і дрібними на тлі великої і вічної історії любові. Сергій Дзюба із тих авторів, які пишуть одну велику книгу кохання. І у цьому відчутті, у цьому захопленні, у цьому обожненні Жінки Сергій Дзюба є, безперечно, продовжувачем великої європейської поетичної традиції, розпочатої Петраркою, і яка не закінчиться доти, поки бодай єдиний на землі Чоловік не соромитиметься публічно признатися Жінці у коханні. Поки він вмітиме дивуватися красі й відчуватиме смертельну ніжність її ран:

*Бринить цвіркун - знавець тасмних мов,
Тримає душу, наче парасоло, -
Я й завтра б до бабусі вже пішов -
Померти б від краси, а не від болю!*

Лютий 2007

м.Івано-Франківськ

Сергій ДЗЮБА

ВІРШІ НА СПАЛЕНОМУ ПАПЕРІ

Кулаковська І. Скіфія Висохлих Сліз. - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006.

*«Можливо, я жила до нової ери
Гочерети були моїм волоссям», -*
стверджує молода письменниця Ірина Кулаковська. І має рацію. Спілкуючись із нею, у мене мимоволі нерідко виникає підозра: а чи не реінкарнувалася часом Іра сюди

з якогось зовсім ірреального тридев'ятого царства-тридесятого королівства? Вона - надивовижу чужа ХХ століття (я вже не кажу про ХХІ, гамівна сорочка якого не спроможна впоратися з її бентежною душею, що ніби живе в позачасі). Навіть у такому аж ніяк не похмурому, а навпаки - романтично комфортному для багатьох сучасних поеток середньовіччі, пані Кулаковську, швидше за все, з ентузіазмом спалили б на вогнищі - як відьму, старанно підкладаючи якомога більше хмизу - про всяк випадок...

«Кленове листя, ніби крила кажана...», «Я не знала, що сніг - просто біла пожежа...», «Дивіться, демони геть білі і прозорі. У них є німби і в сутанах мерзнуть душі...» - ось така ересь.

А ще вона «захлинається світлом вчорашнього місяця» і без проблем вираховує янголів, які співають у переході. Її тиша - із запахом суніці та кольором оливи. Вона - вишукано несучасна та відчайдушно безпорадна:

*Грудка старого снігу безкомпромісно тане.
То є демісезоння паданок, пелюсток.
Тільки ви обережно, не розчавили б, пане,
Полісамотню зірку, зібгану у листок.*

Навіть осінь, яку обожають поетки, для пані Ірини - суєтна, бо нагадує... мітинг. Зате в її місяця - обов'язково обличчя фотомоделі. Ще б пак! Ірина Кулаковська - максималістка. Вона прагне всього і одразу та ще й найвищого гатунку. І не розмінюватиметься на дрібні торги, коли йдеться про справжні почуття - кохання чи ненависть:

*Торкніть клавіш - буду грішна:
Без компромісів, звичок, мір.
Я відцеміла, збігла, вийшла,
Як віри на спалений папір.*

Вона може заснути... на вашій спині чи відкоркувати для вас сонце - звісно, під настрій. Вона - трішки Жорж і трішки Санд. Ексцентричний дядечко Фрейд, котрий уперто визирає з-під бинтів торішнього листя. Комета Галлея, якій тісно у цьому всесвіті, а в інший чкурнути вона поки що не може. А ще - дівчина-пілігрим, готова скільки завгодно блукати навіть догори дригом заради неймовірних знахідок.

*Можливо, у річищі висохлих сліз
Шукатиму Скіфію - прихисток часу,
Притулок опальних богів і царівен,
Загрузлих в історії, ніби в пісках.
... А баби в степу - то німі ярославни...
... І я голосила. Мечі і кургани
З пророцтвом житом прийдешнього в лоні
Тягнулись повільно обабіч дороги,
Немов кіноплівка. Однакові кадри.
Можливо, лиш вітер - одвічний і мудрий -
Чатує мій спокій, розсипаний в травах,
Чатує твій дім, запорошений світлом,
На березі Скіфії Висохлих Сліз.*

Вечір набуває кольору індиго. Оживають жовті янголи свічок. Тиша розламується чеканням навіпл. І пані Кулаковська чаклує над деревом за обрієм зливи.

*Витинанки долонь - безпорадно німі.
Жовтий палець ворожки читає з їх тіла
Напівстоптану тугу за світом, крильми,
Напівзірвану квітку, що геть облетіла.*

*Білий сон, біла ніжність гітторових хмар -
Вічний каттур смирення чи дотик фіранки?
Коли віск розтає і вмирає Ікар,
Я маюю дерева, пророслі у ранки.*

На губах - краплинка моря. І присмерк обморожених калин. Небо ностальгії - паперове, але таке живе і пристрасне!

*Я малюю у кронах сліні громовиці,
Випадкові сліди в срібнім дзеркалі диму.
І в клубку заблукалих промінчиків глищі
Все шукаю твій голос, вкарбований в риму.*

Ірина - поетка, яка гуляє сама по собі. Вона - некерована і несподівана, мов дощ, який обдурив синоптиків. Пані Кулаковська уважно слухає, однак все робить по-своєму. Сьогодні вона - витончена естетка, котра філігранно користується всіма столовими приборами і здатна чарівно зашарітися, якщо ви мимоволі переплутаєте ніж із виделкою. А завтра Іра спокійнісінько гасатиме по дахах босоніж і, разом з якимсь «відмороженим» прибульцем, апетитно смажитиме дощ, ніби м'ясо акули. Завтра від її дикунської енергії зупиниться годинник на міській вежі. І найлютіший сіроманець втікати, підібгавши хвіст. А сьогодні вона - спокійна та зосереджена, мов буддійський чернець. Треба встигнути - до ранку намалювати своє нове місто, доки воно не зникло крізь жалозі неонових світань.

*Унамальованому місці сутеніс.
Гойдає вітер зламаних гуаш.
П'янка надія - дівчинка-повія -
Збиральний образ стомлених Наташ.*

*Хрестоматійно бути - чи отрути
І країноці: з вокзалу в монастир.
Унамальованому місці не забути,
Як відчуття зібгалися в папір.*

*Розкішне сонце охристо розмито.
Блукаю між мазками. Дивний збіг:
Сьогодні я святкую справжнє літо
Унамальованому місті випав сніг.*

Ірина Кулаковська - і швець, і жнець, і на дуді грець: вона однаково вправно пише римовані та білі вірші, сонети і верлібри, хоку, танку та катрени, а ще - акровірші, поезію в прозі, пародії...

Разом із чудовою чернігівською співачкою та композитором Мариною Гончаренко вона витворила цикл пісень: «Намальоване місто», «Пливла шалено мокра ніч», «Все шукала принца, та зустрівся троль», «Ви сідали в авто», «Вам снився дощ»... - блюз, джаз, рок, романс...

«Скіфія Висохлих Сліз» - перша книга Ірини. Але язик не повертається назвати її дебютом. Як на мене, на овиді української літератури з'явилася нова планета. Хай поки що невелика і не така яскрава. Проте цілком самодостатня. Планета, яка здатна перетворитися на зірку.

ЕКОНОМІКА

Наталія Пархоменко

●

ФАКТОРИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ Й КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ КООПЕРАТИВНО-ІНТЕГРАЦІЙНИХ ФОРМУВАНЬ

Анотація. У статті розглянуті теоретичні питання дослідження конкурентоспроможності кооперативно-інтеграційних формувань в аграрному секторі економіки. Виявлено і класифіковано фактори конкурентоспроможності, уточнені визначення окремих категорій, що використовуються при оцінці конкурентоспроможності, показаний взаємозв'язок факторів конкурентоспроможності й конкурентних переваг об'єктів. Введено поняття «конкурентний потенціал кооперативно-інтеграційного формування», на підставі чого показаний взаємозв'язок потенційної та реальної конкурентоспроможності. На прикладі реформованих сільськогосподарських організацій Гомельської області зроблена кількісна оцінка й проаналізована динаміка факторів конкурентоспроможності суб'єктів інтеграції в процесі реформування.

Вступ. Процес реформування аграрного сектора економіки Білорусі спрямований на зміцнення фінансового становища суб'єктів господарювання за рахунок реорганізації збиткових підприємств і створення на основі їхнього приєднання та продажу як майнових комплексів кооперативно-інтеграційних формувань різних типів. Можна говорити про ефективність цього процесу в короткостроковому періоді: всі реформовані організації вийшли на беззбитковий рівень виробничо-господарської діяльності, податкові пільги, що надавалися інвесторам, дозволили направити істотні капіталовкладення в розвиток виробничо-технологічної бази господарств, а можливість вчасно одержувати заробітну плату вплинула на зниження соціальної напруженості в організаціях. Незважаючи на позитивні тенденції, що намітилися в аграрному секторі країни, не можна забувати про необхідність створення умов для подальшого стабільного функціонування реформованих організацій, підвищення їхньої конкурентоспроможності на регіональних ринках на основі створення й зміцнення конкурентних переваг.

Основна частина. Конкурентоспроможність, у широкому сенсі, трактується як здатність продукції, галузі, підприємства бути представленим на ринку й успішно брати участь у здійсненні численних зв'язків і відносин, що мають місце в ринкових процесах [5]. Однією з основних особливостей категорії «конкурентоспроможність» є різноманіття об'єктів оцінки, тому в наукових публікаціях приводяться різні варіанти визначень конкурентоспроможності, а також системи факторів, критеріїв і показників, адекватних об'єктам її оцінки.

На сьогодні в економічній літературі накопичений досить великий матеріал, що охоплює питання дослідження й оцінки конкурентоспроможності підприємств. Аналіз основних підходів до визначення цієї категорії дозволяє сформулювати ті основні особливості, які виділені дослідниками та закладені в основу відповідних формулювань [1,4,7,9]. По-перше, конкурентоспроможність підприємства пов'язують, у першу чергу,

з ефективністю діяльності на основі кращого, ніж у конкурента, використання ресурсів. По-друге, найважливішою складовою конкурентоспроможності підприємства є конкурентоспроможність виробленої продукції. Окремими дослідниками як ключові характеристики конкурентоспроможності підприємства розглядаються «краще використання потенціалу» [9], а також «здатність займати певну частку ринку й сприяти збільшенню цієї частки» [3].

Під конкурентоспроможністю сільськогосподарської організації розуміється її здатність конкурувати, тобто суперничати, змагатися, домагатися кращих результатів і вищих прибутків у порівнянні з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками в досягненні поставлених перед галуззю цілей і рішенні конкретних завдань [5].

У порівнянні з окремим сільськогосподарським підприємством, інтегроване формування є складнішим об'єктом для оцінки конкурентоспроможності, оскільки є системою, що поєднує кілька взаємозалежних і взаємодіючих підприємств. Необхідно відзначити, що питання аналізу й оцінки конкурентоспроможності інтегрованих агропромислових формувань дотепер не одержали поки достатнього висвітлення в наукових публікаціях.

Проведені нами дослідження дають підстави стверджувати, що основними складовими конкурентоспроможності кооперативно-інтеграційних формувань в аграрному секторі є:

- досягнення мети інтеграції;
- ефективне використання ресурсного потенціалу підприємств, що входять в інтегроване формування;
- виробництво продукції, що максимально задовольняє по якісних і цінових параметрах потреби споживачів;
- додатковий (синергетичний) ефект, що виникає в процесі взаємодії суб'єктів формувань.

Виходячи з цього, під конкурентоспроможністю кооперативно-інтеграційного формування ми будемо розуміти економічну категорію, що відбиває здатність суб'єктів інтеграції робити конкурентоспроможну продукцію, щонайкраще використовувуючи власний ресурсний потенціал і позитивний синергетичний ефект взаємодії.

Для комплексного дослідження конкурентоспроможності інтегрованих формувань необхідне виявлення, аналіз та оцінка можливості використання їхніх факторів конкурентоспроможності.

Під фактором конкурентоспроможності нами розуміється рушійна сила або причина, під впливом якої змінюється рівень конкурентоспроможності об'єкта. Інакше кажучи, це все те, що може зробити або робить насправді вплив на здатність об'єкта конкурувати з іншими аналогічними. Фактор конкурентоспроможності доцільно розглядати також як необхідну й достатню причину для зміни одного або декількох критеріїв конкурентоспроможності інтегрованого формування.

Дослідження показують, що зміна факторів може робити як позитивний, так і негативний вплив на конкурентоспроможність об'єкта. Якщо конкурентоспроможність об'єкта підвищується, то про фактори конкурентоспроможності можна говорити як про його конкурентні переваги. У протилежному випадку аналізують конкурентні проблеми об'єкта [6].

Виходячи зі сказаного, можна сформулювати визначення конкурентної переваги як специфічної властивості, що забезпечує певну перевагу оцінюваному об'єкту в порівнянні з іншими аналогічними об'єктами і є результатом позитивної кількісної або якісної зміни фактора конкурентоспроможності. Пропоноване визначення, з одного боку, синтезує окремі елементи визначень конкурентних переваг, представлених у наукових публікаціях по даному питанню, з іншого боку - вказує на наявність і характер взаємозв'язку між факторами конкурентоспроможності й конкурентних переваг об'єктів.

Таким чином, наявність факторів конкурентоспроможності самих по собі є необхідною, але не достатньою умовою росту або зниження конкурентоспроможності. Для нейтралізації конкурентних проблем, створення й зміцнення конкурентних переваг об'єкта, конкурентоспроможністю необхідно управляти. На нашу думку, управління

конкурентоспроможністю можна розглядати як цілеспрямовану діяльність по перетворенню факторів конкурентоспроможності в його конкурентні переваги, а способи такого перетворення - як методи керування конкурентоспроможністю.

На основі наявних варіантів класифікацій, а також особливостей інтеграційних процесів в АПК усі фактори конкурентоспроможності кооперативно-інтеграційних формувань у найзагальнішому вигляді можуть бути представлені трьома блоками [2]:

1. Внутрішні фактори - являють собою рушійні сили або обмеження, що перебувають у рамках суб'єктів інтегрування. До цієї групи факторів ставляться: ресурсний потенціал суб'єктів інтеграції й ефективність його використання, стан менеджменту й маркетингу, якісні й цінові характеристики продукції.

2. Зовнішні фактори - проявляються у взаємодії суб'єктів інтеграції із зовнішнім середовищем. Прояв і спрямованість таких факторів прямо не залежать від діяльності суб'єктів інтеграційних відносин. До зовнішніх факторів можна віднести: інструментарій аграрної політики держави, тенденції розвитку світового ринку, стан і кон'юнктуру внутрішнього продовольчого ринку країни й регіону, адміністративні важелі впливу.

3. Інтеграційні фактори, поява яких визначається самим процесом інтеграції. Ця група факторів представляється найбільш перспективною для дослідження, оскільки пов'язана не тільки з появою можливості вирішення локальних проблем окремих суб'єктів інтеграції, але й з виникненням синергетичного ефекту взаємодії. При цьому цей ефект може бути як позитивним, так і негативним.

Для мети дослідження конкурентоспроможності доцільно, на наш погляд, використати категорію «конкурентний потенціал підприємства». Х. А. Фасхiev і О. В. Попова під конкурентним потенціалом підприємства мають на увазі як реальну, так і потенційну здатність компанії розробляти, виготовляти, збувати й обслуговувати в конкретних сегментах ринку конкурентоспроможні вироби, тобто товари, що перевершують по якісних і цінових параметрах аналоги й користуються пріоритетним попитом у споживачів [8]. Дане трактування, на наш погляд, необхідно уточнити, оскільки запропонований варіант, з одного боку, не вказує на джерело здатності підприємства до виробництва конкурентоспроможної продукції, яким є всі види ресурсів, з іншого боку, при формулюванні варто врахувати специфічні особливості кооперативно-інтеграційних формувань. Тому під конкурентним потенціалом кооперативно-інтеграційних формувань аграрного сектора економіки ми будемо розуміти вихідні виробничі можливості суб'єктів інтеграції, зумовлені кількістю і якістю окремих ресурсів, які є в їхній наявності. Кількісно виражений конкурентний потенціал становить потенційну конкурентоспроможність формувань, у той час як реальна конкурентоспроможність визначається ступенем і рівнем ефективності використання конкурентного потенціалу.

Виходячи з наведеної класифікації факторів конкурентоспроможності кооперативно-інтеграційних формувань безпосередню кількісну оцінку можна одержати з таких основних факторів, як конкурентний потенціал організацій, рівень ефективності використання ресурсів, конкурентоспроможність продукції, що випускається, і додатковий ефект взаємодії.

Оцінка конкурентного потенціалу інтегрованих формувань Гомельської області, створених на базі 74 реформованих сільськогосподарських організацій, здійснювалася нами за показниками забезпеченості земельними й трудовими ресурсами, сільськогосподарськими, тваринними й основними засобами, при цьому проаналізована їхня динаміка в процесі реформування.

Аналіз забезпеченості інтеграційних формувань земельними ресурсами здійснений на основі розрахунку питомої ваги сільськогосподарських угідь кожної організації в загальній площі сільгоспугідь у відповідному районі. Логіка такого підходу полягає в тому, що більша площа сільськогосподарських угідь потенційно формує при ефективному їхньому використанні більший обсяг виробленої продукції, тобто ріст даного показника означає збільшення потенційної можливості у порівнянні з іншими організаціями, нарощування обсягів виробництва кінцевої продукції. Крім того, збільшення питомої ваги сільгоспугідь організації в загальній площі району свідчить про відповідне зниження цього

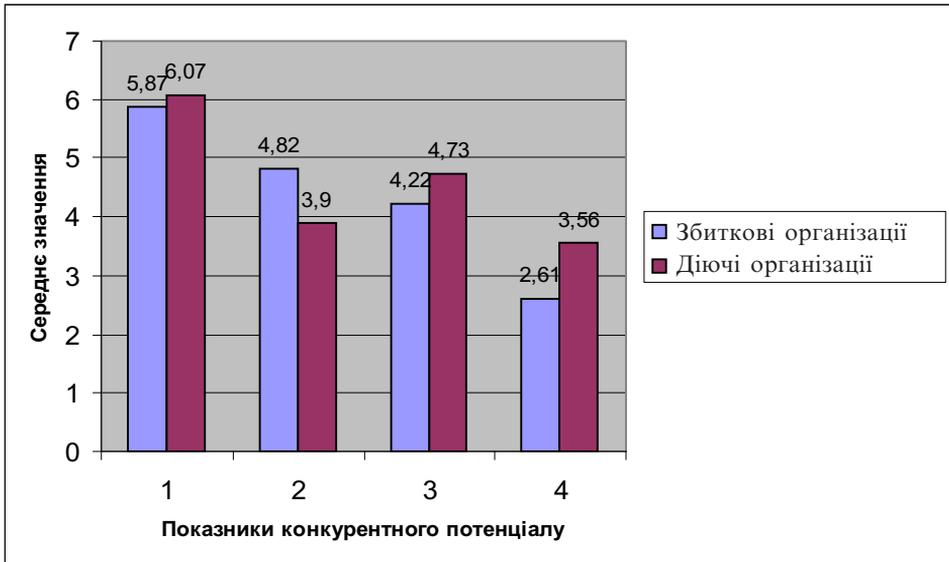
показника в інших господарств-конкурентів, а значить, зменшення їхньої конкурентоспроможності.

З метою визначення рівня забезпеченості реформованих сільськогосподарських організацій трудовими ресурсами був розрахований показник «Кількість працюючих на 100 га сільськогосподарських угідь». Необхідність аналізу з використанням цього показника продиктована тим, що абсолютний показник кількості працюючих у кожній організації поза зв'язком із площею сільгоспугідь не дозволяє оцінити потенційну можливість сільськогосподарських організацій, забезпечити своєчасну і якісну обробку кожної одиниці наявної площі. З огляду на той факт, що особливістю сучасного аграрного ринку праці є яскраво виражений трудодефіцитний характер, ріст даного показника свідчить про зміцнення конкурентного потенціалу господарств.

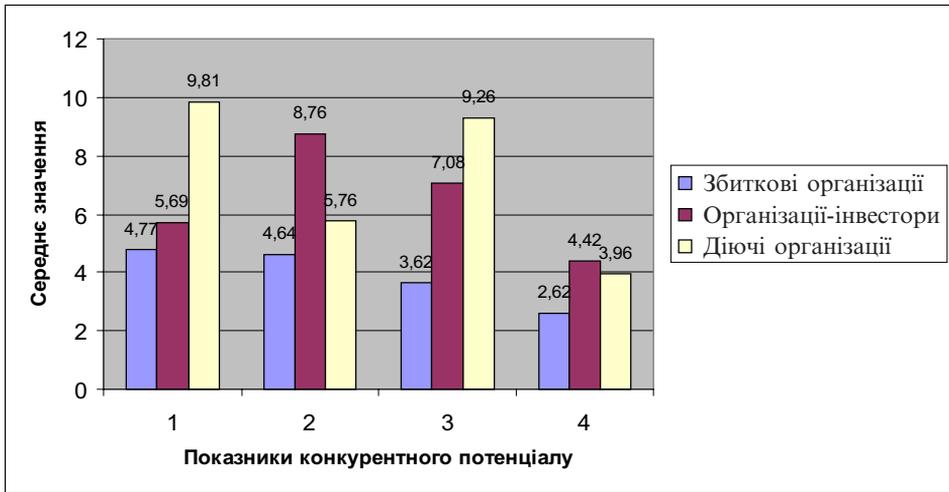
Важливу роль у розвитку галузей молочного й м'ясного скотарства грає кількісний і якісний склад поголів'я ВРХ, багато в чому визначальний конкурентний потенціал сільськогосподарських організацій. Аналіз забезпеченості реформованих господарств тваринами здійснений на основі розрахунку питомої ваги поголів'я ВРХ кожного господарства в загальному поголів'ї ВРХ відповідного району. Вибір саме цього показника зумовлений тими ж міркуваннями, які враховувалися при визначенні забезпеченості організацій земельними ресурсами.

Оцінка забезпеченості реформованих сільськогосподарських організацій основними засобами здійснена на підставі розрахунку й аналізу динаміки показника фондооснащеності, тобто кількості основних засобів у вартісному вираженні, що доводяться на одиницю площі сільськогосподарських угідь. Теоретично такий підхід має ряд обмежень, пов'язаних з оцінкою вартості основних засобів, але в рамках даного аналізу здається нам цілком виправданим, тому що більша величина фондооснащеності в порівнянні з іншими організаціями є свідченням якщо не кращого кількісного складу основних засобів, то меншого ступеня їхнього зношування.

Результати узагальненої оцінки динаміки конкурентного потенціалу реформованих сільськогосподарських організацій у розрізі розрахованих показників і форм інтеграції представлені на малюнках 1 і 2. Дані по збиткових організаціях й інвесторах наведені на 1 січня 2004 року, по діючих організаціях - на 1 січня 2006 року.

Малюнок 1 - Середні значення показників конкурентного потенціалу вертикально-інтегрованих організацій

1 - питома вага площі сільськогосподарських угідь у загальній площі сільгоспугідь районів, %; 2 - кількість працюючих на 100 га сільськогосподарських угідь, людина/100 га; 3 - питома вага поголів'я ВРХ у загальному поголів'ї ВРХ районів, %; 4 - фондооснащеність, млн. руб./га

Малюнок 2 - Середні значення показників конкурентного потенціалу горизонтально-інтегрованих організацій

Як показано на малюнках, збиткові організації, реформування котрих здійснювалося за вертикальним принципом, мали в середньому вищий конкурентний потенціал, ніж приєднані до сільськогосподарських організацій, виняток становить показник фондооснащеності, за яким середні оцінки приблизно рівні.

Процес реформування відбувся позитивними зрушеннями за середніми показниками оснащеності земельними ресурсами й сільськогосподарськими тваринами, при цьому ріст показника відбувся не тільки щодо збиткових організацій, але й у порівнянні з показниками інвесторів на момент початку реформування. Результати істотного скорочення чисельності працюючих у процесі реформування вплинули на зменшення середнього значення показника забезпеченості трудовими ресурсами: якщо по вертикально-інтегрованих організаціях чисельність працюючих на 100 гектарів площі скоротилася в межах однієї людини, то зменшення цього показника по горизонтально-інтегрованих структурах виявилось значнішим - у середньому на 3 чоловіки. Аналізуючи динаміку середніх показників фондооснащеності, можна помітити незначний (до 1 млн. руб. на гектар) ріст цього показника по вертикально-інтегрованих формуваннях і деяке зниження - по горизонтально-інтегрованих.

У цілому на 1 січня 2006 року утворені в процесі реформування горизонтально-інтегровані організації в середньому мають вищий конкурентний потенціал у порівнянні з вертикально-інтегрованими. Така ситуація пояснюється укрупненням господарств при їхньому злитті, що вплинуло в першу чергу на показники забезпеченості земельними ресурсами й сільськогосподарськими тваринами, оскільки частка реформованих організацій за інших рівних умов у цьому випадку автоматично збільшилася. Однак високий конкурентний потенціал є необхідною, але не достатньою умовою високої конкурентоспроможності господарств - немаловажним є ефективне використання наявних ресурсів.

Ефективність використання земельних ресурсів і сільськогосподарських тварин проаналізована нами в динаміці з використанням натуральних показників продуктивності, таких як урожайність зернових і картоплі, удій молока від однієї корови й середньодобовий приріст ваги ВРХ. На підставі отриманих точкових оцінок показників продуктивності були виявлені діапазони коливань значень розглянутих показників по групах господарств у процесі реформування й розраховані середні величини, які можна проаналізувати, використовуючи дані таблиці 1.

Таблиця 1 - Діапазон коливань і середні значення показників продуктивності реформованих організацій

Найменування показника	Діапазон коливань			Середнє значення		
	збиткові організації на 1.01.04	Організації-інвестори на 1.01.04	діючі організації на 1.01.06	збиткові організації на 1.01.04	організації-інвестори на 1.01.04	діючі організації на 1.01.06
1. Урожайність зернових, ц/га	8,7-30,6	13,8-48,9	13,3-54,2	18,9	24,2	24,6
2. Урожайність картоплі, ц/га	5-199	21-274	28-291	98	127	124,8
3. Удій молока від однієї корови, кг	955-3122	1261-5666	1658-6560	1783	2661	3103
4. Середньодобовий приріст ваги ВРХ, г	198-512	263-823	332-932	358	428	483

Як свідчать дані таблиці 1, по кожному з розглянутих показників продуктивності можна спостерігати досить широкий діапазон їхніх значень у межах кожної групи сільськогосподарських організацій. По показниках урожайності зернових і картоплі проглядається чітка диференціація продуктивності в межах районів, що мають певні природно-кліматичні умови, причому процес реформування не вплинув на характер цієї тенденції.

Порівняльний аналіз показників удою молока на одну корову й середньодобовий приріст ваги ВРХ дозволяє зробити висновок, що найвища продуктивність сільськогосподарських тварин досягається на великих спеціалізованих сільськогосподарських підприємствах, що функціонують у галузях молочного та м'ясного скотарства.

Аналіз динаміки середніх по групах організацій показників продуктивності показує, що по всіх розглянутих показниках сільськогосподарські організації-інвестори в середньому мають вищу продуктивність, ніж збиткові організації. Крім того, у процесі реформування по трьох із чотирьох розглянутих показників (виключення становить урожайність картоплі) можна спостерігати збільшення середніх значень показників продуктивності, з яких найвищий темп росту досягнуть по середньому удою молока на одну корову - 116,6% у порівнянні із сільськогосподарськими інвесторами на момент початку реформування. Необхідно відзначити, що не для всіх сільськогосподарських організацій реформування відбилося позитивними зрушеннями в показниках продуктивності (таблиця 2).

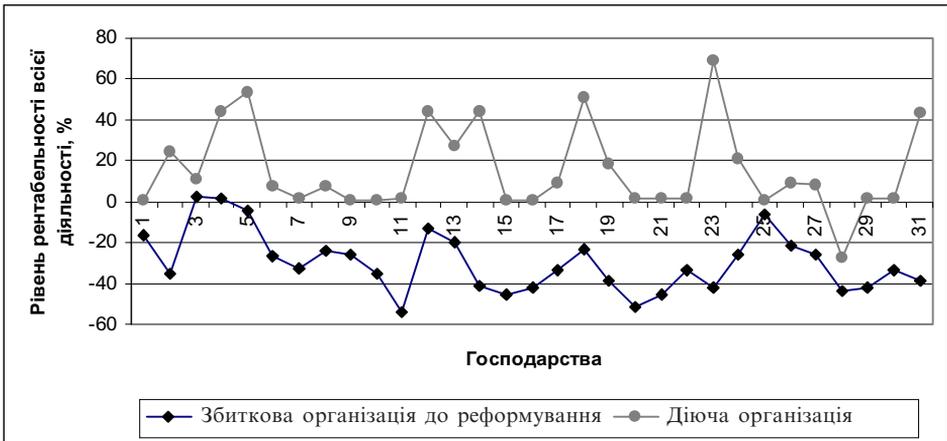
Таблиця 2 - Узагальнюючі дані динаміки показників продуктивності реформованих організацій

Найменування показника	Організації, що підвищили в процесі реформування показники продуктивності					
	до збиткової організації		до сільськогосподарського інвестора		до обох організацій (додатковий ефект)	
	усього	в %	усього	в %	усього	в %
1. Урожайність зернових, ц/га	43	66	17	65	18	69
2. Урожайність картоплі, ц/га	22	34	11	42	5	19
3. Удій молока від однієї корови, кг	65	100	21	81	22	85
4. Середньодобовий приріст ваги ВРХ, г	61	94	20	87	19	83

З даних таблиці 2 видно, що в порівнянні з показниками збиткових організацій у діючих структурах збільшився рівень продуктивності насамперед сільськогосподарських

тварин. Перевищення показників продуктивності діючих організацій над середніми значеннями відповідних показників обох організацій до реформування є, на наш погляд, тим додатковим ефектом, що викликаний, з одного боку, самим фактом інтеграції, з іншого боку - супровідним інтеграційним додатковим інвестуванням господарств. Виникнення додаткового ефекту за даними таблиці можна спостерігати в 69% і 19% організацій по врожайності відповідно зернових і картоплі, у більше 80% господарств додатковий ефект виявився в показниках удою молока й приросту ваги ВРХ.

Інтегральним показником, що характеризує ефективність використання всіх видів ресурсів організацій, є рентабельність. Динаміка даного показника в процесі реформування становить для нас особливий інтерес, оскільки її позитивна спрямованість свідчить про досягнення однієї з основних цілей проведеного в республіці процесу реформування аграрного сектора - подолання збитковості сільськогосподарського виробництва й підвищення його ефективності. Графічно динаміка рентабельності реформованих організацій по варіантах інтеграції представлена на малюнках 3-4.

Малюнок 3 - Рівень рентабельності всієї діяльності в реформованих господарствах (по варіантах вертикальної інтеграції)

Малюнок 4 - Рівень рентабельності всієї діяльності в реформованих господарствах (по варіантах горизонтальної інтеграції)

На малюнках 3-4 показано, що абсолютна більшість реформованих організацій вийшла на беззбитковий рівень виробництва, при цьому в окремих господарствах рівень рентабельності всієї діяльності перевищує 50-відсотковий рубіж. Незважаючи на те, що приєднання збиткових господарств лягло додатковим фінансовим навантаженням на організації-інвестори, багато хто з них збільшив рентабельність своєї діяльності в

порівнянні з дореформеним періодом, що видно на малюнку.

Таким чином, у результаті реформування вдалося перебороти збитковість діяльності господарств, значно підвищити продуктивність тварин і ефективність використання земельних ресурсів. У цілому ефективність виробництва продукції тваринництва в розглянутих організаціях вища у порівнянні з галуззю рослинництва, де на результати значний вплив роблять природно-кліматичні умови району й погодні умови даного конкретного року.

Одним з визначальних факторів конкурентоспроможності продукції кооперативно-інтеграційних формувань є ціна. Для аналізу цінових конкурентних переваг продукції реформованих організацій доцільно як базу для порівняння використати середні реалізаційні ціни на сільськогосподарську продукцію у відповідному районі й області в цілому. Узагальнені дані, що характеризують цінові співвідношення на продукцію реформованих сільськогосподарських організацій, наведені в таблиці 3.

Таблиця 3 - Загальні відомості про співвідношення цін на сільськогосподарську продукцію

Найменування сільськогосподарської продукції	Кількість діючих організацій, середня реалізаційна ціна яких			
	вище, ніж середня		нижче, ніж середня	
	по району	по області	по району	по області
Зерно	17	14	41	44
Картопля	18	18	27	27
Молоко	22	23	35	34
М'ясо ВРХ	20	20	38	38

З даних таблиці 3 видно, що в аналізованих організаціях з усіх видів сільськогосподарської продукції спостерігається тенденція реалізації продукції за цінами, нижчими, ніж у відповідному районі й області. Виходячи із цього, можна припустити наявність цінових конкурентних переваг реалізації продукції. Однак у процесі порівняльного аналізу цін і показників ефективності виробництва продукції була виявлена закономірність, що відбиває протиріччя між конкурентоспроможністю сільськогосподарської продукції за ціною й конкурентоспроможністю організації.

Відповідно до теорії, конкурентоспроможною з погляду споживача є та продукція, що за інших рівних умов дозволяє задовольнити потреби з найменшими витратами. При цьому перевагу така продукція одержує не тільки в кінцевих споживачів, але й у підприємств, що виступають як покупці сировини з метою її подальшої переробки. Разом з тим проведена державою цінова політика в аграрному секторі не дозволяє сільськогосподарським організаціям реалізовувати свою продукцію по вільних ринкових цінах, а витратний метод ціноутворення має ряд обмежень. Важливим фактором тут виступає й проблема цінового диспаритету, що у більшості випадків призводить до значного перевищення витрат на виробництво продукції над середніми реалізаційними цінами і, як наслідок, до збитковості виробництва продукції. Таким чином, продукція, рівень цін якої є прийнятним для споживача, не забезпечує для виробника не тільки розширеного, але й простого відтворення, що негативним чином впливає на його конкурентоспроможність. У таких умовах виграє та організація, якій вдається у рамках проведеної державою цінової політики забезпечити мінімальні витрати на виробництво продукції. Тому при дослідженні й оцінці конкурентоспроможності сільськогосподарських організацій як вартісні показники доцільно використати не ціну, а собівартість одиниці продукції.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що основними внутрішніми факторами конкурентоспроможності суб'єктів кооперативно-інтеграційних формувань є: конкурентний потенціал суб'єктів інтеграції, ефективність використання всіх видів ресурсів, конкурентоспроможність продукції, що випускається, і додатковий (синергетичний) ефект взаємодії. Процес реформування аграрного сектора в Республіці Білорусь спрямований на створення й зміцнення конкурентних переваг сільськогосподарських організацій за рахунок їхнього укрупнення й додаткового

інвестування виробничо-господарської діяльності. Разом з тим необхідний комплекс організаційно-економічних заходів, реалізація яких дозволила б привести у відповідність інтереси виробника й споживача, забезпечивши випуск конкурентоспроможної продукції АПК, і на цій основі створення додаткових конкурентних переваг суб'єктів інтеграції.

Джерела та література:

1. Єленева Ю.Я. Основні положення концепції забезпечення конкурентоспроможності підприємства / Ю.Я. Єленева, А.М. Кротков // Сучасне керування. - 2002. - № 3. - С. 121-143.
2. Запольський М.І. Механізм удосконалення інтеграційних процесів в аграрному секторі економіки / М.І. Запольський, Е.А. Кожевніков, Н.В. Пархоменко, С.Е. Астраханцев / Під ред. Гусакова В.Г., акад., докт. економ. наук, проф. - Мінськ: Центр аграрної економіки Інституту економіки НАН Білорусі, 2006. - 267 с.
3. Зилькарнаєв І.У. Метод розрахунку інтегральної конкурентоспроможності промислових, торговельних і фінансових підприємств / І.У. Зилькарнаєв, Л.Р. Ільєсова // Маркетинг у Росії й за рубежом. - 2001. - № 4. - С. 17-27.
4. Кротков А.М. Конкурентоспроможність підприємства: підходи до забезпечення, критерії, методи оцінки / А.М. Кротков, Ю.Я. Єленева // Маркетинг у Росії й за рубежом. - 2001. - № 6. - С. 59-68.
5. Лідінфа Е. П. Організація ринку сільськогосподарської продукції (на прикладі Орловської області): автореф. ... канд. екон. наук: 08.00.05 / Е. П. Лідінфа // Російський державний аграрний заочний університет [Електронний ресурс]. - 2006. - Режим доступу: <http://www.rgazu.ru/db/avtoref/Lidinfa.htm>. - Дата доступу: 22.01.2007.
6. Пархоменко Н. Оцінка конкурентоспроможності інтегрованих агропромислових формувань / Н. Пархоменко // Аграрна економіка. - 2006. - № 5. - С. 19-23.
7. Трубілін А. Конкурентоспроможність - головний фактор ефективності виробництва / А. Трубілін // АПК: економіка, керування. - 2002. - № 12. - С. 39-46.
8. Фасх'єв Х.А. Як виміряти конкурентоспроможність підприємств / Х.А. Фасх'єв, Е.В. Попова // Маркетинг у Росії й за рубежом. - 2003. - № 4. - С. 53-68.
9. Яшева Г. Конкурентоспроможність підприємств: методика оцінки й результати / Г. Яшева // Фінанси. Облік. Аудит. - 2000. - № 4. - С. 17-20.

Метет Абібуллаєв

ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ

Ринкові відносини, що поглиблюються в Україні, повинні ґрунтуватися на інноваційних засадах. Це стосується як мікро-, так і макроекономічних систем. Необхідність переходу на інноваційний шлях розвитку національної економічної системи значно актуалізує наукові дослідження з цієї багатовекторної проблематики. Теоретичним і прикладним аспектам інноваційного розвитку присвячено багато наукових праць вітчизняних учених: Ю. Бажала, Л. Безчасного, В. Герасимчука, В. Геєця, Н. Гончарової, М. Данька, С. Ілляшенка, Н. Краснокутської, О. Лапка, І. Лукінова, В. Семиноженка та ін. Застосування методології різних економічних теорій для обґрунтування вирішення практичних проблем інноваційного розвитку суб'єктів підприємництва та моделювання цього процесу досліджуються в працях російських (В. Маєвського, А. Ляско, П. Завліна, Д. Кокоріна та ін.) та іноземних економістів (Е. Андерсена, Дж. Досі, Дж. С. Меткалфа, Р. Нельсона, П. Стонемана, С. Уінтера, Й. Шумпетера та ін.).

Переважна більшість наукових розробок з проблематики інноваційної діяльності присвячена розв'язанню наукових завдань щодо сутності інновацій, їх наукової класифікації та методичному інструментарію забезпечення ефективності впровадження інноваційних процесів [1, 2, 3 та ін.]. Проте поза увагою вітчизняних дослідників залишаються проблемні питання якості інноваційного розвитку, а також його чинників.

На рівні первинної ланки суспільного виробництва генератором інноваційного розвитку та основною складовою, що його забезпечує, є персонал підприємства та відповідний людський капітал. Тому якість інноваційного розвитку здебільшого залежить від якості людського капіталу.

Метою цієї статті є обґрунтування механізмів забезпечення якості інноваційного розвитку підприємств.

У вітчизняній економічній науці у цей час приділяється значна увага проблемам активізації інноваційної діяльності підприємств. Не може бути сумнівів у тому, що у сучасному швидкозмінному світі тільки завдяки інноваційній активності можна забезпечити прибутковість підприємства та його стабільне функціонування тривалий час. Критичний аналіз різних наукових поглядів, а також законодавчих та нормативних актів щодо понятійно-категоріального апарату інноваційної діяльності дозволив зробити такі визначення [1, 5]. Під інноваційним розвитком у широкому сенсі слід розуміти закономірні зміни: в діяльності підприємства, пов'язані зі створенням удосконалених конкурентноздатних технологій, впроваджених у виробництво; у продукції або послугах, що одержали попит на ринку, а також закономірні зміни в організаційно-технічних рішеннях виробничого, адміністративного, комерційного чи іншого характеру, що знайшли застосування в практичній діяльності і які суттєво покращують структуру та якість виробництва й (або) соціальної сфери. У вузькому сенсі інноваційним розвитком є перехід одного інноваційного процесу в інший, досконаліший. При цьому є зв'язок між інноваційним процесом та інноваційним розвитком (див. рис. 1).

У дослідженнях інноваційного розвитку потрібно не тільки з'ясувати його джерела, обґрунтовувати рішення щодо впровадження відповідних заходів та забезпечення цього процесу на підприємствах, а також оцінювати його якість. Оцінка якості інноваційного розвитку дозволяє визначити справжній стан підприємства у контексті інноваційної діяльності. Узагальнюючі та підсумкові показники, розроблені на засадах сучасної інноваційної теорії, не завжди адекватно відображають справжній стан окремого суб'єкта підприємницької діяльності. Для підтвердження цього можна навести результати аналізу статистичної звітності інноваційної діяльності промислових підприємств, яка застосовується Державним комітетом статистики України. У звітні статистичні документи підприємницької структури можуть занести інформаційні дані щодо придбання нових технологій, машин, устаткування, а також ліцензій, патентів тощо. Проте у контексті дослідження якості інноваційного розвитку можна запитати (з урахуванням вищезазначених підходів до інноваційного розвитку та інноваційного процесу): наскільки ефективно вказані елементи інноваційної діяльності були впроваджені та у підсумку вплинули на інноваційний розвиток підприємства? Відповідь на це запитання повинна враховувати те, що інновація є такою, коли вона застосована у діяльності підприємства чи затребувана окремих ринком.

Крім цього, представники промислового підприємства у звітних документах можуть вказати значні фінансові ресурси, що були спрямовані на інноваційну діяльність. Знову можна поставити запитання: яка ефективність цих капіталовкладень? Підприємство може бути піонером-інноватором на ринку продукції, що виробляє, тобто створити новий продукт, який не має аналогів у підприємств-конкурентів у регіоні чи взагалі у світі. Проте цей новий продукт може з деяких причин не затребуватися на ринку. Як наслідок підприємство, хоча є інноваційно активним за статистичними показниками, матиме незадовільний рівень якості інноваційного розвитку.

Тому якість інноваційного розвитку необхідно визначати по всіх сферах інноваційної діяльності. У даному контексті можна скористатися стадіями (фазами) інноваційних процесів, що відбуваються на інноваційно активних промислових підприємствах. Згідно з останніми дослідженнями, окремий інноваційний процес можна розглядати як процес фінансування розробок та впровадження нового продукту чи послуги, як паралельно-послідовний процес здійснення науково-дослідних, науково-технічних, виробничих, маркетингових робіт та заходів із реалізації інновації на ринку. При цьому підкреслимо, що на кожній фазі інноваційного процесу може створюватися інновація. Наприклад, на фазі «наука», нові теоретичні підходи (аксіоми, теореми тощо) є інноваціями у сфері наукових досліджень.

Визначення якості інноваційного розвитку на першій фазі «наука» є складним

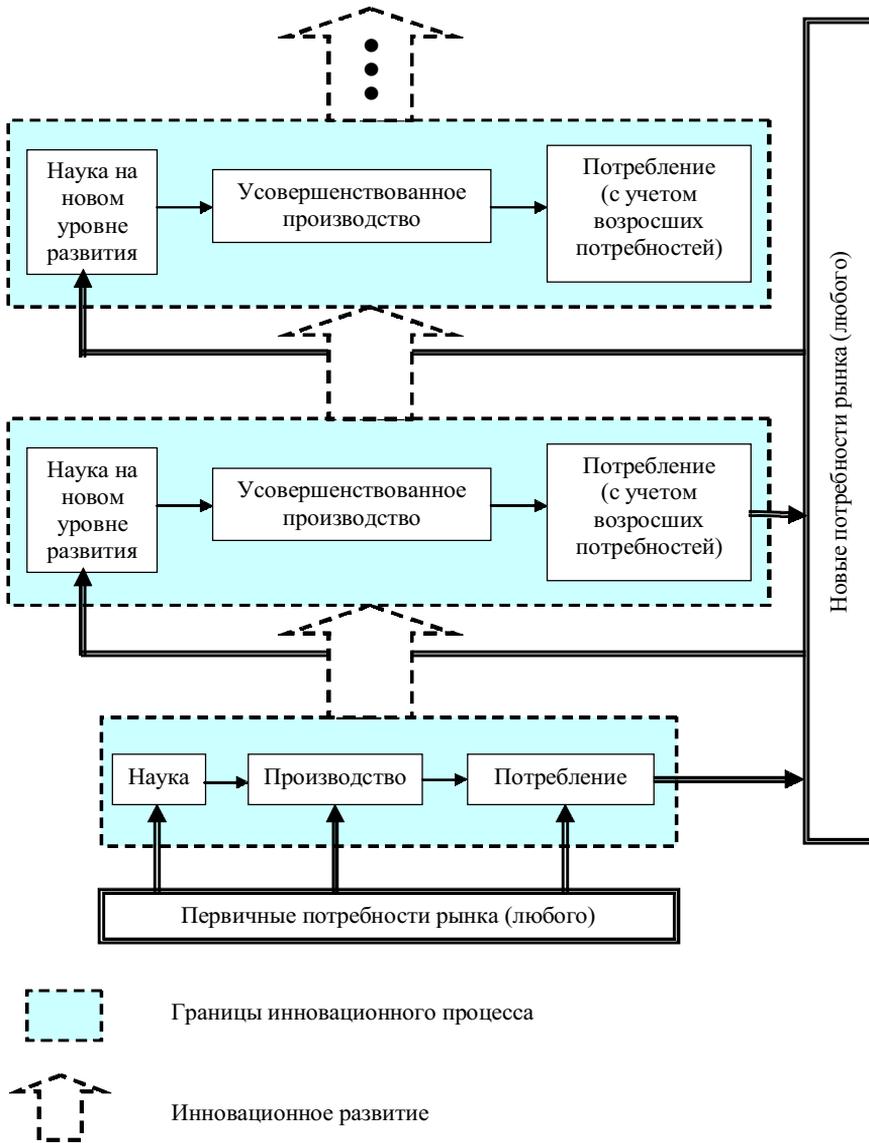

Рис. 1. Зв'язок інноваційного розвитку з інноваційним процесом

завданням. Провести оцінку нових наукових відкриттів практично неможливо до моменту їх прикладного застосування. Період між відкриттям та його застосуванням може бути довготривалим (деякі положення математичного і функціонального аналізу розроблені у XVIII ст., але знайшли практичне застосування лише у XX ст.).

Наступною фазою є «дослідження». Оцінка якості прикладних досліджень також є складним завданням, хоча на цій фазі можливо розробити деякі показники, що характеризують якість досліджень (наприклад, співвідношення кількості успішних експериментів та їх загальної кількості).

Оцінка якості інноваційного розвитку на фазі «розробка» здійснюється на базі показників, що характеризують результативність робіт, які притаманні даній фазі: рівень витрат, швидкість створення експериментальних зразків та ін.

На фазі «виробництво» визначення якості інноваційного розвитку може ототожнюватися із загальною якістю розвитку підприємства. Основними показниками якості на цій фазі є різні показники ефективності виробничої діяльності підприємства.

Завершальна фаза інноваційного процесу «споживання» є ключовою при визначенні якості інноваційного розвитку, тому що інноваційний продукт створюється з метою

реалізації певної групи споживачів. Від рівня задоволення потреб споживачів залежить рівень якості інноваційного розвитку підприємства. Коли споживання продукту, що створило та виробило інноваційно активне підприємство, буде мінімальним чи відсутнім взагалі, тоді цей продукт не можна називати інноваційним, тобто кількісні показники якості інноваційного розвитку наближаються до нуля. Базовим показником на цій фазі, на наш погляд, може бути показник співвідношення прогнозних рівнів споживання та реальних.

У відповідності до кожної із вказаних вище фаз інноваційного процесу на основі запропонованих показників (які за необхідністю можна доповнювати) можна створити систему спеціальних індикаторів якості інноваційного розвитку, які розраховуються у вигляді індексів. Для оцінки взаємозв'язку факторів якості інноваційного розвитку можна використовувати індекс у такому вигляді:

$$I_{кр} = I_{кн} \cdot I_{кд} \cdot I_{кр} \cdot I_{квир} \cdot I_{ксп},$$

де $I_{кр}$ - індекс якості інноваційного розвитку, $I_{кн}$ - індекс якості науки, $I_{кд}$ - індекс якості досліджень, $I_{кр}$ - індекс якості розробок, $I_{квир}$ - індекс якості виробництва, $I_{ксп}$ - індекс якості споживання.

З метою наукового обґрунтування якості інноваційного розвитку необхідно враховувати, що якість будь-якого об'єкта, явища чи процесу може встановлюватися тільки по відношенню до еталона, який визначається нормами, стандартами, правилами, звичаями чи традиціями. У сучасних дослідженнях приділяється окрема увага теорії управління якістю, що у практичній діяльності підприємств має відображення у вигляді застосування міжнародних стандартів якості. Проте необхідно відмітити, що до інноваційного продукту не завжди можна застосувати еталон чи систему деякого стандарту. Це пов'язано з тим, що цей продукт може бути вперше створеним та не матиме аналогів, але деякі його параметри можуть їх задовольняти.

З метою досягнення якості інноваційного розвитку можливо скористатися напрямками удосконалення діяльності підприємств, що базуються на положеннях теорії якості. Для досягнення певного рівня якості, по-перше, необхідна зацікавленість вищого керівництва. Впевненість топ-менеджменту у тому, що підприємство здатне на більше у порівнянні з минулим, апіорі потрібна для початку інноваційного процесу.

По-друге, потрібно створити колегіальний орган керівництва щодо удосконалення діяльності підприємства в цілому та прискорення його інноваційного розвитку. У процеси щодо забезпечення якості інноваційного розвитку потрібно заохочувати всі рівні управлінського складу, а також службовців та працівників. Але одночасно необхідно створювати систему, що сприяє особистій участі, оцінці і визнанню результатів цієї участі та внеску кожного працівника у підвищення ефективності та якості інноваційного розвитку. Якщо підприємство має у складі окремі підрозділи, необхідно створювати групи із удосконалення систем і процесів, які мають складатися з представників кожного підрозділу, що бере участь в інноваційному процесі.

Поліпшення діяльності підприємства вимагає залучення постачальників у вказані процеси, тому що у сучасних умовах функціонування суб'єктів підприємництва хоча б частково залежить від аутсайдерів (перш за все постачальників).

Якість інноваційного розвитку ґрунтується на механізмах забезпечення якості функціонування систем управління. На рівні підприємств необхідно створити умови, за яких відповідні служби не констатували б відхилення від стандартів якості, а унеможливили такі випадки. Потрібно лікувати хворого, а не займатися хворобами. У контексті якості здебільшого хворобою уражені системи управління.

Для досягнення певних рівнів якості інноваційного розвитку потрібно сформулювати стратегію і тактику, а також створити систему заохочення та визнання заслуг.

Наведені вище підходи дозволяють зробити висновок про те, що якість інноваційного розвитку характеризується ступенем задоволення потреб підприємця (підприємств) - ініціатора появи інновації, яка визначається у процесі створення інновації, та рівнем задоволення потреб кінцевих споживачів інноваційного продукту.

Необхідно зазначити важливий чинник якості інноваційного розвитку, що проходить крізь усі фази інноваційного процесу. На кожній фазі використовуються різні види трудової діяльності персоналу підприємств. Від рівня кваліфікації працівників, їх професійної компетенції здебільшого залежить наявність інноваційного розвитку та його якість.

На рівні національної інноваційної системи необхідно враховувати історичне успадкування населення суб'єктів господарської діяльності та їх традиції, рівні новаторства, що дає можливість об'єднати природу підприємницької поведінки, джерела появи різних інновацій [4, 6]. В аспекті положень теорії інновацій врахування вказаних факторів привносять суттєві зміни в моделі економічного розвитку економічних систем.

Ця дуже складна наукова проблема досліджується у сучасних працях економістів, які обґрунтовують неминучість створення нового інноваційного чи інформаційного типу суспільства, де головним ресурсом є знання. Духовний розвиток суспільства повинен органічно включатися у матеріальний розвиток на основі залучення людських ресурсів у процес створення нового способу життя, нових потреб, з урахуванням новаторства у всіх сферах, тобто необхідне формування нової інноваційної культури як важливого фактора ефективного та прискороного переходу до інноваційного розвитку як окремого підприємства, так і усього суспільства.

Останнім часом зменшується роль фізичних можливостей у формуванні індивідуальної продуктивності праці, та зростає - розумових, творчих можливостей представників працездатного населення. Сучасний розвиток економічних систем супроводжується ускладненням виробничих процесів та потребує застосування кваліфікованішої праці. Цей процес супроводжується поглибленням поділу праці (особливо між фізичною та розумовою працею), технологічним розвитком більшості галузей та виробництв, для яких є необхідним наявність спеціальних знань. Зростання ролі спеціальних знань та творчих здібностей у процесі праці відображається у появі нових видів продукції та послуг, удосконаленні технології, зростання частки працівників високої кваліфікації (вчених, інженерів, педагогів тощо) у загальній чисельності населення.

Вимоги до якості інноваційного розвитку вимагають та сприяють перетворенню людини як працівника, підвищенню рівня його освіти, розширенню та оновленню знань і виробничих навиків з метою засвоєння нових наукових ідей та ефективного використання потенціалу якісно нової техніки та технології виробництва.

Зазначені підходи щодо забезпечення якості інноваційного розвитку дозволяють зробити висновок, що у подальшому необхідно ретельно досліджувати цю проблематику з окремих видів економічної діяльності, розробляти відповідний методичний інструментарій. Також додаткових досліджень потребує взаємозв'язок між якісними характеристиками робочої сили та якістю інноваційного розвитку як на рівні суб'єкта господарювання, так і на рівні суспільства.

Джерела та література:

1. Антонюк Л.Л., Поручник А.М., Савчук В.С. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: Монографія. - К.: КНЕУ, 2003. - 394 с.
2. Василенко В.О., Шматько В.Г. Інноваційний менеджмент: 3 ред. В.О. Василенко. - К.: ЦУЛ, Фенікс, 2003. - 404 с.
3. Гончарова Н.П. Концептуальные подходы к инновационному развитию промышленности // Стратегія економічного розвитку України. Наук. Зб. - 2001. - Вип. 7. - С.113-121.
4. Гусаков М. Формирование потенциала инновационного развития // Экономист. - 1999. - №2. - С. 33-38
5. Закон України «Про інноваційну діяльність», № 40-IV від 04.07.2002 р.
6. National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning/ edited by Bengt-Ake Lundvall. - London: Pinter, 1995.- XIII, 342 p.

Сергій Шкарлет

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПІДПРИЄМСТВА ЯК МЕТОДИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ ЙОГО ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Постановка проблеми. Організаційна структуризація підприємства визначена як динамічний процес, пов'язаний зі зміною внутрішньої будови підприємства, його складових елементів та їх взаємозв'язків, спрямований на забезпечення розвитку та

формування стану економічної безпеки підприємства. Актуальність та важливість її проведення зумовлюється необхідністю постійної оптимізації роботи структурних підрозділів підприємства з метою підвищення загальної ефективності діяльності підприємства, формування стану його економічної безпеки з урахуванням засад і заходів інноваційної політики. При цьому об'єктом організаційної структуризації підприємства у такому контексті є система зв'язків, які виникають між підрозділами в єдиному виробничо-управлінському процесі впровадження господарської діяльності.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Наукові дослідження проблем організаційної структуризації підприємств проводили Ю.Бажал, А.Гібб, С.Голобков, Х.Віссема, С.Козаченко, М.Кубра, С.Ляпунов, Н.Москаленко, Л.Рибаков, В.Федоренко та інші. В роботах цих та інших учених детально проведено аналіз інформаційного середовища підприємств, на засадах якого визначено, що наявні інформаційні системи не відповідають умовам максимальної ефективності, оскільки: канали одержання інформації із зовнішнього середовища є нестійкими та слабкоформованими; практично відсутня маркетингова складова; внутрішні інформаційні потоки є нерегульованими та позбавленими оптимальності внаслідок поганої організації документообігу між підрозділами підприємства, високого ступеня однотипності документального потоку, неналежної підготовки, низького змістовного наповнення тощо - отже, не можуть адекватно відтворювати реальний перебіг інноваційних процесів на сучасному підприємстві, що логічно зумовлює необхідність запровадження внутрішньофірмової інформаційної системи, основними методологічними принципами якої є збір та переробка інформації відповідно до інформаційних потреб підприємства. Оскільки процес прийняття ефективних стратегічних рішень є результатом синергічної дії керівників різних рівнів, міцності та активності зв'язків між ними, обґрунтовано є необхідність впровадження локальних мереж автоматизованих робочих місць, які сприятимуть інтеграції функцій управління на основі проблемної спеціалізації АРМ керівного складу, забезпечать колективну технологію управління, внесуть життєво необхідний сьогодні елемент гнучкості в структуру управління машинобудівним підприємством. Так, наприклад, у роботі [3] розроблено комплекс вимог до АРМ такого типу, розглянуто автоматизацію робочих місць у планово-економічному відділі, де серед багатьох традиційних функцій сьогодні необхідно зробити акцент на розробку і контроль за виконанням перспективних планів інноваційного розвитку підприємства.

Ступінь досконалості каналів зв'язку і технології переробки інформації здійснює безпосередній вплив на організаційну структуру, що спричиняє сьогодні еволюцію організаційних структур від лінійних ієрархічних до адаптивних зі складною конфігурацією. В контексті проблеми активізації інноваційної діяльності, питання вдосконалення організаційних форм управління цим процесом в Україні розроблені недостатньо системно, що породжує специфічні організаційні проблеми, які потребують додаткової теоретичної розробки та практичної реалізації. Надзвичайну актуальність даного завдання зумовлює той факт, що законодавчо-встановлений механізм активізації інноваційної діяльності не забезпечує сьогодні реальних економічних умов для розвитку НТП як основного фактора зростання ефективності виробництва, розвитку вітчизняних промислових підприємств. Розвиток організаційних структур природно повинен прямувати за вдосконаленням каналів зв'язку, в той же час практика багатьох промислових підприємств демонструє протилежну тенденцію - пристосування до усталених організаційних форм. У даний час спостерігається невідповідність між новими техніко-технологічними вимогами і традиційною системою управління, важкою та інертною до прийняття досягнень науки і техніки. Традиційно нововведення реалізуються в умовах лінійно-функціональної структури управління, яка сьогодні стає перешкодою на шляху гнучкого пристосування їх до змін оточуючого середовища, гальмує процес інновацій.

Метою цієї статті є формулювання основних вимог щодо концептуальної моделі організаційної структури управління, орієнтованої на інноваційний розвиток підприємства та формування стану його економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Розробка, з позицій системного та ситуаційного підходів менеджменту, змісту та сучасних методів організації процесу нововведень, дозволяє нам виділити проектну структуру, відповідно до якої досягається найкраще співвідношення між стійкістю та надійністю лінійно-функціонального механізму

регулювання рутинних процесів, з одного боку, та динамічністю, гнучкістю і адаптивністю механізму координації функціональних зв'язків для досягнення якісно нових цілей з іншого. Саме під кутом зору забезпечення реалізації стратегічних планів підприємства, активізації інноваційних процесів слід сьогодні розглядати процес вдосконалення організаційної структури, як це зроблено у роботі [4], де розглянуто загально-методичні підходи щодо приведення організаційних структур управління у відповідність до обраної стратегії розвитку, вдосконалено теоретико-методологічну концепцію системи цільового підходу, розроблено рекомендації формування організаційних структур управління інноваційного типу, розроблено варіант органічної організаційної структури на проектних засадах інноваційної політики підприємства (рисунок 1) [4, с. 12].

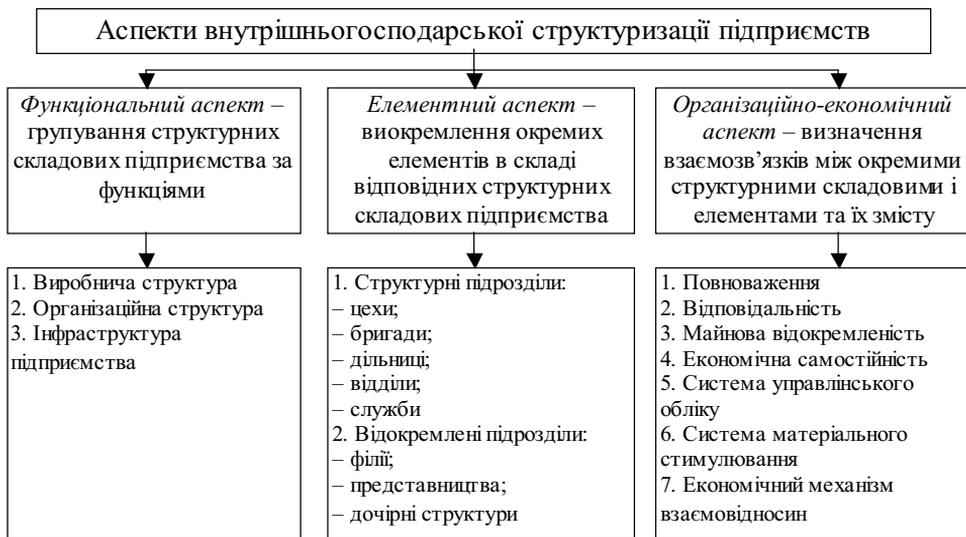
Рис. 1. Варіант організаційної структури органічного типу

Важливо те, що для відновлення інноваційних функцій підприємств необхідно забезпечити узгодженість системи з соціокультурною компонентою, яка дозволяє: знизити соціально-психологічне навантаження; конфліктогенність; опір змінам шляхом використання організаційно-культурного підходу до підприємства; створити культуру інноваційного підприємництва і атмосферу, яка сприяє новаторству. Оскільки організаційна культура, незважаючи на інерційність, є динамічною категорією і, у випадку узгодженості зі стратегією, може виступати головною рушійною силою підприємства, тому перехід від домінування бюрократичного стилю до інноваційно-підприємницької культури слід розглядати як пріоритетне завдання сучасного промислового підприємства.

У дослідженні О. В. Корневої [5, с. 34] удосконалено класичну схему стратегічного планування етапом перевірки готовності підприємства до змін (діагностування сучасного стану характеристик організаційної структури, соціально-психологічного клімату підприємства тощо). Вивчення психологічних аспектів впровадження організаційно-управлінських та техніко-технологічних нововведень, більшість з яких має яскраво виражену мотиваційну природу, дозволило виділити на досліджуваних підприємствах наступні основні типи конфліктів: ціннісні, мотиваційні, функціонально-рольові, комунікативні. В роботі обґрунтовано необхідність поповнення функціональної підсистеми менеджменту сучасного промислового підприємства стратегічною складовою і функцією планування процесу змін шляхом спрямування зусиль на рішення пріоритетних проблем здійснення інновацій в залежності від диспозиційного співвідношення у силовому полі нововведень. Одним із можливих підходів до управління інноваційними змінами розроблено та застосовано для керівників структурних підрозділів та провідних спеціалістів експрес-аналіз «Психологічні

проблеми інновацій». За результатами аналізу сучасні промислові підприємства характеризуються негативними тенденціями, оскільки «нейтральність» та невпевненість породжує пасивність у впровадженні нововведень, а більшість інноваторів є такими лише на словах, отже, існує підґрунтя розвитку конфліктної ситуації, яка сприятиме здійсненню ефективної інноваційної діяльності лише за умов виконання комплексу заходів, зокрема, підвищення рівня зацікавленості та інформованості персоналу у впровадженні нововведень.

Проведене О. Л. Труханом [10, с. 317] дослідження дозволило сформулювати основне завдання організаційної структуризації, яке полягає у проведенні динамічних, еволюційних (поступових) трансформацій структурних підрозділів та приведенні їх організаційно-економічного механізму у відповідність до конкретної ситуації, що складається у внутрішньому та зовнішньому середовищі підприємства. Для підвищення ефективності трансформаційних процесів, що відбуваються в результаті організаційної структуризації, необхідно враховувати її функціональний, елементний та організаційно-економічний аспекти (рисунк 2).

Рис. 2 Визначальні аспекти процесу організаційної структуризації підприємства

Функціональний аспект структуризації полягає у відокремлюванні головних структурних складових за ознакою виконуваних підприємством функцій. Результатом такої структуризації виступає формування виробничої та організаційної структур підприємства.

Елементний аспект структуризації доповнює функціональний і передбачає виділення в складі головних структурних складових підприємства окремих елементів з чітким визначенням їхніх функцій. Наслідком є формування виробничих та управлінських підрозділів різного ієрархічного рівня в складі відповідної структури підприємства (цехів, дільниць, бригад, служб, відділів).

Організаційно-економічний аспект проведення структуризації підприємства вирішує завдання формування складу і змісту зв'язків між його підрозділами. Ці зв'язки об'єднують підприємство в єдине ціле й дають змогу підрозділам взаємодіяти, виконуючи свої функції, та спільно досягати локальних цілей і головної мети підприємства.

Як показали дослідження [13, с. 260], через визначені аспекти організаційної структуризації створюються передумови функціонування внутрішнього організаційно-економічного механізму підприємства.

Сьогодні процес організаційної структуризації промислових підприємств ґрунтується на стратегічному підході, тобто з врахуванням першочергового значення змін у зовнішньому середовищі, тому у класифікації виробничо-організаційних структур управління підприємств за ознакою ступеня внутрішньої децентралізації виділено три узагальнені моделі: статичну, динамічну у креативну. Креативна модель внутрішньої

виробничо-організаційної структуризації полягає у децентралізації підрозділів, здатних самостійно працювати на зовнішніх замовників, і наданні їм в перспективі статусу стратегічних господарських підрозділів та, на нашу думку, повинна отримати розвиток у майбутньому. Принциповою особливістю при цьому стає те, що ринкові відносини починають охоплювати більшість структурних одиниць суб'єктів господарювання.

Надзвичайно важливого значення при переході до децентралізованої структурної побудови підприємства набуває внутрішнє підприємництво, що отримує розвиток на мікрорівні. Доведено, що використання концепції «внутрішнього підприємництва» в практиці вітчизняних промислових підприємств здатне створити впливові стимули до покращення ефективності господарювання на рівні окремих структурних підрозділів. Тому визначено [11, с. 135], що основними критеріями виділення структурних підрозділів в автономні децентралізовані центри відповідальності (доходу, прибутку, інвестицій) слід вважати наступні:

1. Регіональна, продуктова або сегментна ізольованість, завершеність господарської діяльності структурних підрозділів;
2. Готовність структурного підрозділу самостійно працювати на ринку (забезпечувати просування своєї продукції або послуг до кінцевого споживача);
3. Здатність нести повну відповідальність за доходи, витрати, грошові потоки від реалізації своєї продукції (робіт, послуг).

Організаційну структуризацію на засадах децентралізації пропонується проводити в контексті запровадження концепції «внутрішнього підприємництва», що дозволить оптимізувати відносини між автономними структурними підрозділами і керівництвом підприємства. Реалізація на практиці засад «внутрішнього підприємництва» та запровадження організаційно-економічного механізму всередині структурних одиниць на основі децентралізації та «внутрішньоринкових відносин» має ряд позитивних характеристик: по-перше, упорядковується облік і звітність, зменшуються накладні витрати завдяки випрямленню управлінських операцій; по-друге, сприяє попередженню конфліктів і налагодженню кооперування, оскільки створюється інформаційно-договірні основа для ділових відносин між підрозділами; по-третє, підрозділи, що мають економічну свободу всередині підприємства, швидше можуть забезпечити інноваційні зміни в асортименті, технології, організації виробництва товарів (робіт, послуг).

В адаптованому вигляді, в залежності від цілей та завдань, які поставлені перед підприємством, на нашу думку, процес децентралізації набуває наступних виробничо-організаційних форм (рисунок 3).

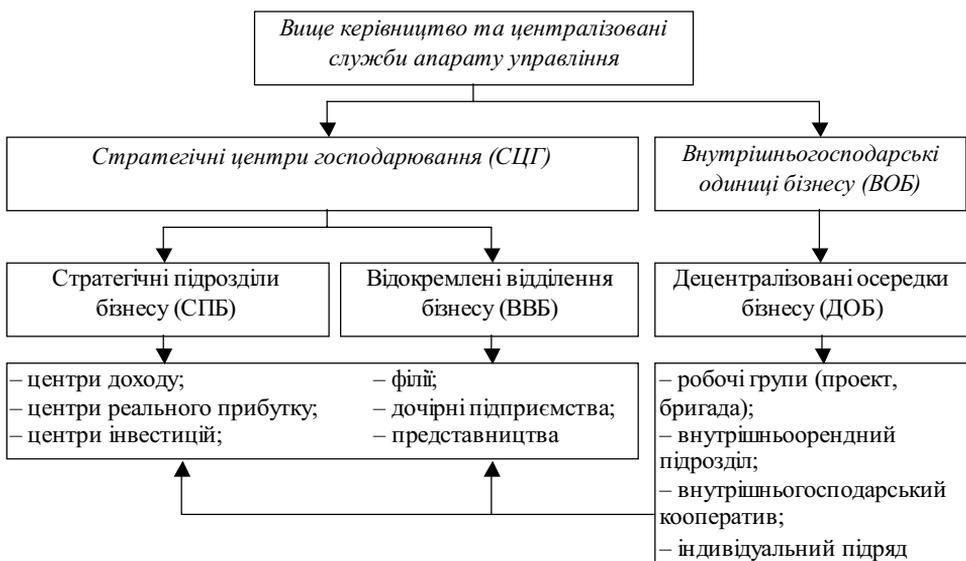

Рис. 3 Концептуальна модель реструктуризації підприємства на засадах децентралізації [12, с. 10] та активізації інноваційних складових розвитку

Особливістю запропонованої моделі є орієнтація на створення в структурі підприємства так званих стратегічних центрів господарювання (СЦГ) - підрозділів, що в межах наділених вищим керівництвом повноважень несуть відповідальність за розробку та реалізацію стратегічних і тактичних рішень у тому числі й інноваційного характеру. Результати проведення внутрішніх структурних перетворень на підприємстві повинні оцінюватись певною системою показників. При цьому важливо не просто оцінити поточний стан підприємства та його структурних підрозділів за допомогою показників економічної ефективності. Показники, що характеризують процес реструктуризації підприємства, відображають також його стан і можливості подальшого інноваційно-інвестиційного розвитку щодо досягнення певної оптимальної величини. До такої системи рекомендаційно-орієнтованих показників-індикаторів ефективності прийняття управлінських рішень з реструктуризації промислових підприємств (як певного інноваційного заходу провадження господарської діяльності) науковці відносять [12, с. 12] дворівневу систему показників-індикаторів, що наведена на рисунку 4.

Головним призначенням показників-індикаторів ефективності реструктуризації є не стільки оцінка співвідношення між витратами та результатом щодо величини одержаного прибутку, скільки оцінка функціональної ефективності, тобто вимір того, наскільки якісно та результативно головні структурні одиниці підприємства виконують свої функції та наскільки повно сформована на підприємстві виробничо-організаційна структура відповідає зовнішнім ринковим умовам.

При розгляді динаміки основних показників розвитку промисловості стає очевидним, що навіть беручи до уваги її деяке поживлення за останні роки, національні конкурентні переваги української промисловості ще не сформувались як стратегічні пріоритети державної промислової політики, а тому не мають реальної і послідовної

Рис. 4 Система показників-індикаторів для оцінки ефективності реструктуризації промислових підприємств

державної підтримки. Сьогодні такою реальною перевагою, у першу чергу, є організаційна реструктуризація як певний і досить суттєвий елемент інноваційної політики промислового підприємства. Для економічних агентів, які функціонують в умовах економіки, що трансформується, реструктуризація є способом їх внутрішньої інноваційної перебудови, що дозволяє підвищити ефективність діяльності відповідно до мінливих вимог ринку і реалій науково-технічного прогресу.

Ми вважаємо, що варто розглянути проблеми реструктуризації з позицій необхідності адаптації економічних агентів до змін ринкового середовища з урахуванням інноваційного типу розвитку і забезпечення фінансової стійкості. В такому ракурсі узагальнення М. А. Юдіним [14, с. 278] літературних джерел дає можливість зробити висновок, що реструктуризацію промислового підприємства можна розглядати як процес зміни матеріально-речової структури активів, технологічної, виробничої, загальногосподарської структур господарюючих суб'єктів з метою забезпечення конкурентоспроможності продукції і підвищення результатів виробничо-господарської діяльності. Реструктуризація - це складне перетворення, яке охоплює всю систему менеджменту підприємства. Звідси важливо не тільки правильно сформулювати мету і поставити завдання реструктуризації, але й застосувати систему ефективного організаційного забезпечення управління процесом здійснення задуманих змін. У дослідженні [15, с. 295] обґрунтовано, що під організаційним забезпеченням управління процесами реструктуризації промислового підприємства слід розуміти сукупність організаційно-методичних заходів, спрямованих на досягнення координації дій суб'єктів господарювання при реалізації конкретного варіанту реструктуризації за рахунок реорганізації неефективної структури підприємства, інвестиційного забезпечення, мотивації персоналу і системи відстеження його економічного стану.

Як основні соціально-економічні передумови розвитку процесів організаційної реструктуризації промислового підприємства виступають: велика кількість суб'єктів господарювання, для яких реальна загроза банкрутства; необхідність особливої уваги до внутрішньовиробничих факторів економічної заможності у зв'язку з обмеженими інвестиційними можливостями держави; висока невизначеність зовнішнього середовища, яка породжує необхідність відповідного управління, що передбачає радикальні зміни системи функціонування промислового підприємства. Організаційне забезпечення управління реструктуризацією підприємства має бути сполучною ланкою між макроекономічною політикою і реальною, інноваційною економікою на мікрорівні. Це найефективніший шлях забезпечення розвитку промисловості і стабілізації виробництва.

На сучасному перехідному етапі найбільший вплив на структуру промислових підприємств мають платоспроможність споживачів, зростання цін на електроенергію, сировину і матеріали, попит нових споживачів, ринкова конкуренція. Дослідження факторів, які впливають на зниження рентабельності продажу і відповідно зумовлюють необхідність організаційної реструктуризації підприємства, показали, що на перше місце висуваються фактори, пов'язані з порушеннями в інвестиційно-інноваційній сфері, а саме: низька конкурентоспроможність вітчизняної продукції і неплатоспроможність її споживачів. Тому процес реструктуризації має бути спрямований в першу чергу на інноваційні складові - забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції і стимулювання попиту на неї.

Індикаторами досягнення позитивного інноваційно-інвестиційного результату здійснюваної реструктуризації виробництва можуть стати: збільшення випуску і реалізації продукції, рентабельності продажів, підвищення технологічного рівня виробництва, зростання продуктивності праці, наявність запланованого економічного і соціального ефекту від реалізації інноваційно-інвестиційних проектів реструктуризації виробництва, створення нових робочих місць.

Аналіз діяльності суб'єктів господарювання промислового комплексу показує, що всі вони працюють над проблемами організаційної реструктуризації виробництва. Серед розглянутих заходів найпопулярнішими виявилися такі елементи організаційної реструктуризації, як оновлення номенклатури виробленої продукції і впровадження нових технологічних процесів. У той же час зняття з виробництва окремих видів морально застарілої продукції відбувається майже удвічі рідше, ніж освоєння нових видів продукції. В процесі організаційної реструктуризації підприємства звільнялися

від об'єктів соціальної сфери шляхом передачі їх регіональній владі, продажу виробничих споруд і будівель. Одночасно виявлено суттєві розбіжності у структурі заходів щодо організаційної реструктуризації в залежності від економічного стану підприємств. Так, впровадження нової техніки, нових технологій, створення нових цехів і підрозділів, а також заходи щодо ліквідації цехів і підрозділів, виводу їх із складу підприємства, продажу виробничих будівель і обладнання здійснюються на економічно благополучних підприємствах у 2-3 рази частіше, ніж на економічно менш благополучних підприємствах. Разом з тим слід звернути увагу на те, що робота з реструктуризації підприємств проводиться повільно і недостатньо ефективно. Це зумовлено відсутністю ефективної системи організаційного забезпечення управління процесами реструктуризації як на макроекономічному, так і на рівні окремого регіону і підприємства; природною інерційністю суб'єктів господарювання як складних організаційно-економічних систем; активним або пасивним опором змінам усередині виробничої системи як з боку окремих осіб, так і формальних або неформальних груп; недосконалістю механізмів реалізації державної підтримки реструктуризації, формування інвестиційного капіталу і постійного відстеження економічного стану суб'єктів господарювання. Саме ці характеристики не лише визначають і пояснюють особливості сучасного стану розвитку процесів організаційної реструктуризації виробництва, але і є фундаментом для перспектив розвитку промислового сектора.

Головною метою діяльності промислового підприємства є не виробництво, а отримання прибутку, тому підприємство можна назвати успішним не тоді, коли воно виробляє багато продукції, а тоді, коли воно виробляє таку продукцію, що знаходить попит на ринку, тобто таку, що продається, і продається з прибутком. Підприємства, які недостатньо успішно працюють, тобто не мають прибутку, або бажають збільшити, максимізувати прибутки, потребують проведення заходів по оздоровленню. Комплексне оздоровлення підприємства з метою його виходу з кризи та забезпечення подальшого розвитку фахівці також називають реструктуризацією [1, с. 92]. В цьому контексті реструктуризація підприємства є комплексною інновацією, що спрямована на оптимізацію всіх функцій підприємства, забезпечення досягнення більшого економічного ефекту підприємством.

Термін «інновація» має дуже багато визначень, але майже всі вони визначають інновацію як новий продукт, процес, метод, що був успішно втілений у практику. Під комплексною інновацією розуміють інновацію, що охоплює цілий комплекс явищ, включає в собі економічні, технологічні, соціальні, структурні інновації. За визначенням, реструктуризація підприємства або комплексне оздоровлення, включає в себе кардинальні зміни на підприємстві, що охоплюють усі функції підприємства та майже всі його підрозділи. Причому метою проведення подібного комплексу змін на підприємстві є саме підвищення ефективності роботи всіх функцій підприємства. Тобто можна зробити висновок, що комплекс реструктуризації підприємства є саме комплексною інновацією. Реструктуризація підприємства включає ринкову орієнтацію підприємства, підвищення гнучкості підприємства, активний розвиток тощо, що означає перехід підприємства на інноваційний тип розвитку та формування певної інноваційної політики господарської діяльності. Про комплексність та інноваційність змін на підприємстві свідчить також той факт, що на підприємстві замінюються принципи роботи, концептуальний підхід до діяльності підприємства.

Перший крок оздоровлення - комплекс заходів по виходу з кризового становища часто називають санацією. Досить часто виникає проблема із розумінням термінів «реструктуризація» та «санація», що використовуються різними авторами. Так, під «санацією» часто розуміють заходи, що здійснюються на підприємстві-банкруті та реалізуються зовнішнім керівним органом або ліквідаційною комісією, супроводжуються зовнішнім фінансуванням тощо. Тобто під санацією розуміють заходи, якими супроводжується процес банкрутства і які здійснюються на підприємствах, признаних банкрутами або тими, що скоро будуть оголошені банкрутами. У зв'язку з цим підприємства, які ще не визнані неплатоспроможними і банкрутами, вважають, що їм «ще не потрібні заходи по санації». Цей підхід є хибним. Насправді під санацією слід розуміти «оздоровлення» підприємства, забезпечення ефективності його функціонування, оптимальності всіх його функцій, і лише як одна із можливих складових такого оздоровлення розглядається антикризове управління. Зазначимо, що

«оздоровлення» потрібне не лише фірмам, які опинилися у глибокій кризі, а навіть тим, які працюють відносно успішно, отримують прибутки, але бажають покращити своє становище, оптимізувати свою діяльність. Навіть успішно діючі підприємства мають проблеми, які з часом можуть поглибитись і призвести до кризи. Чим раніше ці проблеми будуть ліквідовані, тим легше і успішніше буде відбуватися «оздоровлення». Як і у випадку з оздоровленням людини, ймовірність успіху «оздоровлення» залежить від стадії «хвороби», і на стадії глибокої кризи підприємство не завжди є виліковним.

Неоднозначно трактується і термін «реструктуризація». Під реструктуризацією інколи розуміють простий поділ великого підприємства на складові частини, тобто дроблення структури, створення автономних підприємств із єдиного цілого. Зміна організаційної структури, створення, дроблення, ділення, виділення економічно уособлених підрозділів є лише елементами реструктуризації, а не є її необхідними складовими або ціллю. Організаційні зміни, що будуть або не будуть здійснені, залежать від цілей реструктуризації і від тих шляхів досягнення цілей, які будуть обрані. [9, с. 72]

Досить часто терміни «санация» та «реструктуризація» розуміються як тотожні поняття, використовуються як синоніми та означають «оздоровлення» підприємства, реорганізацію, виведення його з кризи. Достатньо часто поділ підприємства на окремі господарські суб'єкти або виділення самостійних підприємств не лише не підвищує конкурентоздатність підприємства, конкурентоздатність товару, а навпаки, знижує і може призвести до банкрутства. Тому, на нашу думку, санацию слід розуміти як складову частину реструктуризації, перший крок, який здійснюється, перш ніж буде прийняте рішення, про шляхи розвитку підприємства, буде визначена ефективна стратегія розвитку та здійснені кроки по її реалізації.

Реструктуризація є комплексом заходів, що мають бути здійснені для досягнення єдиних цілей, які є узгодженими і здійснюються за певною програмою. Дослідження підприємства і розробка програми реструктуризації можливі за двома напрямками: від загального до конкретного, від загальних цілей і показників загальної ефективності роботи до причин низької продуктивності тощо, а потім до детальнішого вивчення окремих сфер діяльності організації та підхід з іншого боку, коли вивчають по черзі кожен функцію (виробництво, постачання, маркетинг тощо) з надією досягти в кінці збалансованого синтезу. Другий напрям часто означає багато непотрібної для кінцевого результату роботи і, крім того, може відвести у бік від правильного напрямку роботи. Рух від загального до конкретного допомагає обмежити попередні діагностичні дослідження на підприємстві питаннями першочергової важливості. В цьому аспекті ми виділяємо два методологічні підходи до розробки програми реструктуризації: метод структуризації проблем (ієрархія проблем) і побудова дерева цілей (ієрархія цілей). Ці методи не завжди виділяються окремо, найчастіше вони застосовуються разом і доповнюють один одного. Метод побудови дерева цілей (структуризації цілей та завдань) більше відповідає наведеному вище напрямку «рух від загального до конкретного». Інші методологічні підходи, які можна виділити із практичних прикладів організаційної реструктуризації підприємств, полягають у комбінації двох наведених вище, а також у використанні методу аналогій (реструктуризація за аналогом) або методу поступових змін (реструктуризація за здоровим глуздом). Зазначимо, що метод реструктуризації за аналогом не може привести до успішного результату у багатьох випадках. Підприємства є неповторними, і проблеми вони мають суто власні (хоча дуже часто вони мають однакові причини), тому «натягнути чужий досвід на плечі власного підприємства» дуже важко і не завжди корисно. Ті шляхи, які привели до успішних результатів на одному підприємстві, не завжди можуть бути прийнятними на іншому. Метод поступових змін полягає у поступовій еволюції підприємства. За цим методом не розробляється програма реструктуризації підприємства, а просто здійснюються окремі кроки, які підказує здоровий глузд, конкретні пропозиції підприємств, аналогії та нова інформація, нові знання, які отримує керівництво. Найчастіше зміни на такому підприємстві проходять дуже довго, завжди супроводжуються навчанням, підвищенням кваліфікації керівництва та окремих спеціалістів. Ці підприємства потребують комплексної програми навчання персоналу і, насамперед, навчання керівництва. Першою організацією, яка запропонувала такий комплексний продукт, що полягає у поєднанні комплексних програм підвищення кваліфікації персоналу і елементів консалтингу, ринку, є Міжнародний центр приватизації, інвестицій та менеджменту.

Недолік методу поступових змін полягає у тривалості процесу і проблемі його фінансування. Як правило, подібний підхід можуть собі дозволити підприємства, що працюють досить успішно, мають продукт, який не має проблем із реалізацією. Такі підприємства мають фінансові резерви, що дозволяють забезпечувати тривалий процес, забезпечити покриття витрат на навчання та підвищення кваліфікації, залучення зовнішніх консультантів. Для підприємств, що працюють не дуже успішно або знаходяться у кризовому становищі, такий метод є неприйнятним, але він може застосовуватися у майбутньому для розвитку після виходу із кризи.

Метод структуризації проблем полягає у визначенні проблем, які актуальні на даному етапі для підприємства, і розклад цих проблем на первинні складові. Головний принцип цього методу полягає в тому, що проблема ніколи не може бути вирішена на тому рівні, на якому вона виникла. Фактори, що визначають становище підприємства, поділяють на внутрішні, що мають місце всередині підприємства і пов'язані з помилками керівництва і персоналу, недосконалої структури та системи управління підприємством, і зовнішні, що виникають за межами підприємства і, звичайно, практично не можуть бути змінені підприємством. Таким чином, на першому етапі визначаються проблеми, що лежать на поверхні, на другому етапі визначаються причини, що зумовили визначені проблеми, причому причини розкладаються (структуруються) до найнижчого рівня. Далі визначаються заходи по вирішенню елементарних завдань, які викорінюють кожен з причин, і складається комплексний план, що об'єднує визначені заходи в часі найкращим чином.

Необхідно відзначити, що схема організаційної реструктуризації кожного підприємства носить індивідуальний характер, що вимагає урахування його галузевих, виробничо-технологічних особливостей і взаємозв'язків між підрозділами, відносин власності, що склалися, та інше. У роботі [2, с. 100] обґрунтовано методологічні підходи формування організаційно-структурних форм науково-технологічної діяльності: запропоновано сучасні принципи здійснення такої реструктуризації, інформаційно-логічну схему вибору типу науково-технологічної політики, подано удосконалену модель здійснення реструктуризації підприємства [6, с. 8].

Основна ідея запропонованих методологічних підходів полягає у переході від функціональних підрозділів до міждисциплінарних автономних груп. При цьому науково-технологічну (інноваційну) політику на підприємстві умовно поділяють на три типи, які потребують формування конкретної організаційної структури і структури управління на підприємстві та відповідних структуризаційних заходів:

- інноваційна політика типу А (синхронно) - зміни у попиті супроводжуються розробками нової або модифікованої продукції з необхідним рівнем науково-технологічних параметрів - оптимальною є дивізіональна або матрична організаційна структура;

- інноваційна політика типу В (із запізненням) - низький рівень адаптивності підприємства до необхідного рівня технологій відносно динаміки попиту - такому типу відповідають найбільш розповсюджені у сучасній практиці функціональні організаційні структури;

- інноваційна політика типу С (з випередженням) - науково-технологічні розробки та можливості їх виробництва випереджають попит - здійснення такої політики можливе у рамках великих корпоративних структур.

Сучасним умовам господарювання більшості промислових підприємств відповідає стратегія типу А. Використання методики реінжинірингу дозволяє удосконалювати організаційну структуру підприємства на основі формування системи бізнес-одиниць. Для підприємств, що не мають дочірніх підрозділів, тобто, по суті, являють собою єдину бізнес-одиницю, останнім часом особлива увага приділяється концепції центрів відповідальності, яку пропонується реалізувати шляхом оптимізації існуючих бізнес-процесів. Перетворення існуючих виробничих процесів у так звані бізнес-процеси потребує використання інструментів оптимізації. Як такі інструменти у роботі пропонується використовувати програмно-цільовий підхід до управління процесом реструктуризації та методику сітьового планування. Ці методи зарекомендували себе як досить ефективні, тому можуть бути адаптовані для застосування при вирішенні проблеми активізації науково-технологічної діяльності на промислових підприємствах.

Для управління процесами організаційної реструктуризації необхідне формування

єдиної інформаційної основи, яка б дозволяла ефективно управляти цими процесами на основі їх аналізу й оцінки. Основним критерієм оцінки результатів організаційної реструктуризації є поліпшення фінансово-економічного стану підприємства та забезпечення його ефективної роботи та розвитку. З цією метою в роботі Н. О. Москаленко [8, с. 162] проведений аналіз фінансово-економічного стану підприємств. Початковим етапом дослідження є виявлення ознак неплатоспроможності і порушення структури капіталу. У результаті такого аналізу виділено три групи підприємств за ознакою їхнього фінансово-економічного стану: стабільні, нестійкі та кризові. Результат ефективності функціонування механізму організаційної реструктуризації підприємства визначається як фінансово-економічний стан підприємства, так і результатами ефективності його діяльності. Для виявлення істотних факторів, що визначають динаміку, ступінь системності та комплексності заходів організаційної реструктуризації підприємств, використаний метод головних компонент. Із сукупності досліджуваних підприємств обрана група підприємств, що активно реалізують заходи реструктуризації стратегічної спрямованості. Отримані в результаті аналізу фактори подані в таблиці 1 [7, с. 68].

- Таблиця 1

Фактори, що визначають процеси реструктуризації підприємств

Умовні познач. факторів	Назва факторів	Структура показників, що визначають фактори
F_1	Зміни у стані виробничого потенціалу та ефективність його використання	структура виробничого потенціалу; якісний стан виробничого потенціалу і його елементів; ефективність використання виробничого потенціалу та його складових
F_2	Зміни у технічному стані основних засобів та ефективність виробництва	технічний рівень основних засобів; ефективність використання основних засобів виробництва
F_3	Зміни у виробничій діяльності та кадровій політиці	ефективність виробничої діяльності; ефективність використання кадрів; ефективність управління кадрами
F_4	Зміни в структурі основних засобів підприємства	структура та стан основних засобів
F_5	Реорганізація кредитної політики підприємства	ефективність використання обігових коштів

Наведені фактори використані як узагальнюючі оцінки для апроксимації економічних показників, що характеризують ефективність управління реструктуризацією підприємств. Для такого моделювання використана лінійна регресійна модель виду:

$$y_j = \sum_{i=1}^k b_i F_i + b_0 \quad (1)$$

де y_j - результуючий показник;

F_i - i -й фактор;

b_i - навантаження i -ї змінної на i -й фактор;

b_0 - вільний член;

k - кількість факторів.

Із сукупності результуючих показників, що характеризують ефективність управління реструктуризацією, обрані рентабельність активів (y_1) та рентабельність продукції (y_2). Такий вибір заснований на доцільності дослідження взаємозв'язку

результуючих показників і узагальнюючих якісних характеристик реструктуризації.

Побудовані регресійні моделі залежностей мають такий вигляд:

$$y_1 = 1261,64F_1 + 624,619F_3 + 6676,45, \quad (2)$$

$$y_2 = -0,0065F_2 + 0,021F_3 + 0,838. \quad (3)$$

Позитивно впливають на діяльність підприємств фактор змін у стані виробничого потенціалу (F_1), що характеризується ростом виробничого потенціалу, і фактор змін у виробничій діяльності та кадровій політиці (F_3), що характеризується підвищенням ефективності виробництва та управління кадрами, ростом ділової активності. Це підтверджує значимість і першочерговість для промислових підприємств реструктуризації виробництва та кадрової політики. Негативний вплив на результати господарської діяльності підприємств спричинили зміни у стані основних засобів (F_2), що характеризуються зношеністю основних засобів та низькими темпами їх відновлення. Це зумовлює першочерговість і необхідність розробки заходів щодо відновлення та модернізації виробництва. Ефективна їх реалізація можлива в комплексі з фінансово-інвестиційною та маркетинговою реструктуризацією.

Висновки. Отже, результати дослідження дозволяють сформулювати наступну причинно-наслідкову залежність критеріїв управління організаційною реструктуризацією підприємства: *«якщо результати процесів стратегічної організаційної реструктуризації досить високі (ефективно діє механізм самоорганізації, проводиться ефективна соціальна політика, досягається узгодженість інтересів учасників процесів реструктуризації), то підприємство динамічно розвивається і має усі передумови щодо формування високого рівня потенціалу щодо формування стану власної економічної безпеки»*. Виходячи з вищенаведеного, слід зазначити, що організаційна реструктуризація підприємства як методичний елемент формування інноваційної політики займає ключове місце у розвитку підприємства. Взаємозалежність факторів впливу після структурних зрушень при ефективній їх організації виступає інноваційним чинником, що розвиває підприємство. У процесі запровадження інноваційної програми організаційна реструктуризація підприємства виступає першочерговим етапом, що забезпечує ефективність сегментації та складає підґрунтя для поетапного впровадження нововведень задля формування стану економічної безпеки підприємства.

Джерела та література:

1. Глухов В.В. Основы менеджмента. - СПб.:Специальная литература, 1995. - 325 с.
2. Захарченко В.І., Корсікова Н.М. Державне регулювання інноваційної діяльності як фактор ефективності структурних перетворень в економіці // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. - Вип. 137. - Дніпропетровськ: ДНУ. - 2002. - С. 100-108.
3. Корнева О.В. Інформаційно-комунікативна складова інноваційного процесу // Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка» «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку». - 2001. - № 417. - С. 320 - 324.
4. Корнева О.В. Інформаційно-методичні засади формування інноваційної стратегії підприємств (на прикладі машинобудівних підприємств Івано-Франківської області). Автореферат дис. канд. економ. наук. - К., 2001. - С. 12.
5. Корнева О.В. Формування механізму організаційно-методичного та інформаційного забезпечення активізації інноваційної діяльності // XI міжнарод. наук.-практ. конф. «Стратегія економічного розвитку в умовах глобалізації». - Чернівці. - 2000. - С. 34 - 36.
6. Корсікова Н.М. Організаційно-економічний механізм активізації науково-технологічного розвитку промислового комплексу України. Автореферат дис. канд. економ. наук. - Одеса, 2005. - 18 с.
7. Москаленко Н. А. Анализ и оценка процессов реструктуризации предприятий // Економіка розвитку. - Харків: Вид. ХДЕУ. - 2003. - № 1 (25). - С. 68 - 70.
8. Москаленко Н. А. Управление реструктуризацией на предприятии // 36. наук. праць «Економіка: проблеми теорії та практики». Вип. 139. - Дніпропетровськ: ДНУ. - 2002. - С. 162 - 165.
9. Реструктуризація та розробка післяприватизаційної стратегії акціонерного товариства.- К.:МЦПМ,1995.-212 с.
10. Трухан О. Л. Форми функціонування внутрішніх структурних формувань підприємств як центрів відповідальності. // Вісник Житомирського державного технологічного університету: Економічні науки. - Житомир: ЖДТУ, 2004. - № 29. - С. 317-326.
11. Трухан О. Л. Формування децентралізованої структури управління як фактор підвищення ефективності діяльності структурних підрозділів підприємства. // Матеріали Всеукраїнської

науково-практичної конференції «Підприємництво в умовах пожвавлення економіки України». - Житомир: ІПСТ. - 2002. - С. 135-136.

12. Трухан О.Л. Внутрішньогосподарська структуризація промислових підприємств (на матеріалах підприємств харчової промисловості). Автореферат дис. канд. економ. наук. - К., 2005. - 17 с.

13. Трухан О.Л. Методологічні засади структуризації відокремлених підрозділів підприємств харчової промисловості. // Вісник Житомирського державного технологічного університету: Економічні науки. - Житомир: ЖДТУ, 2004. - №28. - С. 260-269.

14. Юдин М.А. Основные направления реструктуризации отечественного машиностроительного комплекса // Труды Одесского политехнического университета. - Одесса, 2004. - Вып. 1(21). - С. 278 - 281.

15. Юдин М.А. Реструктуризация предприятий - необходимый процесс в постприватизационном периоде // Труды Одесского политехнического университета. - Одесса, 2002. - Вып. 2 (18). - С. 294 - 298.

Юрій Каракай

МАРКЕТИНГОВА ТОВАРНА ПОЛІТИКА: СУТНІСТЬ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ

У ринковій системі для успішної діяльності господарюючих суб'єктів важливою проблемою є врахування та відповідна реакція на динамічні зміни зовнішнього оточення, що можливо за умов формування оптимальної товарної політики. У разі відсутності стратегічних зусиль щодо її формування та реалізації структура асортименту підприємств, які виробляють та реалізують продукцію, стає дуже нестійкою під впливом різних зовнішніх (а іноді внутрішніх) чинників, що може призвести до комерційного провалу на ринку.

Товарна політика належить як до загальнокорпоративних проблем, так і до проблем маркетингу, однією з функцій якого є розробка товарів та планування асортименту з орієнтацією на вимоги ринку. В науковій літературі дана проблематика досить ґрунтовно опрацьована [1, 2, 3, 4, 5]. На нашу думку, найбільш вдало описує процес формування товарної політики А. В. Войчак, зокрема як знаходження ідеї та реальне створення ексклюзивного товару [1]. Відповідно до цього, структуру маркетингової товарної політики можна представити тріадою:

- розробка товару;
- обслуговування товару;
- виведення застарілих товарів з ринку.

Найвагомішою і найзначнішою складовою є розробка. Вона може здійснюватися у двох напрямках: створення принципово нового продукту або вдосконалення товарів, які вже обертаються на ринку.

Створення нового продукту дає фірмі можливість швидкої перемоги в конкурентній боротьбі, істотного розширення частки ринку, зайняття позиції лідера, завоювання певної ринкової ніші. Проте, з іншого боку, створення нового продукту і вихід з ним на ринок завжди пов'язані з великою часткою ризику, оскільки неправильна ідея або похибки розробки, недостатнє врахування та аналіз вимог ринку, невдало обраний час виходу на ринок та інші чинники можуть призвести до повного або часткового провалу і загрожують фірмі банкрутством.

Наступна складова процесу формування товарної політики пов'язана з модифікацією або модернізацією товарів, що вже існують. Вона менш ризикована для фірми, але й менш прибуткова. При її використанні фірма акцентує увагу на зміні певних споживчих характеристик товару відповідно до запитів цільової аудиторії, роблячи вагомішою вигоду від споживання або експлуатації. У разі погіршення властивостей і якості пропонуваного споживачам товару фірма здебільшого розраховує утримати наявну частку ринку і коло клієнтів шляхом застосування оборонної стратегії, на відміну від наступальної - у разі створення нового продукту.

В умовах дії ринкового механізму, оснований на конкуренції, «для того, щоб

утриматися на місці, треба з усіх сил бігти вперед». Цей афоризм робить зрозумілим, чому підприємець, який добивається прибутковості та доходності господарської діяльності своєї фірми, змушений насамперед вирішувати завдання, пов'язані з інноваціями, розробкою нових видів продукції.

Важливою складовою маркетингової товарної політики є обслуговування, котре пов'язане з процесами, що дають можливість зберегти ту сукупність характеристик товару, через яку задовольняються певні потреби обслуговуваних сегментів покупців і яка забезпечує фірмі активний та стабільний збут. Обслуговування передусім включає організацію та управління процесами руху товару щодо збереження якості товарів і контроль цієї якості.

При цьому фірмі слід дуже ретельно підходити до вибору каналів збуту та їх структури. Адже чим більшу кількість рівнів включає в себе канал, чим більше число посередників, через яких проходить товар на шляху до кінцевого споживача, тим більший ризик втратити не тільки відомості про продуцентів, відповідальних за якість, а й саму якість. Тому щодо товарів, яким властиві жорсткі вимоги до якості, слід застосувати методи прямого збуту, скорочуючи до мінімуму кількість ланок руху товару. Крім того, для збереження якості товарів необхідно суворо дотримуватися умов та режимів транспортування і зберігання товарів, ретельно слідкувати за станом та обладнанням складів і транспортних засобів [6]. При розробці та продажу товарів на зовнішньому ринку необхідно дотримуватися міжнародних норм і рекомендацій міжнародних організацій щодо стандартизації.

Якщо при здійсненні міжнародної комерційної діяльності встановлено параметричні ряди стандартизованої продукції, то успіх фірми на зовнішньому ринку багато в чому залежатиме від повноти дотримання цих рядів. У деяких випадках партнери по зовнішньому ринку вимагають такої множини градацій якості товару, що їх стандартизація стає практично неможливою. У такому випадку кожний продукт виробляється індивідуально відповідно до вимог конкретного партнера, і так само індивідуально здійснюється контроль якості продукції. Коли товар виробляється за специфікацією споживача, рекомендується прямиий канал збуту.

Коли товар виробляється за загальноприйнятими стандартами і контроль його також стандартизований, а модифікація й модернізація не зачіпають істотних якісних характеристик, фірма може без особливого ризику вибрати багаторівневий канал руху товару з також стандартизованими операціями транспортування, складування та зберігання.

Оскільки ринкова кон'юнктура відзначається особливим динамізмом і мінливістю, фірма у своїй діяльності зобов'язана постійно орієнтуватися на наявний платоспроможний попит, своєчасно реагуючи на його тенденції до підвищення або зниження. У разі стійкого зниження попиту на певний товар аж до повного його зникнення, незважаючи на вжиті маркетингові зусилля, фірмі необхідно вжити заходів щодо виведення застарілого товару з ринку. Ця процедура становить основу складових маркетингової товарної політики. Якщо порівняти час початку елімінування з часом проходження товаром стадій життєвого циклу, то йому відповідатиме стадія спаду (деградація). Слід зауважити, що існує ряд «чинників ризику», які свідчать про необхідність ретельного дослідження неходового товару та визначення подальшої стратегії (елімінування або посилення позицій): скорочення обсягів попиту та збуту; зниження норми прибутку; зменшення частки ринку; зростання витрат обігу; поява досконалішого товару-аналога; активізація діяльності конкурентів.

Жоден з перелічених чинників сам по собі не може бути підставою для зняття продукції з виробництва або вилучення з реалізації. Проте їх сукупність і тим більше перманентність свідчать про необхідність прийняття певного маркетингового рішення, однією з альтернатив якого може бути вихід з ринку. Процес виведення товару з ринку завжди складний і досить болісний для фірми, тому зняттю з реалізації та припиненню виробництва підлягають тільки найбільш неходові модифікації товару. У цілому ж можна сказати, що для пом'якшення негативних наслідків виходу товару з ринку дуже важливе застосування такого елемента товарної політики, як своєчасне внесення до товару змін, які підвищують корисність в очах клієнтів, і виведення на ринок нових товарів замість тих, які вичерпали свій життєвий цикл. Для забезпечення своєчасності використання одного з цих рішень фірмі необхідні чіткі відповіді на такі питання:

а) чи існують шляхи врятування товару і відновлення його прибутковості та якими є ці шляхи? Може, є перспективи скорочення витрат обігу, активнішого збуту з використанням нових каналів, зниження роздрібною ціни;

б) яку частину капіталу, вкладеного у виробництво та збут товару, можна врятувати у разі виходу з ринку? Обіговий капітал, вкладений у готові вироби, що перебувають у сфері обміну і вважаються в дебіторській заборгованості, надходить на рахунок фірми у вигляді остаточного розрахунку після реалізації останньої партії. Проте станеться це в разі організованого й послідовного виведення товару з ринку. З капіталом, вкладеним в устаткування (якщо фірма не тільки реалізує, а й виробляє), справи дещо інші. Можна пристосувати наявні потужності під виробництво іншого товару; можна продати устаткування іншій фірмі; можна завантажувати потужності і збувати товар доти, доки ціна його хоч би трохи перекидає прями витрати; можна, нарешті, списати устаткування з відповідними збитками;

в) як зняття товару з виробництва та вилучення з реалізації позначиться на загальному стані збуту? Скорочення збуту може призвести до необхідності скорочення персоналу, може виявитися, що цей товар необхідний досить значним клієнтам, які закупають його невеликими партіями на додаток до великих партій високоприбуткових товарів. А його відсутність може призвести до відмови клієнтів від співробітництва з даною фірмою.

В умовах постійного розвитку ринкового середовища та окремих його компонентів, появу нових ринків товарів і сегментів споживачів, нових потреб і запитів, при крайньому загостренні конкуренції, для виживання фірми іноді доводиться працювати з новою продукцією на нових ринках. У такому разі фірма застосовує так звану конгломеративну товарну політику. Вона пов'язана з великим ризиком і такими ж великими затратами. Крім того, фірма може використовувати товарну політику, пов'язану тільки з новим ринком або тільки з новою продукцією. Отже, товарна політика тісно пов'язана з визначенням мети фірми. Крім того, товарна політика пов'язана з формою організації продажів. З розвитком запитів споживачів та можливостей ці запити задовольняти для залучення клієнтури на ринку повинні обертатися не прості вироби, а товар з підкріпленням, з комплексом послуг, гарантією, сервісом. Цей комплекс сприяє найповнішому задоволенню потреб клієнтури, оскільки багаторазово посилює споживчу корисність товару. Природно, посилення корисності стимулює попит, внаслідок чого зростають обсяги продажу, виторг та прибуток фірми. Така товарна політика має назву системного продажу. Природно, що сутність і зміст товарної політики суттєво залежить від виду діяльності підприємства.

Так наприклад товарна політика торговельного підприємства має порівняно з класичною схемою певні особливості. Вони пов'язані насамперед з тим, що найважливішою частиною маркетингової товарної політики фірми-виробника (для якої повністю прийнятна класична схема) є розробка товарів (послуг). Проте торговельній фірмі (що реалізує), функція розробки не властива. Тому для такої фірми блок розробки може бути замінено блоком закупівлі товару. Можна також у цілому переробити класичну схему структури товарної політики, адаптувавши її до структури господарської діяльності торговельного підприємства і маркетингової концепції товару. Згідно з цією схемою маркетингова товарна політика торговельного підприємства, так само, як і класична, включає основні блоки і додаткові, наповнюваність яких специфічна.

При виборі переважної альтернативи товарної політики мають значення також ціннісні орієнтації вищого керівництва, аналізу яких присвячено роботи М. Мескона, М. Альберта, Ф. Хедоурді. Усі ціннісні орієнтації при цьому класифікуються, залежно від характеру цінностей, на теоретичні, економічні, політичні, соціальні, естетичні та релігійні. При цьому значна роль відводиться асортиментній політиці, оскільки вона передбачає певний курс дій або наявність заздалегідь обдуманих принципів, завдяки яким забезпечувалась би спадкоємність рішень та заходів у галузі формування товарного асортименту. На жаль, уважне ставлення вищого керівництва фірм до проблеми формування асортименту та професійні навички розробки товарної політики не можна назвати дуже поширеними. А їх відсутність призводить до того, що рішення щодо широчини, глибини, гармонійності асортименту, пропонованого споживачам, часто приймаються під тиском зовнішніх чинників або на основі принципу «що є у конкурентів, те має бути і в нас», без урахування реальних потреб.

Основна мета науково обґрунтованої асортиментної політики полягає в оптимізації товарного асортименту з урахуванням стратегічних ринкових цілей, які стоять перед підприємством. Планування та управління асортиментом - необхідна частина маркетингу. Дуже добре продумані плани збуту та реклами не зможуть нейтралізувати наслідки помилок, припущених раніше при плануванні асортименту. У формуванні асортименту вирішальне слово повинне належати керівникам служби маркетингу підприємства, які визначають, коли доцільніше вкласти кошти в розширення асортименту за рахунок модифікованих моделей, а не мати додаткові витрати на рекламу і реалізацію застарілого товару, що зростають, або знижувати ціну на нього. Саме керівник служби маркетингу підприємства мусить вирішувати, коли настане час ввести до асортименту нові товари замість тих, що існують, або на додаток до них. Асортиментну політику значною мірою пов'язують із торгівлею не лише тому, що торгівлі надано найширше поле діяльності. Скоріше тому, що саме в торгівлі асортиментна політика особливо сильно впливає на комерційний успіх.

Адаптуючи закордонний досвід до практичної маркетингової діяльності українських фірм, можна порекомендувати їм такі принципи формування асортименту:

- функціональний. При його використанні підкреслюються основні призначення продукції (для їжі, для відпочинку та ін.);
- мотивувальний. При його використанні товари групуються за споживчими перевагами і призначенням (дитячі товари, навчальні посібники та ін.);
- збутовий. При його використанні товари групуються за місцем у системі розподілу і місцем продажу (продаж в універсамі, універмазі, за каталогами, зразками, за допомогою телемагазинів та ін.);
- ціновий. При його використанні товари групуються за ціною продажу (дешеві, дорогі, однієї цінової лінії і ін.).

Якщо підприємство опрацьовує кілька асортиментних груп товарів, то слід говорити про його товарну номенклатуру. Товарна номенклатура - сукупність усіх асортиментних груп товарів і товарних одиниць, пропонованих покупцеві конкретним продавцем. Вона включає різні види товарів. Вид товару розподіляється на асортиментні групи відповідно до функціональних особливостей, якості, ціни. Кожна група складається з асортиментних позицій (різновидів або марок), які утворюють нижчу сходинку класифікації. Наприклад, підприємство реалізує шкіряне взуття, взуття гумове, валяне, побутове, спортивне, виробниче та й кількох видів. Кожний вид має кілька моделей. Якщо врахувати, що кожний товарний асортимент (група, підгрупа, вид товару) вимагає особливої стратегії маркетингу, то можна уявити, який обсяг роботи охоплює вироблення асортиментної політики та управління асортиментом на підприємстві.

Як свідчить практика більшості підприємств, товарний асортимент характеризується широтою (кількістю асортиментних груп), глибиною (кількістю позицій у кожній асортиментній групі), насиченістю (загальною кількістю товарних позицій) та гармонійністю або порівняльністю (ступенем близькості між пропонованими асортиментними групами з точки зору спільності споживачів, кінцевого використання, каналів розподілу, цін або якихось інших показників). Широкий асортимент дозволяє диверсифікувати продукцію; орієнтуватися на різні вимоги споживачів і стимулювати здійснення купівлі в одному місці. Широкий асортимент характерний для універмагів і універсамів. Асортимент називають глибоким у тому випадку, якщо він включає багато моделей у межах певного кола товарів (різні за кольором, маркою тощо). Подібний асортимент типовий для спеціалізованих підприємств торгівлі (взуттєвих, одягу). З точки зору споживачів, глибокий асортимент дає більше можливостей для вибору та реалізації індивідуальних переваг. На практиці зустрічається широкий і вузький асортимент, з одного боку, і глибокий та мілкий, з іншого. Зі зростанням кількості товарів торгівля змушена дедалі більше спеціалізуватися. Поряд з підприємствами з широким асортиментом, які прагнуть якомога повніше виставити товари однієї галузі, з'являється велика кількість підприємств, які формують глибокий асортимент у певній галузі. У ній ці підприємства прагнуть обійняти місце лідерів.

Безпосередньо пов'язане з цим питання про ціновий клас або про рівень якості, що посідає у формуванні асортименту центральне місце. Тут виявляється зв'язок асортименту з політикою цін. Прийняття рішень у галузі асортименту залежить від

фінансових можливостей та знань галузей, які має підприємець, від розміщення підприємства, конкуренції, від купівельної спроможності. Сюди додають можливості постачання (зв'язки із закордоном, особливі права на збут), а також підтримку з боку підприємства-виробника (знижки, реклама та ін.).

Товарну політику варто розглядати у співвідношенні з ринком, на якому вона реалізується. Вона може здійснюватися у таких напрямках: нові покупці товарів, що існують; нові товари для покупців, що існують; нові покупці нових товарів; наявні покупці товарів, що існують. Ці напрямки можна охарактеризувати за допомогою матриці Ансоффа (рис.1.) [7].

	Товари, що існують	Нові товари
Ринки, що існують	Стабілізація позицій	Диверсифікація за товарами
Нові ринки	Диверсифікація за ринками	Повна диверсифікація

Рис. 1. Матриця Ансоффа «Товар-Ринок»

Підприємство має можливість вибору у найзагальнішому вигляді чотирьох варіантів стратегій диверсифікації: спробувати добути максимально можливе із своїх сьгоднішніх товарів та ринків; розширити географічні ринки деяких товарів і діяти; збагатити асортимент товарів; перейти до повної диверсифікації (нові товари на нових ринках). Який варіант буде вибрано - залежить від багатьох передумов: маркетингових, економічних і соціальних.

Дуже важливою умовою підтримання оптимальної маркетингової товарної політики є дотримання певної процедури аналізу та прийняття рішень. Адже, як відомо, маркетинг - це передумова планової діяльності й сама по собі системна діяльність. Неможливо розпочати прийняття відповідальних рішень, пов'язаних із витрачанням значних ресурсів, без того, щоб цьому не передував професійний маркетинговий аналіз, а йому - відповідна дослідна робота. Вона розпочинається з дослідження сильних і слабких сторін продукту та товарної гами. Це основне питання маркетингової торговельної політики і одне з найважливіх для реалізації. Здебільшого виявляється недостатнім розробити й освоїти виробництво певної моделі або цілої гами товарів, які дуже добре реалізуються на ринку. З точки зору прибутку, завжди знайдуться споживачі, готові одержати товар або послугу в нестандартному виконанні. Крім того, є й інші споживачі, які орієнтуються на ширшу гаму товарів у рамках товарної групи. З міркувань мінімізації витрат на збут (або інших подібних) вони звертаються до того постачальника, який пропонує найбільший асортимент. Розширення гами та асортименту, однак, призводить до більших витрат з боку виробника та продавця.

Пошук оптимальної структури в цьому аспекті вимагає глибокого професійного аналізу, принаймні щодо двох критеріїв:

а) залучення та збереження споживачів в обраних ринкових сегментах, які забезпечують стабільне становище на ринку в даний період і на майбутнє;

б) оцінка можливих варіантів щодо максимального сумарного прибутку, з погляду на всі необхідні витрати.

Найкраща рекомендація, яку можна дати в цьому випадку, - використання незалежних консультантів для оцінки можливих варіантів, оскільки при подібному аналізі власні службовці звичайно виказують (несвідомо) переваги, які перешкоджають об'єктивній та глибокій розробці можливих альтернатив.

У разі наявності дефіцитного, інфляційного ринку, коли покупці змушені купувати те, що виробляється, а про свободу вибору не може бути й мови, коли для комерційної реалізації не потрібні інструменти маркетингу в повному обсязі, в обмін беруть участь не товари, а вироби, збут яких не пов'язаний із справжньою конкурентною боротьбою, а відтак, з дією ринкового механізму.

За сучасних умов у зв'язку зі зростанням вимог покупців не лише до самого товару, а й до зручності його придбання суттєвою складовою товарної політики є маркетингова підтримка, саме - комплекс маркетингових заходів, які забезпечують транспортування, зберігання та грамотне обслуговування продукту. До стандартної групи підтримки входять такі елементи:

1) заходи, які дозволяють зберегти споживчі властивості продукту: транспортні послуги, відповідна упаковка та маркування, ефективний режим зберігання;

2) зусилля щодо забезпечення споживача документацією на продукт. Наприклад, для харчових продуктів - це склад, баланс поживних речовин, спосіб приготування, калорійність, для непродовольчих товарів - експлуатаційна характеристика, комплектність, правила користування, гарантії та ін.;

3) наявність супутніх товарів та послуг для можливості комплексного задоволення попиту. Наприклад, продаж не тільки меблів, а й килимового покриття, штор, гардин, засобів для догляду за меблями, покривал та ін. для задоволення комплексної потреби в комфортному житті. Продукт з підтримкою являє собою узагальнене, найширше визначення товару як набору певних властивостей, які задовольняють потреби покупця у процесі споживання або використання.

Отже, підсумовуючи наші роздуми щодо змісту маркетингової товарної політики, слід відзначити її суттєву практичну корисність для задоволення потреб споживачів. Будь-який товар у маркетингу повинен відповідати таким основним вимогам:

- призначатися для задоволення певних потреб;
- вироблятися певним виробником на продаж;
- споживатися через купівлю в процесі ринкового обміну.

Маркетологам добре відома та відстань, яка лежить між «виготовленням товару» і «споживанням». Найважливіша вимога сучасного споживача - відповідний рівень якості пропонованої продукції [8]. Маркетологу варто знати, що існують відповідні рівні сприйняття товарного знака споживачем:

1) пізнаваність: на цьому рівні маркетолог повинен насамперед створити поінформованість цільової аудиторії щодо пропонованого товару. Мета маркетингових зусиль при цьому - переконати споживача здійснити пробну покупку і перетворити потенційних споживачів на реальних;

2) перевага: на цьому рівні завдання маркетолога полягає у підтримці зацікавленості і перетворенні її в сталу форму попиту. Мета маркетингових зусиль на цьому рівні - переконати покупців у перевагах та корисності товару і завоювати коло постійних прихильників;

3) лояльність: на цьому рівні споживач свідомо шукає на ринку товари, марковані саме даним товарним знаком, і якщо такий знак не виявляється, попит залишається незадоволеним. Маркетингові зусилля на рівні лояльності спрямовуються на підтримку інтересу та нагадування споживачам про даний товарний знак.

Сучасні тенденції в зростанні вимог споживачів до товарного асортименту, його якості вказують на необхідність зміцнення стосунків «розробник-замовник» (постачальник - клієнт), активізацію підприємств у контексті добровільних об'єднань для підвищення конкурентоспроможності товарів, що є змістом та суттю маркетингової товарної політики. Отже, враховуючи відзначені тенденції маркетингова товарна політика повинна реагувати на швидкоплинні традиційні, специфічні потреби і т. ін. потреби.

Це вимагає від усіх функціональних підрозділів підприємства як однієї команди спільних зусиль в галузі маркетингу. Основна мета такого партнерського маркетингового діалогу - надання споживачу довготривалих цінностей, при цьому запорукою успіху підприємства є досягнення високого ступеня лояльності (прихильності) споживачів. На сучасному етапі поряд із здійсненням короткострокових трансакцій продавець зацікавлений у налагодженні довгострокових стосунків зі своїми клієнтами, дистрибуторами, дилерами, постачальниками. Тому традиційні цілі маркетингу (намагання отримати максимальний прибуток від кожної проведеної операції) змінюються на користь формування взаємовигідних стосунків з клієнтами та іншими зацікавленими учасниками ринкового середовища.

Джерела та література:

1. Войчак А.В. Товароведение сырья и материалов. -К.: Вища школа, 1989. - 279 с.
2. Герасимчук В.Г. Развитие предприятия: диагностика, стратегия, эффективность. - К: Вища школа, 1995. - 265 с.
3. Котлер Ф., Амстронг Г., Сондерс Д., Вонг В. Основы маркетинга: Пер. з англ. СПб.: «Вильямс», 1998. - 1056 с.
4. Эткинсон Дж., Уилсон И. Стратегический маркетинг. Ситуации и примеры. - М.: ЮНИТИ, 2001. - 472 с.
5. Ілляшенко С.М. Маркетинг та менеджмент інновацій. Підр., «Університетська книга». Суми. - 568 с.
6. Ballou R. Business Logistics Management. - New Jersey (USA): Englewood Cliffs, PrenticeHall. Inc. 2002. - 445 p.
7. Ансофф И. Стратегическое управление. - М., Экономика, 1989. - 256 с.
8. Энджел Д., Блэкуэлл Р., Минниард П. Поведение потребителей. - СПб.: ПИТЕР, 1998. - 864 с.

ОСОБЛИВА ПРІОРИТЕТНІСТЬ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО І ЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ (ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ)

Біологічне і ландшафтне різноманіття України - одна з наших найбільших цінностей. Воно дісталось нам у спадщину після тисячоліть еволюції і пов'язане з іншими природними системами світу. Ми несемо спільну відповідальність за те, щоб передати цю спадщину прийдешнім поколінням у вигляді різноманітної і сталої системи. Однак природне різноманіття України швидко і безперервно виснажується. Цінні і характерні середовища існування несуть значні втрати, які призводять до зменшення різноманіття, чисельності та ареалів багатьох видів рослин та тварин, середовищ існування та ландшафтів.

Створилася загроза таким традиційним антропогенним ландшафтам, природним і напівприродним середовищам існування, як приморські зони, райони морів, заболочені землі, ліси, гірські райони, пасовища; під загрозою зникнення опинилася також велика кількість видів дикорослих рослин і диких тварин. Найпомітніші причини цього - зміни в землекористуванні, зменшення площ природних угідь та їх фрагментація.

Задля збереження понад 50 країн світу (у тому числі й Україна) приєдналися до Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, яка була прийнята в Софії 23-25 жовтня 1995 р.[10] Підписання цього документа передбачило для України чіткий план дій до 2016 року. З метою зменшення гостроти проблеми біологічного та ландшафтного різноманіття в загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України були закладені такі механізми, як:

- обґрунтування та опрацювання організаційних, економічних, науково-практичних та інших заходів щодо забезпечення процесу формування та захисту екологічної мережі;

- оптимізація площі, структури, стану елементів екологічної мережі, підвищення статусу їх охорони;

- резервування та подальше надання статусу заповідним територіям, багатим на біорізноманіття, особливо старовіковим природним угрупованням, прирусловим, гірським і байрачним лісам, цілиним землям, типовим та унікальним екосистемам і ландшафтам, середовищам існування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин, геологічним утворенням, еталонним типам ґрунтів тощо;

- оптимізація площ сільськогосподарських угідь та зменшення ступеня їх розораності;

- екологічне оздоровлення природних територій та акваторій, особливо витоків річок, розроблення та реалізація заходів щодо збереження прибережних ландшафтів Азовського і Чорного морів;

- стале управління позитивним потенціалом біологічного різноманіття шляхом оптимального використання соціальних та економічних можливостей на національному і регіональному рівнях;

- здійснення цільових заходів, що відповідають потребам збереження різних типів екосистем (гірських, степових, лучних, прибережно-морських, морських, річкових, заплавлених, озерних, болотних, лісових) та базуються на правових і фінансових можливостях природокористувачів та органів державної влади.[3]

У рамках цієї стратегії вітчизняними вченими було проведено комплекс фундаментальних досліджень, що стало вагомим внеском у розвиток природничих, правових та інших наук в Україні, дозволило сформулювати сучасні наукові й організаційні засади збереження біологічного різноманіття, забезпечити їх широке впровадження в державі. Були розроблені принципи формування та оптимізації системи природно-

заповідного фонду України, проаналізовано їх географічну мережу в міжнародному, державному та регіональному аспектах, опрацьовано правові аспекти концепції сталого розвитку, що базується на збалансованому поєднанні економічної, соціальної та екологічної складових розвитку в довгостроковому контексті. Теоретично обґрунтовані перспективи України в законодавчому та інституційному забезпеченні впровадження відповідної концепції з акцентом на збереженні біотичного та іншого природного різноманіття. Обґрунтовано необхідність ратифікації Україною основних міжнародних договорів у сфері збереження біорізноманіття, механізмів їх реалізації та правових засад інтеграції нашої держави до системи міжнародного співробітництва.

Сучасна наукова думка доводить, що особливості біорізноманіття, ландшафтів та інших природних систем є істотним фактором формування менталітету нації, духовні особливості якої сформовані великою мірою під впливом особливостей біорізноманіття як історичного регіонального життєвого середовища, елементу довкілля. [12] Також, на нашу думку, стан та рівень збереження біорізноманіття визначає стійкість та стабільність розвитку біосфери. Цей розвиток і зумовлює одночасно стабільність людської спільноти. Отже, як екофонд, так і ценофонд є великою економічною, культурною та соціальною цінністю.

Відомо, що реально охорона біорізноманіття здійснюється в Україні на природно-заповідних територіях, насамперед у заповідниках (які були традиційною формою охорони в колишньому Радянському Союзі) та у національних природних парках, система яких розвинена в Європі та в усьому світі. З позицій сталого екологічно збалансованого розвитку основною повинна бути концепція того, що стратегія людської діяльності має орієнтуватися на максимізацію збереження природних ресурсів та мінімізацію втручань у біосферу.

Проте, якою важливою б не була проблема збереження біологічного і ландшафтного різноманіття України, завдання, передбачені як Загальнодержавною програмою формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки, так і Концепцією збереження біологічного різноманіття України, так і залишаються не виконаними.

По-перше, не налагоджено систему державного управління заповідниками, а точніше, немає єдиного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та не створено органів охорони культурної спадщини на регіональному рівні - в обласних (крім Закарпатської і Одеської областей) та Севастопольській міській державних адміністраціях. На сьогодні функції управління заповідниками здійснюють: Міністерство культури і мистецтв (1 заповідник), Державна служба охорони культурної спадщини (9), Державний комітет з будівництва та архітектури (8), Національна академія наук (1) та місцеві органи влади (40). Підпорядкованість заповідників різним органам влади позначилася на стані фінансування. Так, внаслідок фінансування заповідників у 2002-2004 роках за залишковим принципом вони були забезпечені бюджетними коштами від потреби у таких пропорціях: 62 % - заповідники Держбуду; менше ніж 30 % - заповідники Державної служби охорони культурної спадщини; на 12 % - видатки на паспортизацію, інвентаризацію та реставрацію пам'яток архітектури.[13] Це негативно вплинуло на виконання планових завдань діяльності заповідників та збереження пам'яток.

По-друге, до цього часу не визначено межі території заповідників та не оформлено права на володіння земельними ділянками, де розташовані заповідники. Процес оформлення актів на постійне користування земельними ділянками гальмується через відсутність у заповідників коштів та зволікання органів самоврядування з оформленням права володіння земельними ділянками, що дозволяє органам місцевого самоврядування вилучати землі заповідників.

По-третє, статистична звітність за згаданою формою не відбиває кількісних та якісних характеристик територій і природних об'єктів. Це унеможливило проведення аналізу та здійснення оцінки стану й напрямку розвитку відповідних об'єктів і природно-заповідного фонду в цілому. Те саме стосується видів їхньої діяльності, що мають служити джерелами одержання власних коштів, необхідних для здійснення заходів щодо охорони, раціонального використання та відтворення відповідних територій, природних об'єктів і ресурсів: наукової, природоохоронної, туристично-екскурсійної, рекламно-видавничої та інших видів діяльності, передбачених у Законі «Про природно-заповідний фонд України».

Якщо конкретніше, то можна навести такий приклад незадовільної роботи по виконанню стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття України.

До 2015 року планується створити 29 нових національних парків та 6 біосферних заповідників. Окремо згадуються (й окремо фінансуються) ще один біосферний та три природні заповідники, а також одинадцять національних парків, що увійшли до затвердженої Верховною Радою ще у лютому 1997 р. «Національної програми екологічного оздоровлення Дніпра та покращення якості питної води». В цілому, після створення нових та розширення існуючих об'єктів передбачається загальну площу заповідників та національних парків довести до 3 млн. гектарів, тобто збільшити втричі! На створення та розширення заповідників та національних парків планується витратити 7 410 тис. гривень.[3] У цілому ж на Програму «Національна екомережа» відведено 43 610 тис. гривень, у тому числі 22 670 тис. - з бюджету, 11 740 тис. - з позабюджетних фондів й 9 200 тис. - з грантів міжнародних організацій.[11] Згідно з цією програмою перші чотири національні парки, а також Старогутський біосферний заповідник та два природні заповідники мусили бути створені вже у 2002 році. А 2003 рік - це рік створення ще двох біосферних заповідників та чотирьох національних парків. На жаль, у 2000-2001 році нових заповідників чи національних парків створено не було. Площа існуючих також не збільшилася (виняток - заповідник «Медобори», що розширився на 67 гектарів). Під кінець 2001 року ситуація почала змінюватися на краще. У Волинській області було створено Черемський природний заповідник загальною площею 2975,7 га. А 14 травня 2002 року Президент підписав указ «Про створення Національного природного парку «Гуцульщина». Майбутній парк площею 32 тис. га буде розташований на території Косівського району Івано-Франківської області. Щоправда, цих об'єктів немає у переліку запланованих до створення згідно з програмою побудови екомережі. Лише у 2004 році було здійснено невелику частину цих планів.

Отже, на сьогодні маємо сімнадцять природних заповідників, чотири біосферні заповідники, дванадцять національних природних парків та більше шести з половиною тисяч нижчого рангу природно-заповідних територій. Усі види заповідних територій: заповідники, національні парки, заказники, заповідні урочища тощо становлять трохи більше чотирьох відсотків території України. А за рекомендаціями сучасної науки необхідно щонайменше десять.

Джерела та література:

1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» // Відомості Верховної Ради, 1992. - № 34.
2. Закон України «Про екологічну мережу України» // Відомості Верховної Ради, 2004. - № 45.
3. Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» // Відомості Верховної Ради, 2000. - № 47.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Концепцію збереження біологічного різноманіття України» від 12 травня 1997 р. № 439.
5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми комплексного розвитку Українського Приднуав'я на 2004-2010 роки» від 31 березня 2004 р. № 428.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року» від 8 лютого 2006 р. № 70-р.
7. Указ Президента України «Про заходи щодо дальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні» від 23 травня 2005 р. № 838/2005.
8. Указ Президента України «Про території та об'єкти природно-заповідного фонду загальнодержавного значення» від 12 вересня 2005 р. № 1238/2005.
9. А. Бобко. Сутінки в лісозаповідній справі // Дзеркало тижня. - 2001. - № 2 (326).
10. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття 23-25 жовтня 1995 р., Софія // Портал Інформаційна Україна (www.iu.org.ua)
11. О. Листопад, Заповідники України - її національна гордість // Інформаційно-аналітичний бюлетень проекту «Київ-2003». - 2002. - № 2.
12. П. Мороз, Біорізноманіття і сталий розвиток // Дзеркало тижня. - 2005. - № 37 (565).
13. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного та місцевих бюджетів на збереження культурної спадщини у 2002-2004 роках // Головне контрольно-ревізійне управління України, 28 жовтня 2005 р.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ДЕПРЕСИВНОСТІ АГРАРНИХ РЕГІОНІВ ПОЛІССЯ

Постановка проблеми. За останні роки в Україні спостерігається посилення асиметрії в соціально-економічному розвитку регіонів. Поглиблення дисбалансу на регіональному та місцевому рівнях істотно ускладнює реалізацію єдиної політики у сфері соціально-економічних перетворень, збільшує загрозу виникнення регіональних криз, перешкоджає формуванню загальнодержавного ринку товарів і послуг. Особливо несприятливими рисами розвитку вирізняються так звані депресивні території, де соціально-економічна ситуація набула ознак гострої кризи. Визначення меж таких регіонів є важливим загальнодержавним завданням, сферою пошуків науковців і практиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів» [1] визначено перелік показників для виділення (ідентифікації) депресивних сільських територій. Такими є: найнижчі за останні три роки щільність населення, природний приріст, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу, заробітна плата, найвищі показники зайнятості у сільському господарстві. Проте цим законом не встановлено кількісних меж віднесення територій до категорії депресивних. Окремі методичні аспекти вивчення депресивних територій розглядалися в роботах В.С. Коломійчука [2], Ф.Д. Заставного [3], В. Лексина та А. Швецова [4], Куперштоха В.Л. та ін. [5]. Кабінетом Міністрів України розроблено два варіанти методики комплексної оцінки та моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів [6,7] з використанням великої кількості показників. Проте у них відсутня акцентована увага на ідентифікації саме депресивних територій. Залишаються невизначеними також кількісні межі критеріїв депресивності території, не сформовані методичні підходи до виділення депресивних територій різного рангу, не розроблена процедура оцінки впливу різних показників на характер та рівень гостроти депресії.

Постановка завдання. Головним завданням даної статті є удосконалення методики виділення депресивних аграрних територій та визначення найважливіших індикаторів депресивності адміністративних районів Полісся.

Виклад основного матеріалу. Інформаційною основою проведення дослідження стали матеріали статистичних щорічників Волинської, Житомирської, Рівненської та Чернігівської областей. Загалом було відібрано 15 показників у розрізі 77 адміністративних районів областей Полісся. До переліку були включені такі блоки показників: загальноекономічний блок (X^1 - інвестиції в основний капітал у розрахунку на одну особу, грн.; X^2 - частка власних доходів у бюджеті, %), рівень доходів та зайнятості населення (X^3 - середня номінальна заробітна плата, грн.; X^4 - частка безробітних, %), демографічна ситуація та особливості розселення населення (X^4 - щільність сільського населення, осіб/км²; X^5 - частка сільського населення, %; X^6 - природний приріст у сільській місцевості, %; X^7 - середня людність сільських поселень, осіб; X^8 - частка осіб пенсійного віку, %), забезпеченість населення та населених пунктів закладами сфери послуг (X^{10} - товарообіг на одну особу, грн.; X^{11} - обсяг реалізованих послуг на одну особу, грн.; X^{12} - кількість закладів торгівлі на 10 сільських поселень, од.; X^{13} - кількість денних загальноосвітніх закладів на 10 сільських поселень, од.; X^{14} - кількість закладів клубного типу на 10 сільських поселень, од.; X^{15} - кількість лікарів на 10 тис. жителів, осіб). Інтегральний показник депресивності (X^{16}) визначався як сума нормованих значень вихідних показників з урахуванням того, що вони можуть мати як позитивний (стимулятори), так і негативний (дестимулятори) вплив на кінцевий результат.

Для визначення значущості показників та їх впливу на рівень депресивності регіонів Полісся використовувався факторний аналіз, а обрахунки проводилися з допомогою пакета програм STATISTICA 6.0. Найважливіші результати факторного аналізу 16 показників визначення депресивності аграрних територій Полісся представлені в табл. 1.

Табл. 1. Матриця факторних навантажень

Показники	Фактори										
	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅	Показники	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄	F ₅
X ₁	-0,03	0,14	-0,19	-0,08	0,74	X ₁₀	0,09	0,33	0,08	0,37	0,36
X ₂	-0,39	0,79	0,14	-0,07	0,12	X ₁₁	-0,49	0,57	-0,34	0,23	0,01
X ₃	0,15	0,77	0,15	-0,02	0,28	X ₁₂	0,37	0,49	-0,33	0,45	-0,19
X ₄	0,53	-0,09	0,56	-0,07	0,15	X ₁₃	0,83	-0,02	-0,12	0,07	-0,28
X ₅	0,38	-0,61	0,37	0,30	0,15	X ₁₄	0,55	0,02	-0,16	-0,16	-0,61
X ₆	0,89	-0,06	0,10	-0,06	0,11	X ₁₅	-0,02	0,19	0,87	0,04	-0,20
X ₇	0,88	0,10	0,05	0,21	-0,19	X ₁₆	0,39	0,84	0,09	0,28	0,01
X ₈	-0,82	-0,02	-0,18	0,25	-0,08	Сумарна дисперсія, %	27,5	19,1	10,1	8,7	8,8
X ₉	0,16	0,01	-0,01	-0,82	0,01						

Розраховано автором.

Загалом було відібрано п'ять факторів, які сумарно відображали майже 75% вихідної інформації. Змістовна інтерпретація факторів базується на оцінці факторних ваг окремих показників. Так, у складі першого фактора найбільші факторні ваги мають показники X₆, X₇, X₈ та X₁₃, у складі другого - X₂ та X₃, третього - X₁₅, четвертого - X₉, п'ятого - X₁. Це дає підстави визначити перший фактор як фактор демографічної ситуації та розселення, другий - фінансової самостійності та доходів населення, третій - забезпеченості населення товарами і послугами, четвертий - рівень зайнятості, п'ятий - загальноекономічний.

Для того, щоб точно оцінити значущість того чи іншого показника, важливо знати, як повно (у %) він відображений у п'яти виділених факторах. Обрахунки проводилися за формулою:

$$\lambda = \sum_{i=1}^n a_{ir}^2 \quad (1)$$

де a_{ir}^2 - факторне навантаження і-го показника в г-ому факторі.

Попередній аналіз факторних ваг, а також обрахунки, проведені відповідно до формули 1, дають підстави стверджувати, що до найвагоміших показників депресивності сільських аграрних територій Полісся відносяться: X₂ - частка власних доходів у бюджеті, X₆ - природний приріст у сільській місцевості, X₇ - середня людність сільських поселень, X₈ - частка осіб пенсійного віку, X₁₃ - кількість денних загальноосвітніх закладів на 10 сільських поселень, X₁₅ - кількість лікарів на 10 тис. жителів.

Проведений аналіз депресивності регіонів Полісся дозволяє визначити не лише факторні ваги окремих показників, а й дослідити кількісний прояв виявлених факторів у просторовому аспекті. Кількісні значення визначаються як добуток двох матриць. Одна з них представлена факторними вагами 16 показників, інша - нормалізованими значеннями вихідних показників у розрізі 77 адміністративних районів Полісся. Матриця F, яка складається з векторів F_i і матриця вихідних даних X, у транспонованому вигляді визначається за формулою: $F=A^{-1} \cdot Z'$, де A^{-1} - матриця факторних навантажень, Z' - матриця нормалізованих значень вихідних показників.

На основі розрахунків факторних ваг було здійснено групування адміністративних районів Полісся за формою прояву у них п'яти виділених факторів. Найдоцільнішим виявилось виділення таких груп: 1) регіони, які мають найбільше від'ємне значення (найгірший рівень); 2) регіони, які мають від'ємне значення, але воно близьке до 0 (відносно гірший рівень); 3) регіони, які мають позитивне значення, яке також близьке до 0 (відносно кращий рівень); 4) регіони, які мають високі позитивні значення (найкращий рівень). Групування регіонів за чотирма найвагомішими факторами відображене на рис. 1-4.

Показники демографічної ситуації значно посилюють рівень депресивності адміністративних районів Чернігівської та Житомирської областей, а в Рівненській та Волинській, навпаки, покращують.

На відміну від першого, у другому факторі (фінансова самостійність та доходи населення) немає надто полярих величин. Позитивні значення цей фактор має в Чернігівській та Рівненській, негативні - у Волинській та Житомирській областях.

За рівнем забезпеченості населення товарами та послугами (третій фактор) у позитивному плані виділяються Рівненська та Волинська області, у негативному - Житомирська та Чернігівська.

Фактори «зайнятості населення» та «загальноекономічного розвитку» вирізняються переважно середнім за силою рівнем впливу на депресивність областей Полісся. Значення факторних ваг змінюється у межах від -1,0 до +1,0.

З наведених малюнків видно, що найбільші міжобласні контрасти у рівні депресивності зумовлюють демографічні показники, меншою мірою показники доходів населення та забезпеченості товарами і послугами.

Завершальним етапом дослідження стало визначення рейтингу адміністративних областей Полісся за рівнем депресивності. Для цього була визначена частка адміністративних районів Полісся у кожній із чотирьох виділених груп (табл. 2). Чим більшим є представництво адміністративних районів у групі з найгіршими показниками, тим вищим є рівень її депресивності.

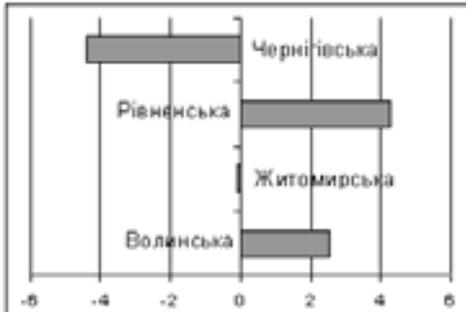

Рис. 1. Розподіл областей Полісся за ступенем прояву демографічного фактора

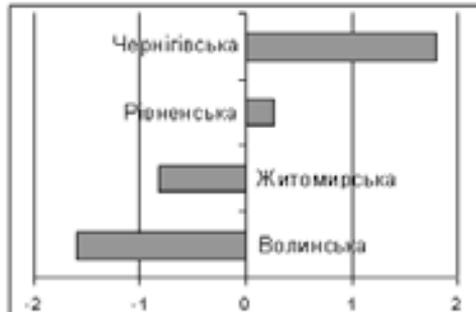

Рис. 2. Розподіл областей Полісся за ступенем прояву фактора фінансової самостійності та доходів населення

Рис. 3. Розподіл областей Полісся за ступенем прояву фактора забезпеченості населення товарами та послугами

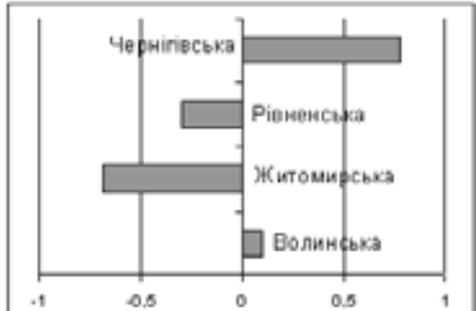

Рис. 4. Розподіл областей Полісся за ступенем прояву фактора зайнятості населення

У першій групі районів, які характеризуються найвищими від'ємними значеннями, зосереджено 37,4% районів Чернігівщини та 32,3% районів Житомирщини, тоді як частка Рівненської та Волинської областей становить відповідно лише 18,2 та 12,1%.

Табл. 2. Розподіл адміністративних районів Полісся за величиною факторних ваг

Області Полісся	Частка районів у складі відповідної групи				Частка районів від їх максимально можливої кількості у складі даної групи			
	Групи				Групи			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Волинська	12,1	23,8	23,6	24,0	15,0	30,0	32,5	22,5
Житомирська	32,3	40,6	29,1	13,3	27,8	35,6	27,8	8,8
Рівненська	18,2	12,9	20,9	34,7	22,5	16,3	28,8	32,4
Чернігівська	37,4	22,7	26,4	28,0	33,6	20,9	26,4	19,1

У групі районів з найкращою ситуацією відсоткове представлення областей протилежне. Найбільше представництво у цій групі мають адміністративні райони Волинської та Рівненської областей, найменше - Житомирської.

Розподіл районів за групами не зовсім точно відображає ситуацію, оскільки області Полісся мають неоднакову кількість районів. Об'єктивнішу картину ми отримаємо у тому разі, коли визначимо частку адміністративних районів областей Полісся від максимально можливої їх кількості у тій чи іншій групі. З табл. 2 видно, що у першій групі з від'ємними показниками найповніше представлені Чернігівщина (33,6%) та Житомирщина (27,8%). Водночас у четвертій групі, де показники найкращі, найбільше представництво мають Рівненська (32,4%) та Волинська (22,5%) області.

Висновки. Задекларовані в Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» критерії виділення депресивних сільських територій потребують певного уточнення та доповнення. Використання факторного аналізу для оцінки рівня депресивності адміністративних районів Полісся показало, що найбільш значимими індикаторами депресивності сільських територій є: частка власних доходів у бюджеті, природний приріст у сільській місцевості, середня людність сільських поселень, частка осіб пенсійного віку, кількість денних загальноосвітніх закладів на 10 сільських поселень і кількість лікарів на 10 тис. жителів.

Регіони Полісся суттєво різняться між собою за рівнем гостроти та особливостями прояву чинників депресивності. Найнижчі рейтинги мають адміністративні райони Чернігівської та Житомирської областей.

Запропонована методика визначення депресивності аграрних районів дає можливість установити основні причини територіальних депресій та розробити шляхи їх подолання.

Джерела та література:

1. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів». - www.rada.gov.ua.
2. Коломійчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району в умовах перехідної економіки (підходи до вивчення, стратегії розвитку). - Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. - 440 с.
3. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми// Регіональна економіка. - № 1, 2005. - С. 87.
4. Лексин В., Швецов А. Приоритеты региональной политики. Депрессивные территории и механизмы их санации // Российский экономический журнал. - № 1, 1995. - С. 31-39.
5. Куперштох В.Л., Соколов В.М., Суспицын С.А., Ягольницер М.А. Методические основы выделения депрессивных и отсталых регионов // Регион: экономика и социология. - № 2, 1996. - С. 3-33.
6. Методика визначення комплексної оцінки результатів соціально-економічного розвитку регіонів (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2004 р.). - www.rada.gov.ua.
7. Порядок проведення моніторингу результатів діяльності Кабінету Міністрів України (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2005 р.). - www.rada.gov.ua.

Владислав Миленський

РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ В УМОВАХ МІЖНАРОДНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ

I. Вступ. Соціалізація економічного розвитку в умовах сучасної міжнародної інтеграції, глобалізації, становлення суспільств інформаційного типу, застосування нових важелів впливу на ринки праці, їхня оптимізація відповідно до критеріїв формування і функціонування сучасної та конкурентоспроможної національної економіки постають умовами динамічного зростання, покращення рівня життя населення, модернізації моделі розвитку економіки України.

Розв'язання соціальних проблем за умов гострої міжнародної конкурентної

боротьби та новітніх форм глобалізації є складним завданням, що зумовлює необхідність цілеспрямованих дій на державному рівні для зняття напруженості між окремими верствами населення, а головне - динамізації економічного розвитку. У багатьох країнах соціальним питанням відводиться важливе місце в системі регулятивних, політичних пріоритетів, але форми і методи проведення соціальної політики визначаються по-різному. Взагалі можна констатувати відсутність єдиного розуміння змісту соціального регулювання у відкритій економіці, його ролі в розвитку сучасного суспільства, можливих форм практичної віддачі, взаємодії з господарськими процесами та функцією економічної ефективності. Тому великого значення набуває дослідження соціальної сфери як динамізатора та формуючого чинника відкритої економіки, об'єкта та сфери реалізації міжнародних економічних відносин.

Суспільні цінності, а також важливі динамічні параметри розвитку, пов'язані з характером розвитку соціальної сфери, дедалі частіше потрапляють у поле уваги провідних зарубіжних та вітчизняних економістів, вчених, які вивчають соціально-економічну проблематику у комплексі світоглядних та прикладних питань. Серед таких вчених варто назвати М.Вебера, [1, 436 р.], М.Г.Теренса [2, 228 с.] та ін. Питання інтернаціоналізації соціально-економічних систем досліджували представники пізнього неолібералізму (Б.Баласса [3, 304 р.]), корпоративізму (С.Рольф, У.Ростоу), неокейнсіанства (Р.Купер), структуралізму (Г.Мюрдаль) та ін.

Протягом останніх років надзвичайної популярності набули дослідження діяльності суспільних інститутів, котрі за своєю сутністю є втіленням дії суб'єктивного чинника, завдяки якому обираються адекватні методи регулювання та суспільного управління. Дослідженню інституційної політики присвячували свої праці Дж.Стіглиць [4, 854 с.], П.Розенстайн-Родан [5, 289 р.], Д.Норт [6, 366 р.], В.Новицький [7, 200 с.], Т.Артьомова [8, с. 108], а міжнародних аспектів розвитку соціально-економічних комплексів - В.Будкін [9, с. 3-6], Т.Мірошниченко [10, с. 42-59] та інші автори.

II. Постановка завдання. Сьогодні реалії соціально-економічного та навіть глобально-конкурентного розвитку актуалізують постановку питання про синкретичний характер прогресу, про те, що важливими і однонаправленими векторами розвитку цивілізації є як рух по шляху економічної еволюції людського суспільства, так і рух шляхом еволюції біосфери, ноосфери та соціальної сфери як більш широких систем існування людини. Адже за сучасних умов відбуваються швидко нарощування обсягів виробництва, зростання ресурсоспоживання, екстенсивний розвиток енерговиробництва і посилення тиску на біосферу, усі оточуючі екосистеми.

Сказане вимагає переоцінки ціннісних орієнтирів розвитку, згідно з якими економічні інтереси мають безумовний пріоритет над всіма іншими, що має наслідком орієнтацію на максимальну експлуатацію природних ресурсів. Адже при всій відмінності традиційних економічних шкіл і соціально-економічних теорій за невеликими винятками, у них спостерігається загальна націленість на суто утилітарні результати.

Викладення матеріалу. Насправді можна констатувати, що вже наприкінці ХХ століття техногенний тип розвитку суспільства вичерпав себе, і сьогодні очевидними є необхідність докорінної зміни економічних переконань і перехід до нової концепції світового економічного розвитку. Відтак на теоретичному рівні є доцільним подолання обмежень традиційної економічної парадигми, у відповідності до чого центральну позицію в спектрі соціально-економічних інтересів людини, в системі пріоритетів її практичної діяльності.

У цьому контексті можна погодитися із думкою В.Новицького та Т.Мірошниченко про те, що «економіка (а особливо це стосується сучасної економіки) не зводиться до ресурсопереробки. В ній присутня вага «соціальна компонента», на неї впливають етно-культурні та інші фактори». Разом з тим, як відзначають ці автори, «тенденції самої ресурсопереробки знаходяться у безумовному взаємному зв'язку із загальноекономічними, соціальними тенденціями, значною мірою визначають їх та залежать від них» [11, с. 23]. Крім того, слід враховувати, що в результаті дії новітніх тенденцій інформаційно-технологічного змісту мав місце новий потужний поштовх розвитку продуктивних сил. Цей факт спричинився до переростання меж національно-державного поділу праці багатьма виробниками товарів та послуг, що у свою чергу зумовило їхній масовий вихід за межі територіальних кордонів.

Відмінною рисою сучасної інтернаціоналізації є збільшення обсягів міжнародних

господарських контактів, залучення до світової торгівлі, міжнародних інвестиційних відносин, міжнародно-коопераційних контактів дедалі більшої кількості суб'єктів, що господарюють. Таке кількісне зростання супроводжується радикальними якісними змінами. Наприклад, не можна ігнорувати той факт, що міжнародний капітал та інші глобалізовані фактори виробництва у сучасних умовах здатні максимально розширювати та навіть усувати будь-які географічні кордони та функціональні межі. Ці фактори переміщуються між країнами, пов'язуючи при цьому економічними інтересами резидентів різних країн, надаючи поштовх соціально-економічному розвитку суб'єктам інтернаціоналізації. (У методологічному плані зазначимо, що сказане актуалізує теорію дії та/або руху чинників виробництва - капіталу, робочої сили, інформаційних ресурсів тощо (у широкому розумінні поняття «чинники виробництва»)).

Причому у сучасних умовах як формою, так і носієм базових економічних ресурсів, капіталу у вигляді інформації виступає робоча сила, кваліфіковані кадри, фахівці. Адже саме працівники є реальними та дедалі важливішими носіями інформаційних цінностей, а умови їхньої праці, створення відповідних стимулюючих, заохочувальних передумов трудової діяльності виступають безальтернативним засобом забезпечення технологічного лідерства, сприятливих позицій у системі міжнародного поділу праці. Причому ринок праці не є простою сукупністю «відносин власності між найманими працівниками, капіталістами і державою (опосередковано) щодо умов праці та часткової оплати її результатів» [12, с. 247].

Рівень освіти та витрат на наукові й освітянські програми корелює та у багатьох випадках навіть жорстко пов'язаний чіткими прямо пропорційними залежностями із часткою витрат на НДДКР як в суспільстві у цілому, так і об'ємі продажів корпорацій. Ці ж останні показники визначають динаміку ВВП, параметри експорту та імпорту товарів, обсяги прямих інвестицій за кордон. Слід відзначити й момент зворотної залежності. Так, наприклад, здійснюючи інвестиції та прямі інвестиції за кордоном, корпорації, взагалі суб'єкти інвестиційного процесу, стимулюють НДДКР та відповідні позитивні тенденції у рівнях кваліфікації персоналу, фінансування науки та освіти. Це явище можна розглядати і у зв'язку із прагненням утримати контроль над ключовими технологіями, що дає відповідним агентам глобальної конкуренції конкурентні переваги. Причому виражений прямий взаємозв'язок між розвитком НДДКР і обсягом експортно-імпортних операцій, експорту капіталу підтверджується практично для всієї групи розвинутих країн.

Рівень витрат на НДДКР як важливий конкурентний чинник щільно пов'язаний із середнім рівнем оплати праці працівників. Адже слід зважити на те, що переваги в кваліфікації робочої сили зазвичай вимірюються саме тарифами зарплатні. Відтак можна констатувати й те, що чим вищим є рівень оплати праці в певній корпорації, тим вищим є показник обсягу експорту, а динаміка цього останнього показника зумовлює прямо пропорційні зміни у обсягах прямих інвестицій за межі країни-метрополі.

У глобально-конкурентному контексті можна розглянути ситуацію із глобальним «розшаруванням», яка фактично виступає своєрідною передумовою подальшого розвитку системи міжнародного поділу праці та спеціалізації, оскільки із рівнем добробуту пов'язані перспективи концентрації як фінансових, так і інформаційних кадрових ресурсів. Як справедливо відзначав В.Гура, «чим далі людство просувається шляхом глобальних змін в умовах однополюсного світу, тим більше стає зрозумілим, що підпорядкований інтересам світ - системного ядра глобалізаційний проект не перетвориться в планетарний двигун економічного розвитку, а розширення світового ринку не стане стимулятором господарського піднесення всіх країн і народів» [13, с. 4]. Це пов'язано передусім із суб'єктами глобалізації, тими країнами та корпоративними агентами, які реально зацікавлені у певних параметрах подібної інтернаціоналізації. Як відзначали В.Новицький та А.Грищенко, можна вважати доведеним, «що процеси глобалізації не є стихійними, навпаки цей феномен керований, в першу чергу урядами провідних ринкових держав та ТНК. І якщо т.зв. постіндустріальним державам він дає імпульс подальшого розвитку, то іншим державам - несе загрозу економічної безпеки» [14, с. 7]. Аналогічну думку обстоює В.Коллонтай, стверджуючи, що «глобалізація стягує до купи найбільш різні (за рівнем господарського розвитку, за культурною та історичною спадщиною, за світоглядним настановам та ідеологією) суспільства, водночас породжуючи нову сильну диференціацію між ними» [15, С.187]. Як підкреслювалось в економічній

літературі, «у сучасних умовах науково-технічного розвитку, формування інноваційних мікро-, мезо- і макроекономічних комплексів, великомасштабного транскордонного переміщення капіталу, а також глобалізації ринків і виробництва конкурентоспроможність товарів, підприємств і країн все більшою мірою визначається здатністю національних економік активно генерувати і ефективно упроваджувати нові технології» [16, с. 13].

Міжнародні інтеграційні процеси та формування ефективного ринкового середовища сучасної соціальної моделі досягаються за рахунок цілого ряду факторів (Докл. див.: [17]), серед яких усунення дискримінації та бар'єрів між країнами-учасницями інтеграційних угруповань щодо руху товарів та послуг, капіталу, робочої сили та підприємництва; стандартизація та уніфікація у виробничо-комерційній сфері; динамізація розвитку завдяки ефекту розширення ринку та економії на масштабах виробництва; забезпечення достатнього рівня конкуренції. В плані ілюстрації відзначимо, що соціальні чинники, хоча і не були виокремлені у спеціальну частину практичних критеріїв вступу до ЄС нових членів, були широко представлені у т.зв. Копенгагенських критеріях. Так, серед критеріїв, які в червні 1993 р. на засіданні Європейської Ради в м. Копенгагені було визначено як ключові щодо приєднання нових членів до ЄС, слід виділити декілька, котрі мають як соціально-економічний, так і соціально-політичний характер. Так, серед вимог, виконання яких робить можливим вступ до ЄС (Див.: [18]), можна відзначити критерії наявності інститутів соціально-політичного характеру, включаючи електоральні, такі, що пов'язані з питаннями безпеки тощо, а також критерії соціально-економічного плану (макроекономічна стабільність; здійснення адміністративної реформи та структурних реформ; наявність ринкових інститутів; лібералізація торговельного режиму; відповідне правове забезпечення ринкових перетворень; поліпшення умов конкуренції; створення середовища, сприятливого для підприємницької діяльності; створення сприятливого інвестиційного клімату; підвищення кваліфікації робочої сили та ін.).

На параметри сучасного соціального розвитку відкритих економік значною мірою впливають як тенденції глобалізації, так і процеси регіоналізації, які, в свою чергу, перебувають під впливом технологічних, навіть інформаційних детермінант розвитку та конкуренції у світовому масштабі. Так само, як раніше глобально-конкурентне лідерство країн зумовлювалося виробництвом сталеливарної продукції, а дещо пізніше - машин, обладнання та приладів масового механізованого виробництва, сучасні позиції певної країни, її місце в системі міжнародного поділу праці зумовлюються перевагами у сфері новітніх технологій, що виступає як базова характеристика та засіб подальшого закріплення стратегічного лідерства. У цьому зв'язку «в контексті процесів глобалізації та інформатизації соціально-економічних процесів важливим завданням є оцінка задач та можливостей піднесення конкурентного потенціалу економіки держави в цілому, її комерційних агентів, з урахуванням міжнародного досвіду та специфічних вітчизняних умов» [19, с. 15]. При цьому важливим міркуванням методологічного порядку є те, що «найбільш цінним у міжнародному досвіді є не комплект готових рецептів та рішень на всі випадки життя, а науковий підхід до проблем суспільного розвитку, базові принципи їх вирішення, висновки щодо співвідношення загально значимого та національно особливого» [20, с. 239].

Економічне регулювання як «функція держави відповідає традиційним регулятивним схемам і зводиться до фіскально-податкової, кредитно-грошової, субсидіарно-компенсаторної політики з метою як загального підтримання макроекономічних пропорцій та більш або менш прийнятних умов соціального відтворення (зокрема йдеться про виконання соціально значущих програм, забезпечення прийнятних умов життя для найбідніших верств населення, які є найвразливішими при лібералізації економіки та її відкритті зовнішньому світові), так і з метою стимулювання росту, забезпечення його стабільності, уникнення або подолання кризових станів та ін.» [21, с. 50].

У цьому зв'язку в економічній літературі відзначалося, що «соціально-економічний розвиток сучасного суспільства все більшою мірою визначається динамікою його інституційної структури. Інституційна архітектура господарювання є результатом взаємодії процесів самоорганізації та організації, що продукує еволюційний відбір економічних відносин і інститутів» [8, с. 108]. Розв'язання завдання створення

конкурентоздатної соціально-спрямованої ринкової економіки є можливим лише за умови випереджального розвитку науково-технічних галузей і динамічного приросту національного багатства, передусім в інтелектуально-інформаційній формі. Це у свою чергу пов'язано з досягненням певного рівня життя та навіть забезпеченням соціально-політичної стабільності держави, які відповідають критеріям життєдіяльності економічно розвинених країн, забезпеченням як мінімум еквівалентності міжнародного товарного обміну, а у найкращому випадку - максимальної прибутковості в зовнішньоекономічному обміні та при проведенні міжнародних валютно-фінансових операцій.

Тому безумовним імперативом сучасного регулювання відкритої економіки є вироблення нових методів підтримки суб'єктів інноваційного процесу, національного товаровиробника. Це означає не тільки застосування прихованих форм протекціонізму, але і таких програмно-цільових підходів у стратегії росту, які передусім пов'язані з формуванням потужної науково-освітньої бази, створенням багатобічної системи соціальних гарантій.

Міжнародний досвід свідчить про те, що ключовим принципом забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є всебічне стимулювання ділової активності, маючи на увазі підприємства всіх форм і видів власності. Таке стимулювання має здійснюватися як відповідно до результатів господарювання, так і з урахуванням суспільної значущості тих або інших видів виробництва.

Відзначимо, що до стимулюючих чинників можуть бути віднесеними як суто економічні заходи відшкодувального та безвідшкодувального, компенсаційного та пільгового характеру (нормативні та регулятивні заходи щодо загального послаблення податкового тиску, спрощення бухгалтерської звітності, спрощення процедури відкриття господарських одиниць та надання різноманітних організаційно-технічних видів підтримки бізнесу.

Міжнародна регулятивна практика та емпіричні відомості про системні зв'язки між базисними соціально-економічними функціями і, зокрема, досвід системних перетворень у посткомуністичному світі заперечують уявлення про виключно однобічний причинно-наслідковий зв'язок між економічним зростанням, котре спрощено розглядається як причина, і розвитком соціальної сфери, що трактується як наслідок. Неоднозначні зворотні зв'язки свідчать про наявність тенденції до зростання ролі соціального фактора економічного зростання. Отже, слід казати про взаємодію обох процесів, про те, що ситуативна причина і ситуативний наслідок можуть мінятися місцями, а загалом вони діють односпрямовано, виказуючи синергійні результати поєднання функціональних потенціалів, посилюючи один одного.

Ще складнішим предметом аналізу є інше функціональне призначення соціальних витрат. Мається на увазі те, що правильно визначені пріоритети суспільного розвитку за умов поширення інформаційних технологій не просто мають утилітарне значення у плані мобілізації широкого спектра чинників сталого економічного зростання, а відіграють системоутворюючу роль. Останнє ілюструється, зокрема, прикладами «успішних» традиційно ринкових та трансформаційних країн. Причому всупереч спрощеним лібералізаційним уявленням частка бюджетних асигнувань у структурі ВВП у таких країнах-лідерах ринкової трансформації, як Польща, Чехія і Словенія, постійно залишалася високою, а питома вага державних витрат у ВВП залишалася практично незмінною упродовж всього періоду реформ на рівні 50%.

З позиції історичного узагальнення можна відзначити, що у повоєнний період соціальна політика західних держав, розуміючи під цим терміном і країни Західної Європи, і США, і Японію, будувалася на принципах корпоративістського капіталізму та ідеології формування моделі держави загального добробуту. З різними варіаціями і німецьке ордоліберальне «економічне диво», і «європейська модель економіки добробуту», і навіть японський прорив та загалом так зване «золоте тридцятиріччя» втілювали ідеологію єдності інтересів держави та бізнесу, пріоритетної підтримки корпоративним формам господарювання як своєрідного втілення моделі народного капіталізму.

IV. Висновки. Можна стверджувати, що погляди, згідно з якими обмеження суспільних витрат, скорочення переліку завдань фінансування не суто виробничого призначення є нібито фактором оптимізації економічного зростання, безумовно,

помилкові. У відповідності до викладеного, відзначимо, що вочевидь неадекватним є уявлення про те, що бюджетні витрати взагалі і особливо - витрати на соціальні цілі є непродуктивними за характером та змістом. Цілком зрозуміло, інститути соціальної політики не тільки не перешкоджають економічній активності, а навпаки, стимулюють її, забезпечуючи відповідну інституційну, навіть ідейно-політичну підтримку господарським реформам.

При формуванні сучасної системи підтримки національного виробництва важливим завданням держрегулювання в сфері міжнародної конкурентоспроможності національної економіки України є створення максимально сприятливих умов для технічної та інноваційної діяльності.

Джерела та література:

1. Weber M. The theory of social and economic organization. - N.Y.: The Free Press, 1947. - 436 p.
2. Теренс М., Ганслі. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. Переклад з англійської. - К.: Основи, 1996. - 228 с.
3. Balassa, V.A. The theory of economic integration. London: G.Allen & Unwin, 1969, 304 p.
4. Стігліц Дж. Економіка державного сектора / Пер. з англ. - К.: Основи. - 1998. - 854 с.
5. Rosenstein-Rodan P.N. The New International Economic Order. - Cambridge: Cambridge University Press, 1981. - 289 p.
6. Nordth D.C. Institutions, institutional change and economic performance. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - 366 p.
7. Інституційні засади інноваційної економіки: міжнародний досвід та вітчизняна практика: Монографія / За заг.ред. В.Є.Новицького. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005. - 200 с.
8. Артьомова Т. Методологія інституціоналізму у контексті теорії вартості // Економіка і прогнозування. Науково-аналітичний журнал. - 2003. - № 3. - С. 108-118.
9. Будкін В. Проблеми і перспективи галузевої реструктуризації світової торгівлі // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 1. - С. 3-6.
10. Мірошніченко Т., Аблов А. Фінансове забезпечення міжнародних позицій національної держави // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 4. - С. 42-59.
11. Новицький В., Мірошніченко Т. Тенденції розвитку та інноваційного регулювання ринків праці в глобальному та інформаційному середовищі // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 6. - С. 23-31.
12. Мочерний С. Ринок праці // Економічна енциклопедія: У трьох томах. - Т.3. - К.: Видавничий центр «Академія», 2002. - С. 247-249.
13. Гура В. Вступ // Глобальні пріоритети розвитку в регіональних і національних інтерпретаціях країн Азії і Африки: перспективи та умови консенсусу / Матеріали міжвідомчої науково-теоретичної конференції, м. Київ, 10-11 жовтня 2004 р. - С. 4-15.
14. Новицький В., Грищенко А. Економічна глобалізація та її наслідки для України // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 1. - С. 7-14.
15. Коллонтай В. Западные концепции экономической глобализации // Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. - М.: Альпина Паблишер, 2003. - С. 147-192.
16. Мамедов М. Проблемы национальной конкурентоспособности в контексте инновационного развития и современных тенденций развития международных экономических отношений // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 6. - С. 13-17.
17. Иноземцев В. «Глобализация» национальных хозяйств и современный экономический кризис // Международный журнал «Проблемы теории и практики управления», № 3, 2002 г. - С. 5-11.
18. Офіційний веб-сайт ЄС. - www.europa.eu.int.
19. Балицький Є. Глобалізація та регіоналізація як сфера реалізації лібералізаційно-регулятивних контроверсій та конкурентних стратегій // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 1. - С. 14-23.
20. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. Монографія. - Донецьк: Янтра, 2001. - 352 с.
21. Стрежемецький Р. Пріоритети розвитку комерційного сектора в інституційній стратегії держави // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук.журн. - К., 2005. - № 1. - С. 47-54.

СТАЛІЙ РОЗВИТОК ЯК ПЕРЕДУМОВА ТА СТИМУЛ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Сучасний технологічний прогрес висуває жорсткі вимоги до власного «зовнішнього» середовища, до тих складових життя суспільства, які пов'язані з освітою, підготовкою фахівців, станом науки, а також усіх сфер життя, які прийнято вважати «соціальними». Саме такий синтетичний підхід до вироблення національної стратегії держави містить достатньо важелів для розв'язання ключових проблем сучасного розвитку. Його іманентною складовою є переродження економіки і суспільства за допомогою інформаційних технологій, які становлять собою фундаментальну стратегію при формуванні майбутнього нації. Принципова риса, що характеризує стан сучасної розвиненої економіки, - підвищення рівня її наукоємкої складової. Він характеризується загальним збільшенням витрат на НДДКР, вдосконаленням їх структури і кадрового забезпечення, а також становленням групи галузей економіки з надзвичайно високою залежністю їх виробничих результатів від витрат на НДДКР.

Сфера послуг, продажі об'єктів інтелектуальної власності постають у центрі економічного життя сучасного суспільства. За різними оцінками, доходи від інтелектуальної власності в структурі ВВП США становлять 5-7 відсотків. Не дивно, що індустрія, заснована на продажу об'єктів інтелектуальної власності (експорт фільмів, музичних дисків, комп'ютерних програм, книг та інших творів), у США вже займає друге місце по експортній виручці після літакобудування. Це означає, що не тільки національні репродуктивні системи, але й механізм міжнародних економічних відносин адаптується до нових технологічних та номенклатурних реалій. Ця адаптація відбувається як під впливом провідних світових гравців - урядів розвинутих ринкових держав, які люблять інтереси національних фірм-виробників, так і самих цих фірм та корпорацій. Так, тільки у США існує впливове лобі Американської звукозаписної асоціації (RIAA), Американської асоціації кіноіндустрії (MPAA) та Альянсу виробників ділового програмного забезпечення (Business Software Alliance), які надзвичайно зацікавлені в розповсюдженні якомога жорсткіших законів по всьому світу щодо охорони своїх прав у сфері інтелектуальної власності, і зовнішньополітичне відомство, весь уряд, правова система США неабияк їм сприяє.

Інформаційні технології роблять величезний вплив не тільки на економічне зростання, створення робочих місць (водночас економічний та соціальний моменти), продуктивність і підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності, рівень комунікацій, навіть парадигму культурного розвитку. Тому можна погодитися із твердженням про те, що «вироблення стратегії сталого економічного зростання має спиратися на пошук і закріплення крайною свого місця у світовому поділі праці, здійснення структурних зрушень з метою створення та просування на внутрішній і зовнішній ринки вітчизняних високотехнологічних виробів, машин та устаткування, різноманітних товарів і послуг для задоволення потреб людини й суспільства в основних сферах життєдіяльності» [1, С. 29].

Таку стратегію впроваджує переважна більшість держав, які прагнуть до закріплення за собою сприятливого місця в системі міжнародного поділу праці та в глобальному технологічному просторі, що дозволяє претендувати на більшу частку світового продукту при його перерозподілі в процесах міжнародного економічного співробітництва. Як показує міжнародний досвід, у сучасних умовах глобальної конкурентної діяльності та інноваційного розвитку механізмів господарювання роль держави в регулюванні інноваційної та інвестиційної політики неухильно підвищується. Сучасна держава при формуванні параметрів втручання з необхідністю враховує, що інтенсивність інноваційної діяльності багато в чому визначає рівень економічного розвитку. Освоєння високих технологій в промисловості і випуск нової наукоємкої продукції сьогодні є ключовими чинниками сталого економічного зростання для

більшості індустріально розвинутих країн світу. Причому зростання фактора інституційного впливу на бізнес відбувається як у традиційно схильніших до держвтручання країнах континентального типу, так і в країнах англосаксонських, раніше такі традиційно тяжіли до лібералізму. Більше того, саме останні (США, Велика Британія) вдаються до найжорсткіших методів втручання, розробляючи послідовні стратегії упровадження найбільш конкурентних технологій і регулятивних систем. Особливу увагу такі країни приділяють інформатизації та становленню суспільства, що засновується на знаннях. Так, ще в лютому 2000 року уряд розробив т.зв. «План цифрового формату Сполученого Королівства для подальшого зростання» та заснував з метою кращого обміну ідеями «Форум цифрового формату» з учасниками груп інформаційно-цифрової промисловості. На цьому форумі обговорюватиметься широке коло питань, включаючи будівництво фундаменту для фінансової підтримки бізнесових проєктів і плану дій. Особлива увага приділялася адаптації передового на той момент досвіду впровадження цифрового формату в США.

Окрема стаття - державні інституціоналістські підходи в країнах Сходу, де вони базуються на традиціоналізмі, на національних психіко-емоційних типах, яким більшою мірою пасує дисциплінованість, колективізм, патріотично зумовлений патерналізм.

Для вітчизняної наукової думки, судячи із аналізу значної маси публікацій, майже непоміченим залишилося явище, яке можна датувати кінцем 90-х рр. минулого століття (плюс-мінус кілька років), коли уряди найбільш технологічно успішних держав приймали програмні документи щодо впровадження інформаційних технологій в широкі кола сфер соціально-економічного життя. Значною мірою на активність урядів вплинули програмно-цільові заходи у Фінляндії, яка є в останні роки чи не піонером у справі прискореної адаптації інституційних суспільно-економічних систем до систем інформаційних та телекомунікаційних. Уряд цієї країни ще в січні 1995 року проголосив «Шлях Фінляндії в Інформаційне Суспільство», який передбачає досягнення цілей зростання міжнародної конкурентоспроможності на базі інформаційних і комунікаційних технологій.

Звичайно, і в інші роки та періоди новітнього розвитку приймалися важливі стратегічні рішення щодо параметрів, ролі та значення наукового, технологічного прогресу. Але, кажучи мовою К.Ясперса, саме означені роки були своєрідним «осьовим часом», періодом революції у свідомості провідних світових діячів, науковців та авторів стратегічних розробок постіндустріального розвитку.

Наприклад, ще в жовтні 1998 р. адміністрація Гонконга у спеціальній доповіді оголосила про прийняття нової концепції розвитку, а саме про т.зв. «Digital 21-Інформаційно-Технологічну Стратегію». Сформульоване бачення майбутнього Гонконга пов'язує перспективи зі створенням інформаційно орієнтованої економіки з диверсифікованою мультимедійною базою та передовими інформаційними технологіями при сприянні електронній торгівлі та всебічному розвитку програмного забезпечення.

Індія, усвідомлюючи величезний вплив телекомунікаційної області на усі галузі соціально-економічного життя, випустила програму впровадження інформаційних технологій «IT for All 2008» (доступні усім до 2008 року інформаційні технології). Метою даної програми є підключення до електронно-інформаційної мережі максимально широкого кола суспільно-дослідницьких організацій. Причому розроблений ще в липні 1998 року урядом Індії «Information Technology Action Plan» («План дій щодо впровадження інформаційних технологій») має сприяти збільшенню користувачів електронних та Інтернет-послуг, присутності Індії на світових ринках високих технологій та лідерство по ряду напрямів НТП. Особлива увага приділяється структурній адаптації інституційної системи країни до вимог глобального НТП, причому підкреслюється, що очікуваний функціональний рівень модифікованої інституційної структури повинен буде ефективно координувати і зосередитися на пріоритетах RD&D (НДДКР) в країні.

Аналогічний проєкт було запроваджено у квітні 1999 р. урядом Республіки Корея («КіберКорея-21»), згідно з яким було поставлене завдання створення навіть не економіки знань, а власне «народу, життя якого засновується на знаннях та творчій діяльності». Разом з тим, така загальна мета має і цілком утилітарні виміри: завдяки прискореному розвитку передових технологій, розвитку телекомунікаційної інфраструктури,

нагромадження, диверсифікації та інтеграції баз даних реалізації проекту Південна Корея планує увійти до десятки найпередовіших інформаційних суспільств.

Подібні за своєю сутністю конкурентні цілі закріплюються і в програмних настановах провідних європейських країн щодо формування інформаційного суспільства. Так, у вересні 1999 року уряд Німеччини оголосив про програму підтримки та впровадження інформаційних технологій та формування інформаційного суспільства ХХІ століття («Innovation und Arbeitsplätze in der Informationsgesellschaft»). Її мета - закріплення та гарантування в майбутньому статусу лідируючого інформаційного суспільства на трансатлантичному просторі Європи та Америки. Німецький проект має виражено фронтальний характер і передбачає наслідування цілей інформаційно орієнтованого розвитку технологій майже за усім можливим спектром.

Усвідомлюючи, що інформаційно-інноваційні детермінанти розвитку мають соціальну природу, уряди провідних ринкових країн та країн-лідерів НТП активно поєднують інформаційну та соціальну складові регулятивної та структуроформуючої діяльності. У квітні 1994 року уряд Великої Британії розробив довготривалу програму перетворення уряду під назвою «Сучасний уряд» з метою не тільки сприяти поліпшенню бізнес-середовища, але й підвищення рівня життя громадян, зокрема, ефективності кадрового корпусу. Згідно з цією програмою уряд бере на себе лідируючу роль у впровадженні нових технологій, активно використовуючи сучасні технології усередині власної організації; прагне реорганізувати свою адміністрацію і поліпшити якість послуг (свою діяльність), завдяки комплексному об'єднанню новітніх інформаційно-мережних бізнес-моделей.

Вдалим прикладом поєднання цілей прискореного поширення прогресивних інформаційних систем та корекції інституційних механізмів є заходи, прийняті у Франції. Там було створено міжміністерський комітет з питань Інформаційного суспільства, який 16 січня 1998 виробив принципи формування засад інформаційного суспільства, на базі чого уряд країни опублікував програму дій щодо переходу Франції в Інформаційне суспільство. Ця програма включала головні пріоритети (їх було виділено шість), які у свою чергу підрозділялися на окремі заходи. Тільки старт виконання програми обійшовся французькому урядові майже в мільярд доларів протягом перших двох років виконання планів інформатизації (в перерахунку на використовувані на той момент франки).

У цьому відношенні цікавим є протиставлення фронтальної та конкретно-цільової моделей. Так, на відміну від німецької чи французької, прийняте урядом Малайзії «Бачення 2020» робить акцент на ключових моментах технологічного розвитку, а саме на укріпленні позицій телекомунікаційної промисловості цієї країни. Зокрема, згідно з цим проектом створюється високошвидкісна оптична мережа на території 15 на 50 кілометрів, яка інтегрує столицю, Куала-Лумпур, з новим міжнародним аеропортом з метою залучення дослідницьких організацій та високотехнологічних компаній у галузі інформаційних технологій.

На особливу увагу заслуговує малайзійський досвід стимулювання інформаційно-інноваційного бізнесу, який, на наш погляд, вигідно вирізняється навіть на фоні країн Західної Європи, не кажучи вже про держави на Сході європейського континенту. Йдеться передусім про ідею надавати спеціальний режим для господарської діяльності, який отримав позначення «MSC Status». Фірмам, що відповідають певним вимогам як такі, що здійснюють суспільно значущі види діяльності в інформаційній, і передусім телекомунікаційній сфері, і які отримують «MSC Status», звільняються від корпоративного податку і можуть вільно наймати іноземців, що є важливим правом для господарюючих суб'єктів у цій країні. Поширенню інформаційних технологій сприяють також вдало розроблені нормативні акти (так званий Cyber Act (Кібер Закон), а також інші закони, що сприяють швидкому розвитку інформаційно орієнтованого підприємництва, зокрема, в рамках цієї спеціальної зони навколо столичного мегаполісу. Результатом цих зусиль, як вважається, має постати входження Малайзії до 2020 року до групи найпередовіших націй у сфері інформатизації взагалі.

У цьому зв'язку серед численних програм та концепцій інформаційно-технологічного розвитку США можна виділити принципове наукове дослідження і план розвитку під назвою Інформаційні технології в ХХІ столітті з акцентом на телекомунікаційній галузі. Але безумовним є те, що Сполучені Штати навіть більшою мірою, ніж ФРН,

представляють фронтальний підхід до науково-технічного, інформаційного розвитку і є, по суті, єдиною технологічною наддержавою, яка може «закривати» основні напрями НТП. Щоправда, традиційна американська самодостатність, можливість орієнтуватися на власний, надзвичайно місткий ринок, найбільший у світі потенціал НДДКР та фундаментальної науки не означають здатності самотужки реалізовувати повний спектр технологічних проєктів. Прикладом залежності від зовнішніх потенціалів навіть США, а також затребуваності вітчизняних науково-промислових потужностей американцями є проєкт «Sea Launch» за участю України, деякі проєкти за участю академічних установ та пов'язаних з ними підприємств.

У 90-х рр. ХХ століття проявилася якісна тенденція поступового витіснення колись безальтернативних систем телекомунікацій, яка була закріплена у першому десятилітті ХХ століття. Відбувається розгортання третього покоління стільникових телефонів, на базі чого портативний телефон зможе, як очікується, повністю або частково замінити персональний комп'ютер. На наш погляд, можна казати про перспективу інтеграції персональних комп'ютерів, кишенькових комп'ютерів та мереж телекомунікацій, що означатиме нові виклики у глобальній конкуренції у сфері високих технологій. Тому важливо приділити найбільшу увагу бурхливому зростанню обсягів продажів і використання стільникових портативних телефонів у всьому світі, причому в США, Швеції, Фінляндії, Японії, Сингапурі кількість мобільних телефонів вочевидь свідчить про те, що останні мають прийти на заміну фіксованим телефонним лініям, і розуміння цього спрочиняється до відповідних дій з боку урядів. Окрема розмова - ситуація в країнах, де так і не було створено ефективних кабельних або фіксованих ліній. Так, у ряді африканських, латиноамериканських країн, країн, що розвиваються, в Азії, наприклад, у Бангладеш, Камбоджі, мобільні лінії можуть фактично одразу зайняти місце систем традиційного зв'язку. Про масштабність такої технологічної революції свідчить те, що у Китаї до 2010 мобільні послуги становитимуть 40 відсотків від всіх послуг телекомунікацій.

Починаючи з кінця ХХ століття та ще активніше в ХХІ столітті цілий ряд країн активно перетворює свою соціально-економічну структуру за допомогою інформаційних технологій і упроваджує успішні, висококонкурентні в глобальному розумінні моделі інформаційних суспільств. У найрозвинутіших постіндустріальних країнах утворилося нове суспільство, що ґрунтується на нових технологіях комунікації, виробництва і застосування знань. Залежно від загальних підходів соціально-економічної, регуляторної політики різні країни роблять й різні акценти в інформаційно-інноваційному процесі. Скажімо, Франція вбачає основне завдання національної інноваційної системи в створенні додаткових робочих місць, в той час, як Німеччина - в розвитку прогресивних технологій. Втім, очевидно, що ці цілі є взаємно пов'язаними, а їхня реалізація сприяє формуванню конкурентних переваг країни.

Важливим предметом уваги багатьох урядів світу та світової спільноти в цілому стануть цифрові телебачення та радіомовлення. Цифрові технології збільшують кількість доступних каналів, якість мовлення та передачі даних. З економічної точки зору для розвитку цих технологій навіть не обов'язково вкладати капітал у весь комплекс устаткування та інфраструктури, хоча такі нові, телекомунікаційні технології потребуватимуть значних капіталовкладень. Для розвинутих країн поширення цифрового телебачення та радіомовлення означає додаткові можливості глобального інформаційного домінування, а для багатьох країн, що розвиваються та здійснюють ринкові трансформації, задовольнити потреби у компенсації дефіциту обчислювальної та телекомунікаційної техніки попередніх поколінь, налагодження двосторонніх комунікацій для ізольованих общин в будь-якому місці планети.

Будь-яка держава, зокрема й Україна, задля забезпечення сприятливого місця в системі міжнародних економічних відносин повинна вивчити особливості глобальної конкуренції для себе та дати відповідь на принципові питання формування економіки знань, виявити ініціативність при створенні нових засад соціального інформатизованого розвитку.

Багато експертів справедливо, на наш погляд, прогнозують, що перегони за забезпечення за собою конкурентних переваг у перетворенні соціально-економічних систем за допомогою інформаційних технологій будуть основною формою конкуренції між народами в ХХІ столітті. Адже зміцнення позицій будь-якої країни на передовій

лінії прогресу інформаційних технологій не тільки принесе користь національній інформаційно-місткій промисловості, але й забезпечить привабливість території для міжнародного капіталу, корпорацій з точки зору для ведення бізнесу, а також для фахівців - головних носіїв провідної суспільно-економічної цінності - інформації.

Традиційні моделі розподілу ресурсів та фінансових коштів уже не відповідають вимогам конкурентно достатньої ефективності репродуктивних систем. Держава повинна використати наявні в неї інструменти впливу на розподіл людських, фінансових та матеріальних ресурсів з метою прискореного розвитку інфраструктури інформаційно-технологічної сфери дотримання визначених пріоритетів НДДКР, формування інформаційного суспільства, широкого розповсюдження практики домашнього телекомунікаційного спілкування, здійснення закупок тощо.

Життєво важливим стимулом розвитку світової економіки наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття постали інформаційно-комунікаційні технології. Вони змінили умови та характер процесів виробництва, параметри споживання, якість життя у побуті, зміст особистого життя багатьох людей та виміри конкуренції на місцевому, національному і глобальному рівні. Досвід багатьох країн світу свідчить про позитивну роль держави у сприянні людям і суспільству у забезпеченні сталого економічного зростання, використанні нових знань та ідей, підвищенні суспільного добробуту, транспарентності регулятивних і управлінських функцій, відповідального управління економічними системами. Водночас ефективне досягнення завдань інформатизації вимагатиме розробки ефективних національних і міжнародних стратегій.

Джерела та література:

1. Меламед М. Валовий внутрішній продукт України в геоeкономічному середовищі // Вісник Національного банку України. - 2004. - № 8. - С. 24-30.

ПРО АВТОРІВ

Боровик Анатолій - доктор історичних наук (ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка).

Морозов Віталій - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана.

Яснівська Людмила - викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Половець Володимир - доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства і політології ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка.

Горобець Сергій - асистент кафедри педагогіки, методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Токареєв Сергій - викладач ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Гапоненко Дмитро - аспірант ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Гейда Ольга - кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Кобижча Юлія - студентка магістратури історичного факультету ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Катоока Хіросі (японець) - кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту фольклористики, мистецтвознавства та етнології ім. М. Г. Рильського.

Пиріг Петро - доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

Любич Олександр - пошукувач наукового ступеня кандидата історичних наук (м. Чернігів).

Дудар Ольга - аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Тоцька Жанна - асистент кафедри історії та археології України, аспірантка ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Шкварчук Володимир - член Національної спілки письменників України.

Слобожаніна Наталія - аспірантка кафедри історії та археології України ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Кушерець Тамара - кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології НДУ ім. М. Гоголя.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Жовтані Руслана - викладач німецької мови Закарпатської філії Київського славістичного університету (м. Ужгород).

Терлецький Віктор - культуролог (м. Шостка Сумської області).

Марченко Микола - директор Охнінківської загальноосвітньої школи I-III ступенів Ніжинського району.

Власенко Світлана - аспірантка ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Дзюба Сергій - член Національної спілки письменників України (м. Чернігів).

Баран Євген - літератор (м. Івано-Франківськ).

Мисюра Олександр - кандидат історичних наук, доцент ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Пархоменко Наталя - старший викладач Гомельського державного технічного університету ім. П. О. Сухого (Республіка Білорусь).

Абібуллаєв Мемет - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів економічного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Шкарлет Сергій - кандидат економічних наук, доцент (Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету).

Каракай Юрій - кандидат економічних наук, доцент (Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права МНТУ).

Міщук Ірина - викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права МНТУ, аспірантка Ради по вивченню продуктивних сил України.

Барановський Микола - кандидат географічних наук, доцент, зав. кафедри географії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Миленький Владислав - викладач Міжнародного науково-технічного університету.

Кулініч Тетяна - аспірантка Інституту міжнародних відносин НАУ.